इति गां विधाय विरतेषु
मुनिषु वचनं समाददे ।
भिन्नजलधिजलनादगुरु
ध्वनयन् दिशां विवरमन्धकान्तकः ॥३२॥
वदरीतपोवननिवास
निरतमवगात मान्यथा ।
धातुरुदयनिधने जगतां
नरमंशमादिपुरुषस्य गाङ्गतम् ॥ ३३ ॥

षष्ठी। न किञ्चन किमपि न । हे अभयद नोऽस्मानलन्त्रातुमर्हसि । त्वयि शासति सति पराभवोमा स्म भवन्माभूत्। स्मोत्तरे लङ् चेति लङ्॥ ३१ ॥

इतीति । इतीत्थं गां वाचं विधाय अभिधायेत्यर्थः । सामान्यस्य विशेषपर्य्यवसानात् । मुनिषु विरतेषु तूष्णीं भूतेषु सत्सु अन्धकान्तकः शिवोभिन्नस्योद्वेलस्य जलधर्जलस्य नादमिव गुरु गम्भीरं यथा तथा दिशां विवरमन्तरालं ध्वनयन्वचनं समाददे स्वीचकार उवाचेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

वदरीति । वदरीतपोवने वदरिकाश्रमे निवासनिरतं नित्य निवासिनङ्गाङ्गतम्भुवमवतीर्णञ्जगतामुदयनिधने सृष्टिसंहारौ धातुस्तयोःकर्त्तुरित्यर्थः। तन्निति दधातेस्तृन्प्रत्ययः अतएव न लोके त्यादिना कर्म्मणि षष्ठीप्रतिषेधः । आदिपुरुषस्य विष्णोरंशं अंशभूतं नरं नरसंज्ञकमित्यर्थः । योनारायणसंज्ञकइति भावः ।

द्विषतः परासिसिषुरेष
सकलभुवनाभितापिनः ।
क्रान्तकुलिशकरवीर्य्यबला
न्मदुपासनं विहितवान्महत्तपः ॥ ३४ ॥
अयमच्युतश्च वचनेन
सरसिरुहजन्मनः प्रजाः ।
पातुमसुरनिधनेन विभू
भुवमभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः ॥ ३५ ॥

अन्यथा उक्तवैपरीत्येन मा अवगात मनुष्यमात्रं मा जानीतेत्यर्थः । इणोगालुङीति गादेशः ॥ ३३ ॥

अथ तपसोनिमित्तमाह । द्विषतइति । एष नरः सकलभुवनान्यभितापयन्ति अभीक्ष्णमिति तथोक्तान् । बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः । क्रान्ते आक्रान्ते कुलिशकरस्य इन्द्रस्य वीर्य्यबले शक्तिसैन्ये यैस्तान् द्विषतः शत्रून् परासिसिषुः परासितुमिच्छुः असतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । मदुपासनं मदाराधनं । करणे ल्युट् । महत्तपोविहितवान् । अत्र निमित्तं शत्रुजयएवेति ॥ ३४ ॥

अथास्य मानुषावतारे कारणमाह । अयमिति । विभू प्रभू अयमरोऽच्युतः कृष्णश्च सरसिरुहजन्मनोब्रह्मणोवचनेन प्रार्थनया असुराणां निधनेन मारणेन कारणेन प्रजाः पातुं रक्षितुम्भुवमभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः । वस्तुतस्तु साक्षान्नरनारायणावेतौ कृष्णार्ज्जुनावित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सुरकृत्यमेतदवगम्य
निपुणमिति मूकदानवः ।
हन्तुमभिपतति पाण्डुसुत
न्त्वरया तदत्र सह गम्यतां मया ॥ ३६ ॥
विवरेऽपि नैनमनिगूढ
मभिभवितुमेष पारयन् ।
पापनिरतिरविशङ्कितया
विजयं व्यवस्यति वराहमायया ॥ ३७ ॥

अथास्य सत्त्वसम्पद्मकाशयितुमाह । सुरेति । मूकदानवः मूकाख्यः कश्चिदसुरः एतत्पाण्डवहत्यं सुरकृत्यमिति निपुणमव गम्य साधु निश्चित्य पाण्डुसुतमर्ज्जुनं हन्तुमभिपतति । तत्तस्मा त्कारणात् अत्रार्ज्जुनाश्रमे विषये आश्रमम्प्रतीत्यर्थः । मया सह त्वया गम्यतान्द्रष्टुमिति शेषः ॥ ३६ ॥

विवरइति । पापे निरतिर्य्यस्य स एष दानवो विवरे रन्ध्रेऽपि एकान्तेऽपीत्यर्थः । एनं पाण्डवं अनिगूढम्प्रकाशं स्पष्टं यथा तथा अभिभवितुन्न पारयन् न शक्नुवन् । नञिति नञ् समासः । अवि शङ्कितया स्वरूपगूहनान्निःशङ्कितया वराहमायया वराहभूमिकया विजयं व्यवस्यति । विजयम्प्रत्युद्युक्तइत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ततः किम्भविष्यतीत्यत्राह । निहतइति । विडम्बितमनुकृतं किरातन्दपतिवपुर्य्येन तेन तद्रूपधारिणेत्यर्थः । मया निहते रिपौ वराहे नु ... विनिशितशरम् अयम्पाण्डवः प्रसभम्प्रसह्य मृगया

निहते विडम्बितकिरात
नृपतिवपुषा रिपौ मया ।
मुक्तनिशितविशिखः प्रसभं
मृगयाविवादमयमाचरिष्यति ॥ ३८ ॥
तपसा निपीडितकृशस्य
विरहितसहायसम्पदः ।
सत्त्वविहितमतुलम्भुजयो
र्बलमस्य पश्यत मृधेऽधिकुप्यतः ॥ ३९ ॥

विवादम्मृगप्रहारकलहमाचरिष्यति करिष्यति । मत्प्रहतमेव मृगम्प्रहृत्य स्वयमहमेव प्रहर्त्तेति कलहिष्यतइत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ततोऽपि किम्भावीत्यत्राह । तपसेति । तपसा नितराम्पीडिता अतएव कृशस्तस्य तपसा निपीडितकृशस्य । पूर्व्वकालेत्यादिना समासः । तथा विरहिता सहायसम्पद्यस्य तस्यैकाकिनोम्मृधे रणे । मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यमित्यमरः । अधिकुप्यतोऽधिकं कुप्यतोऽस्य पाण्डवस्य सत्त्वविहितं स्वभावकृतं स्वाभाविकमित्यर्थः । सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु क्लीबे व्यवसाये पराक्रमे आत्मभावे पिशाचादौ द्रव्ये सत्तास्वभावयोः प्राणे बलेऽन्तःकरणे इति वैजयन्ती । अतुलं निरुपमम्भुजयोर्बाह्वोर्बलं शक्तिम्पश्यत । बलं शक्तिर्बलं सैन्यमिति शाश्वतः ॥ ३९ ॥

अथ त्रिभिरस्य किरातभावं वर्णयति । इतीत्यादि । शिवः इतीत्थन्तान्मुनीनुदारं युक्तियुक्तं यथा तथा अनुनीय शिवयित्वा उक्त्वेति

इति तानुदारमनुनीय
विषमहरिचन्दनालिना ।
घर्म्मजनितपुलकेन लस
द्गजमौक्तिकावलियुतेन वक्षसा ॥ ४० ॥
वदनेन पुष्पितलतान्त
नियमितविलम्बिमौलिना ।
बिभ्रदरुणनयनेन रुचं
शिखिपिच्छलाञ्छितकपोलभित्तिना ॥४१॥

थावत् । रुचिरः किरातपृतनापतिः संवृत्तइत्युत्तरेणान्वयः । किरातसेनापतिवेषधारी बभूवेत्यर्थः । कथम्भूतः विषमाविकृत विन्यासाहरिचन्दनस्यालयोरेखायस्मिंस्तेन घर्म्मेण स्वेदेन जनिताः पुलकारोमाञ्चायस्मिन् तेन । पुलकः पुनः । रोमाञ्चः कण्टको रोमविकारोरोमहर्षणमिति हेमचन्द्रः । घर्म्मः स्यादातपे ग्रीष्मे उष्णस्वेदाम्भसोरपीति विश्वः । लसन्तः शोभमानागजमौक्तिकानां करिकुम्भोद्भवमौक्तिकानां आवलयएव गुणाः सूत्राणि यस्मिन् तेन वक्षसा वक्षःस्थलेन उपलक्षितः । करिणाम्मुक्तायोनित्वे प्रमाण माहागस्त्यः । जीमूतकरिमत्स्याहिवंशशङ्खवराहजाः । शुक्त्युद्भवा स्व विज्ञेयाअष्टौ मौक्तिकयोनयइति ॥ ४० ॥

वदनेनेति । पुष्पितैर्लतान्तैर्विकसितलताग्रैर्नियमिताः संयताः विलम्बिनश्च ते मौलयः केशाः यस्य तेन । चूडा किरीटं केशाश्च संयतामौलयस्त्रयइत्यमरः । शिखिपिच्छलाञ्छिते वर्हिवर्हाङ्किते

बृहदुद्वहन् जलदनादि
धनुरुपहितैकमार्ग्गणम् ।
मेघनिचयइव संववृते
रुचिरः किरातपृतनापतिः शिवः ॥ ४२ ॥

॥ विशेषकम् ॥

अनुकूलमस्य च विचिन्त्य
गणपतिभिरात्तविग्रहैः ।
शूलपरशुशरचापभृतै
र्म्महती वनेचरचमूर्विनिर्म्ममे ॥ ४३ ॥

कपोलभित्ती यस्य तेन अरुणनयनेनारक्तनेत्रेण वदनेन इन्दु शोभां बिभ्रत् ॥ ४१ ॥

बृहदिति । पुनश्च जलदइव नदतीति जलदनादि । कर्त्तर्य्युपमानइति णिनिः । उपहितैकमार्ग्गणं संहितैकबाणन्धनुरुद्वहन् । अतएव मेघनिचयइव स्थितइत्युपमा । अत्र विशेषके स्वभावोक्तिरलङ्कारः । स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनमिति लक्षणात् ॥ ४२ ॥

अनुकूलमिति । अस्य शिवस्यानुकूलं विचिन्त्य प्रियमिति निश्चित्य आत्तविग्रहैर्ग्गृहीतकिरातदेहैः । तथा शूलानि परशवः कुठाराः शराश्चापानि च तानि भृतानि यैस्तैः । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्याविति निष्ठायाः परनिपातः । गणपतिभिः प्रमथमुख्यैर्म्महती वनेचरचमूस्सेना विनिर्म्ममे निर्म्मिता । माङ्माने कर्म्मणि लिट् ह्रस्वइत्यभ्यासस्य ह्रस्वत्वम् ॥ ४३ ॥

विरचय्य काननविभाग
मनुगिरमथेश्वराज्ञया ।
भीमनिनदपिहितोरुभुवः
परितोऽपदिश्य मृगयाम्प्रतस्थिरे ॥ ४४ ॥
क्षुभिताभिनिःसृतविभिन्न
शकुनिमृगयूथनिस्वनैः ।
पूर्णपृथुवनगुहाविवरः
सहसा भयादिव ररास भूधरः ॥ ४५ ॥

विरचय्येति । अथेश्वराज्ञया अनुगिरं गिरौ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । गिरेश्च सेनकस्येति समासान्तः । काननविभागं विरचय्य अस्यायमिति देशविभागं कृत्वेत्यर्थः । भीमैर्निनदैः कलकलैः पिहिताउरवो भुवो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः मृगयामपदिश्य व्याजीकृत्य परितः प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥ ४४ ॥

क्षुभितेति । क्षुभितास्त्रस्ताअभिनिःसृताः स्वस्थानान्निर्गताः विभिन्नामुक्तपङ्क्तयश्च य शकुनयः पक्षिणोमृगाश्च तेषां यूथानि तानि तेषान्निःस्वनैः पूर्णानि पृथूनि वनानि गुहाविवराणि च यस्य स भूधरः सहसा भयादिवेत्युत्प्रेक्षा । ररास चुक्रोश । रसशब्दे लिट् ॥ ४५ ॥

नेति । प्रथि पलायनमार्गेविरोधिनी जातिवैरिणी मृगाणां सिंहव्याघ्रादीनां विहङ्गानां काकोलूकानाञ्च संहतिस्समूहोरुषं परस्परक्रोधं न दधाय न प्राप किन्तु सहैव चचारेत्यर्थः । तथाहि

न विरोधिनी रुषमियाय
पथि मृगविहङ्गसंहतिः।
घ्नन्ति सहजमपि भूरिभियः
सममागताः सपदि वैरमापदः ॥ ४६ ॥

चमरीगणैः शिवबलस्य
बलवति भयेऽप्युपस्थिते।
वंशविततिषु विषक्तपृथु
प्रियबालबालधिभिराददे धृतिः ॥ ४७ ॥

भूरि प्रभूता भीर्यासु ताः समं साधारण्येनागता आपदो विपत्तयः सहजमपि वैरं सपदि घ्नन्ति । न हि समानव्यसनेषु प्रजायते वैरानुबन्ध इति भावः ॥ ४६ ॥

चमरीति। वंशविततिषु वेणुगुल्मेषु विषक्ता लग्नाः पृथवो महान्तः प्रियबाला प्रियरोमाणो बालधयः पुच्छानि येषां तैः । पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले वालहस्तश्च बालधिरित्यमरः । चमरीगणैः मृगविशेषैः शिवबलस्य सम्बन्धिनि तद्धेतुके इत्यर्थः । सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । अन्यथा भीत्रार्थानाम्भयहेतुरिति पञ्चमी स्यात्। बलवति प्रबले भये उपस्थिते प्राप्तेऽपि धृतिराददे स्वीकृता । बालच्छेदभयात्प्राणहानिमप्यगणय्य स्थितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

हरेति । प्रतिभये भयहेतौ । भयङ्करम्प्रतिभयमित्यमरः । प्राप्तेऽपीति शेषः । गजमदैः सुगन्धयः सुरभयः केसराः सटा येषान्तैः हतानेकगजैरित्यर्थः । महसा मेनाकलकलश्रवणानन्तर

हरसैनिकाः प्रतिभयेऽपि
गजमदसुगन्धिकेसरैः ।
स्वस्थमभिददृशिरे सहसा
प्रतिबोधजृम्भितमुखैर्म्मृगाधिपैः ॥ ४८ ॥
विभराम्बभूवुरपवृत्त
जठरशफरीकुलाकुलाः ।
पङ्कविषमिततटाः सरितः
करिरुग्णचन्दनरसारुणाम्भयः ॥ ४९ ॥

मेव प्रतिबोधेन निद्रापगमेन जृम्भितानि व्यात्तानि मुखानि येषान्तैर्म्मृगाधिपैः सिंहैः स्वस्थं निःशङ्कमेव हरसैनिकाः अभिददृशिरे ईक्षिताः । न तु किञ्चित् क्षुभितमित्यर्थः । युक्तं चैतद्राजनामधारिणां केशरिणामिति भावः ॥ ४८ ॥

विभरामिति । अपवृत्तजठरैस्तत्कालक्षुभितालुठितोदरैः शफरीकुलैराकुलाव्याप्ताः पङ्कैर्विषमितानि दुर्गमीकृतानि तटानि कूलानि यासान्ताः सरितः करिभिः पलायमानैरिति शेषः । रुग्णानां मार्गरोधितया भग्नानाम् । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । चन्दनानां रसैररुणाम्भयो विभराम्बभूवुः । भृधातो र्भीह्रीभृहुवां श्लुवच्चेत्याम्प्रत्ययः श्लुवद्भावश्च कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति भुवोऽनुप्रयोगः ॥ ४८ ॥

मह्विषेति । मह्विषैः क्षतानि विदलितानि तैरगुरुभिस्तमालैर्नलदैरुशीरैश्च सुरभिः श्यमानि विचित्राणि शुकनिभानि शुकसवर्णानि शिलाकुसुमानि शैलेयाख्यौषधिविशेषायेन स ।

मच्चिषच्चतागुरुतमाल
नलदसुरभिः सदागतिः ।
व्यस्तशुकनिभशिलाकुसुमः
प्रणुदन् ववौ वनसदाम्परिश्रमम् ॥ ५० ॥
मथिताम्भसोरयविकीर्ण्ण
म्रदितकदलीगवेधुकाः ।
क्लान्तजलरुहलताः सरसी
र्व्विदधे निदाघइव सत्त्वसंप्लवः ॥ ५१ ॥

अतः शीतलइति भावः । कालानुसार्य्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु । शैलेयमित्यमरः । शुकनिभेति स्वरूपकथनम् । सदागतिर्व्वायु र्व्वनसदां वनेचराणां परिश्रमम्प्रणुदन् अतोमन्दइति भावः । मातरिश्वा सदागतिरित्यमरः । ववौ वाति स्म ॥ ५० ॥

मथिताम्भसइति । सत्त्वसंप्लवः प्राणिसंक्षोभः निदाघोग्रीष्म इव सरसीस्सरांसि । कासारः सरसी सरइत्यमरः । मथिताम्भसः संक्षोभितोदकाः रयेन पलायनवेगेन विकीर्ण्णं व्याकीर्ण्णं यथा तथा म्रदितानिष्पीडिताः कदलीगवेधुकास्तृणधान्यविशेषास्च यासां तास्तथोक्ताः । तृणधान्यानि नीवाराः स्त्रीगवेधुर्गवेधुकेत्यमरः । म्रदितइति । क्ङिति चेति गुणप्रतिषेधः । क्लान्ताजलरुहलताः पद्मिन्योयासु ताः एवम्भूताविदधे चकार ॥ ५१ ॥

इतीति । इतीत्थम् मापतिरचलसानुषु वनेषु उपभोग्यवृक्षेषु गहनेषु दरीषु च आतांस्तथोक्तान् सत्त्वानिति शेषः । त्रासयन् ।

इति चालयन्नचलसानु
वनगहनजानुमापतिः ।
प्राप मुदितहरिणीदशन
क्षतवीरुधं वसतिमैन्द्रसूनवीम ॥ ५१ ॥
स तमाससाद घननील
मभिमुखमुपस्थितम्मुनेः ।
पोत्त्रनिकषणविभिन्नभुव
न्दनुजन्दधानमथ सौकरं वपुः ॥ ५२ ॥

मुदितानां हरिणीनान्दशनैः क्षतावीरुधो लतायस्यान्तां इन्द्रसूनोरि मामैन्द्रसूनवीं वसत्यत्रेति वसतिमाश्रमम् । वहिवस्यर्त्तिभ्यश्चिदि त्यौणादिकोवसतेरतिप्रत्ययः । प्राप ॥ ५१ ॥

सइति । अथानन्तरं स शिवोघननीलं मेघमेचकं मुनेरर्ज्जुन स्याभिमुखमुपस्थितमागतं । पोत्रस्य मुखाग्रस्य । मुखाग्रे क्रोड हलयोः पोत्रमित्यमरः । हलसूकरयोः पुवइति ष्ट्रन्प्रत्ययः । निकषणे नोल्लेखनेन विभिन्नाविदारिता भूर्य्येन तम् । सूकरस्येदं सौकरं वाराहं वपुर्द्दधानन्दनुजं आससाद प्राप ददर्शेति यावत् ॥ ५२ ॥

कच्छान्तइति । ककुद्मोवान् । मादुपधायाश्च मतोर्वोयवादिभ्य इति मतुपोमकारस्य वकारादेशः । स शिवः । सुरसरितः कच्छान्ते अनूपप्रान्ते । जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधइत्यमरः । सेनां विधाय स्थापयित्वेत्यर्थः । कतिपयैः किरातवर्य्यैरन्वीतोऽनु गतः सन् । ईमतात्विति धातोरनुपूर्व्वात्कर्म्मणि क्तः । सगुल्मजाले

कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्य्यैः ।
प्रच्छन्नस्तरुगहनैः सगुल्मजालै
र्लक्ष्मीवाननुपदमस्य सम्प्रतस्थे ॥ ५४ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये महाकाव्ये इश्वराभिगमनोनाम द्वादशस्सर्गः ॥१२॥

र्लताप्रतानसहितैस्तरुगहनैः प्रच्छन्नश्छादितः । वा दान्तशान्तेत्यादिना निपातः । अस्य वराहस्य पदमनु अनुपदं पदानुसारेणेत्यर्थः । सम्प्रतस्थे प्रस्थितः । समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदम् । प्रहर्षणी वृत्तम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्ज्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां द्वादशस्सर्गः ॥१२॥

वपुषा परमेण भूधराणा
मथ सम्भाव्यपराक्रमं विभेदे ।
मृगमाशु विलोकयाञ्चकार
स्थिरदंष्ट्राग्रमुखं महेन्द्रसूनुः ॥ १ ॥
स्फुटबद्धसटोन्नतिः स दूरा
दभिधावन्नवधीरितान्यकृत्यः ।
जयमिच्छति तस्य जातशङ्के
मनसीमं मुहुराददे वितर्कम् ॥ २ ॥

वपुषेति । अथेश्वरप्रस्थानानन्तरं महेन्द्रसूनुरर्ज्जुनः परमेण महता वपुषा हेतुना भूधराणां विभेदे विदारणे सम्भाव्यपराक्रमं सम्भाव्यमितिप्रतर्क्यपौरुषम् । स्थिराभ्यां दृढाभ्यां दंष्ट्राभ्यामुग्रं मुखं यस्य तं मृगं वराहं । आशु तदागमनानन्तरं अविलम्बेनेत्यर्थः । विलोकयाञ्चकार ददर्श । अस्मिन् सर्गे प्राक् पञ्चविंशश्लोकादौपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १ ॥

स्फुटेति । स्फुटा स्पष्टा बद्धा विरचिता सटानां केशराणामुन्नतिरुद्धतिर्य्यस्य स क्रोधादूर्द्धीकृतलोमेत्यर्थः । सटा जटाकेसरयोरित्यमरः । दूरादभिधावन् । तथा अवधीरितान्यकृत्यः अनन्यकर्म्मा स वराहो जयमिच्छति जयार्थिनि अतएव जातशङ्के स्वयञ्जिघांसोर्द्विषामेकलक्ष्यत्वादिति भावः । तस्य मुनेर्म्मनसि मुहुरिमं वितर्कं वक्ष्यमाणमूहम् । अध्याहारस्तर्क ऊह इत्यमरः । आददे उत्पादयामास ॥ २ ॥

घनपोत्रविदीर्णशालमूलो
निविडस्कन्धनिकाषरुग्णवप्रः ।
अयमेकचरोऽभिवर्त्तते मां
समरायेव समाजुहूषमाणः ॥ ३ ॥

इह वीतभया तपोऽनुभावा
ज्जहति व्यालमृगाः परेषु वृत्तिम् ।
मयि तां सुतरामसौ विधत्ते
विकृतिः किन्नु भवेदियन्नु माया ॥ ४ ॥

अथैकादशभिर्वितर्कमेव निरूपयति । घनपोत्रेति । घनेन कठिनेन पोत्रेण मुखाग्रेण विदीर्णानि विदलितानि शालमूलानि वृत्तशशायेन सः । मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकइत्यमरः । निविडस्य स्कन्धस्य निकाषेण निकषणेन रुग्णवप्रो भग्नसानुः अतो महासत्त्वसम्पन्नइति भावः । एकश्चासौ चरश्चेत्येकचरः एकाकी यूथादपेतइत्यर्थः । अतोऽयं वराहः समराय समरं कर्त्तुं । क्रियार्थोपपदस्य च कर्म्मणि स्थानिनइति चतुर्थी । समाजुहूषमाणइव समाहृतु मिच्छन्निवइव शब्दः सम्भावनायां । समाह्वयतेः सन्नन्ताच्छानच्प्रत्ययः स्पर्द्धायामाङः पूर्व्ववत्सनइत्यात्मनेपदम् अभ्यस्तस्य चेति सम्प्रसारणं । मामभिवर्त्तते अभिधावति । उपसर्गवशात्सकर्म्मकत्वम् । अतः सर्व्वथा नायमुपेक्ष्यइति भावः ॥ ३ ॥

इहेति । इहाश्रमे तपोऽनुभावात् वीतभयाः स्वचणया विगतवैराइत्यर्थः अतएव व्यालमृगाः क्रूरव्याघ्रादयः । व्यालो

अथवैष कृतज्ञयेव पूर्व्व
म्भृशमासेवितया रुषा न मुक्तः ।
अवधूय विरोधिनीः किमारा
न्मृगजातीरभियाति माञ्जवेन ॥ ५ ॥

भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनीति विश्वः । परेषु प्राण्यन्तरेषु वृत्तिर्जीविकाञ्जहति हिंसया न जीवन्तीत्यर्थः । अयं वराहोमयि मद्विषये तां वृत्तिं सुतरां विधत्ते जिघांसतीत्यर्थः । तदियं विकृतिः तपःसामर्थ्यभङ्गरूपा भवेत् किं नु । यद्वा माया कस्यचि द्दैत्यस्य वराहभूमिका भवेत् नु । किन्नुशब्दौ वितर्क्के ॥ ४ ॥

अथेति । अथवेति पक्षान्तरे एषमृग. पूर्व्वञ्जन्मान्तरे भृश मत्यर्थमासेवितया अतिपरिचितया रुषा क्रुधा मद्गोचरयेति शेषः । कृतज्ञयेव पूर्व्वकृतं वैरानुबन्धं स्मरति आनात्येवेत्युत्प्रेक्षा । न मुक्तोन त्यक्तः अद्यापीति शेषः । नूनमयम्प्राग्भवीयवैरानुबन्धी कश्चित् सम्प्रति वैरवीजासम्भवादिति भावः । कुतः यद्यतः आरात् समीपतः । आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः । विरोधिनीर्मृगजाती रवधूय त्यक्त्वा जवेन मामभियाति अभिधावति अन्यथा नाभि यायादिति भावः ॥ ५ ॥

न केवलमभियानमेव किन्तु मनोवृत्तिरप्यत्र प्रमाणमित्याह । न मृगइति । अयं मृगोन खलु किन्तु कोऽपि कश्चिदन्यएव जिघांसुः हन्तुमिच्छुः । हन्तेस्सन्नन्तादुप्रत्ययः अभ्यासाच्चेति कुत्वं अज्झनगमां सनीति दीर्घः । कुतः हि यस्मात् । अत्राख्मिन् मृग विषये मे मनस्तया भृशं स्खलति क्षुभ्यति यथायञ्जिघांसुरिति

न मृगः खलु कोऽप्ययञ्जिघांसुः
स्खलति ह्यत्र तथा भृशम्मनोमे।
विमलङ्कलुषीभवञ्च चेतः
कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ॥ ६ ॥
मुनिरस्मि निरागसः कुतोमे
भयमित्येषन भूतयेऽभिमानः।
परवृद्धिषु बद्धमत्सराणां
किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामलङ्घ्यम् ॥ ७ ॥

बुद्धिरत्यन्यतदत्यर्थः । तथाहि । विमलम्प्रसन्नं तथा कलुषीभवत् चुभ्यच्च चेतएव हितैषिणं रिपुं वा मित्रममित्रञ्च कथयति । यत्र यत्र मनः प्रसीदति तदेव मित्रं अन्यथा त्वन्यथेति निश्चित मित्यर्थः। अतोऽयं बध्यइति भावः ॥ ६ ॥

ननु मुनेः किमनया दुःशङ्कया तत्राह । मुनिरिति । मुनि रस्मि अतोनिरागसोनिरपराधस्य मे कुतोभयमित्येषोऽभिमानः अनपकारिणं, मां कोऽपि किङ्करिष्यतीति बुद्धिः भूतये श्रेयसे न भवति । तथाहि परवृद्धिषु विषये बद्धमत्सराणां दुरात्मना मलङ्घ्यङ्किमिव अस्ति न किञ्चिदकार्य्यमस्तीत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ७ ॥

अस्तु जिघांसुरपि चुद्रः किङ्करिष्यतीत्यत्राह । दनुजइति । अयन्दनुजः स्वित् दानवोवा चपाचरोराचसोवा न तु मृग एवेत्यर्थः । कुतः । वनजे सत्वे वन्यप्राणिनि इतीदृशम्बलन्नास्ति

दनुजस्विदयं क्षपाचरो वा
वनजे नेति बलं वतास्ति सत्त्वे।
अभिभूय तथा हि मेघनीलः
सकलङ्कम्पयतीव शैलराजम् ॥ ८ ॥
अयमेव मृगव्यसत्रकामः
प्रहरिष्यन्मयि मायया शमस्थे।
पृथुभिर्ध्वजिनीरवैरकार्षी
च्चकितोद्भ्रान्तमृगाणि काननानि ॥ ९ ॥

वतेत्याश्चर्य्ये। बलमेव समर्थयते। तथा हि मेघनीलोऽयं वराहः सकलं शैलराजमभिभूयाक्रम्य कम्पयतीव पदविष्टम्भभरात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः। अत्र कम्पयतीवेत्युत्प्रेक्षागर्भोऽयं शैलकम्पनरूप कार्य्येण तत्कारणबलातिरेकसमर्थनात् कार्य्येण कारणसमर्थन रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८ ॥

किञ्च योऽयं शैले मृगयाकलकल इव श्रूयते सोऽप्येतन्मायापरिकल्पित एवेत्याह। अयमिति। अयमेव शमस्थे शान्तिनिविष्टे मयि। अधिकरणविवक्षायां सप्तमी मायया प्रहरिष्यन्प्रहर्त्तुमिच्छन्नित्यर्थः। लृट् शेषे चेति क्रियार्थायां क्रियायां लृट् लृटः सदेति शत्रादेशः। मृगव्यम्मृगया तस्य सत्रं वनन्तदर्थं वनमित्यर्थः तत्कामयते इति मृगव्यसत्रकामो मृगयाभूमिपरिग्रहार्थी सन्नित्यर्थः। कर्म्मण्यण्। आखेटनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियामिति। सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि चेति चामरः। पृथुभिर्महद्भिर्ध्वजिनीरवैः सेनाकलकलैः स्वमायया

बहुशः कृतसत्कृतेर्विधातु
म्प्रियमिच्छन्नथ वा सुयोधनस्य।
क्षुभितं वनगोचराभियोगा
द्गणमाशिश्रियदाकुलन्तिरश्चाम्॥ १० ॥
अवलीढसनाभिरश्वसेनः
प्रसभं खाण्डवजातवेदसा वा।
प्रतिकर्त्तुमुपागतः समन्युः
कृतवैरोयदि वा वृकोदरेण॥ ११ ॥

कल्पितैरेवेत्यर्थः। काननानि चकितोद्भ्रान्तास्त्रस्तपलायितामृगा येषु तानि अकार्षीत् चकार। अथं रक्षान्वेषी मत्प्रहारार्थं स्वयमेव मृगरूपभूत्वा वनावरोधाय सेनाघोषं कल्पयामास। स मृगरूपेणा गच्छतीत्यर्थः॥ ९ ॥

वितर्कान्तरमाह। बहुश इति। अथवा बहुशः कृता सत्कृति स्सत्कारोयेन तस्य सुयोधनस्य प्रियं मद्वधरूपं विधातुङ्कर्त्तु मिच्छन् यः कश्चिदिति शेषः। वनं गोचरं स्थानं येषान्तेषां वन गोचराणामभियोगाद्विरोधात् क्षुभितमुद्विग्नमाकुलन्तिरश्चाङ्गणं आशिश्रयत् वराहरूपेण प्राविशत्। णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्। चङीति द्विर्भावः॥ १० ॥

वितर्कान्तरमाह। अवलीढेति। खाण्डवजातवेदसा खाण्डव वनाग्निना प्रसभमवलीढसनाभिर्दग्धबन्धुः। सपिण्डास्तु सना भयः। सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनास्समा इत्यमरः। अतएव समन्युर्बद्धवैरः तस्यार्ज्जुनस्यापकारयितृत्वादिति भावः। अश्वसेन

बलशालितया यथा तथा वा
धियमुच्छेदपरामयन्दधानः ।
नियमेन मया निवर्हणीयः
परमं लाभमरातिभङ्गमाङ्गः ॥ १२ ॥

स्तक्षकपुत्रः कश्चिन्महासर्प्पः प्रतिकर्त्तुं वैरनिर्यातनार्थमुपागतः वराहमाययेति शेषः । पक्षान्तरमाह । यदि वा वृकोदरेण भीमसेनेन क्षतमन्युः जनितक्रोधो वा कश्चिदिति शेषः । पुरा किल पाण्डवः खाण्डवदाहे पावकभयात् पलायमानांस्तक्षकपुत्रानश्वसेनस्य बन्धून् बाणैरवरुध्य दाहयामासेति भारतकथानुसन्धेयेति ॥ ११ ॥

अथ द्वाभ्यामनन्तरकरणीयमध्यवस्यति । बलेत्यादिना । किम्बहुना । यथा तथा वा अस्तु अयं मायिकः पारमार्थिको वास्त्वित्यर्थः । बलशालितया बलदृप्ततयेत्यर्थः । उच्छेदपरान्धियं दधानोमाञ्जिघांसुरित्यर्थः । अयं मृगोनियमेनावश्यं मया निवर्हणीयोबध्यः । प्रमापणन्निवर्हणमित्यमरः । तथाहि अरातिभङ्गं शत्रुवधम्परमं लाभमाङ्गः ॥ १२ ॥

ननु तपोविरोधिनी हिंसेत्याशङ्क्याह । कुर्व्विति । हे तात वत्स मार्ग्गदायी न भवतीति अमार्ग्गदायी रन्ध्रान्वेषिणामवेश्मयच्छन्नित्यर्थः । कुतः जयार्थित्वादित्याह । विजयाय तपांसि कुर्व्विति मुनिर्व्यासोमामलं भृशमन्वशात् अनुशिष्टवान् । अनुशासे र्लङ् । ननु मुनिर्वा कथमधर्म्ममन्वशात्तत्राह । बलिनइति । अस्य मृगस्य बलिनः प्रबलस्य वधादृते बधं विना । अन्यारादितरर्त्ते

कुरु तात तपांस्यमार्गदायी
विजयायेत्यलमन्वशान्मुनिर्म्माम् ।
बलिनश्च बधादृतेऽस्य शक्यं
व्रतसंरक्षणमन्यथा न कर्त्तुम् ॥ १३ ॥
इति तेन विचिन्त्य चापनाम
प्रथमम्पौरुषचिह्नमाललम्बे ।
उपलब्धगुणः परस्य भेदे
सचिवः शुद्ध इवाददे च बाणः ॥ १४ ॥

इत्यादिना पञ्चमी । अन्यथा उपायान्तरेण व्रतसंरक्षणन्तपो रक्षणं कर्त्तुन्न शक्यम् । हिंसापि दुष्टनिग्रहात्मिका नाधर्म इत्यर्थः ॥ १३ ॥

इतीति । तेनार्ज्जुनेन इतीत्थं विचिन्त्य वितर्क्य चापनाम चापाख्यं प्रथमं पौरुषचिह्नन्तस्य मुख्यायुधत्वादिति भावः । आललम्बे गृहीतम् । कर्म्मणि लिट् । अथ परस्य शत्रोर्भेदे विदारणे उपलब्धगुणो ज्ञातशक्तिः बाणस्तु प्राप्तसौर्वीकस्येति शेषः । शुद्धो ऋजुः दिग्धत्वादिदोषैरहितो वा । न कर्णिभिर्नो दिग्धैर्नाग्निज्वलित तेजसैरिति निषेधात् । अन्यत्र शुद्धो निर्म्मलचित्त इति यावत् । बाणश्च सचिव इवाददे । अत्र बाणसचिवयोः शब्दमात्रसाधर्म्यात् श्लेषालङ्कारः प्रकृतविषय इति सर्व्वस्वकारः उपमैवेति केचित् ॥ १४ ॥

अनुभावेति । गुरु महत्पूज्यं च स्थिरत्वात्सारवत्त्वादविसंवादि अभङ्गुरं अन्यत्र प्रतिष्ठितत्वादसत्यरहितं गुणवत् सज्यं अन्यत्रौदार्य्यादि

अनुभाववता गुरु स्थिरत्वा
दविसंवादि धनुर्धनञ्जयेन ।
स्वबलव्यसनेऽपि पीड्यमानं
गुणवन्मित्रमिवानतिम्प्रपेदे ॥ १५ ॥
प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः
पदविष्टम्भनिपीडितस्तदानीं ।
अधिरोहति गाण्डिवं महेषौ
सकलः संशयमारुरोह शैलः ॥ १६ ॥

गुणवद्धनुर्मित्रमिव अनुभाववता निश्चयबुद्धिमता । अनुभावः प्रभावे च सताञ्च मतिनिश्चयइत्यमरः । धनञ्जयेन स्वबलव्यसनेऽपि तपसा क्षीणबलेऽपि । अन्यत्र स्वं धनन्तदेव बलन्तस्य ह्रासेऽपि पीड्यमानमाकृष्यमाणमवरुध्यमानञ्च सन्मित्रमिवानतिं नम्रतामानुकूल्यञ्च प्रपेदे । अलङ्कारस्तु पूर्व्ववत् ॥ १५ ॥

प्रविकर्षेति । तदानीन्तस्मिन् काले महेषौ गाण्डिवं अर्ज्जुनधनुरधिरोहति सति । कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुन्नपुंसकइत्यमरः । गाण्ड्याजगात्संज्ञायामिति वप्रत्ययः । प्रविकर्षेण ज्याविकर्षेण योनिनादस्तेन भिन्नरन्ध्रो विदलितगह्वरः तथा पदविष्टम्भेन पादाक्रमणेन निपीडितः नुन्नः सकलःसमूलः शैलः संशयञ्जीवितसन्देहञ्च आरुरोह प्रापेत्यर्थः । अत्र शैलस्य संशयासम्बन्धेऽपि सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १६ ॥

इद्दृशइति । अथ बाणसन्धानानन्तरं शिवेन स्थिरं निश्चलमूर्ध्वञ्च यथा तथा आयते आकृष्टे चापमण्डले तिष्ठतीति तथोक्तः

दृदृशेऽथ स विस्मयं शिवेन
स्थिरपूर्णायतचापमण्डलस्थः।
रचितस्त्रिसृणां पुरां विधातुं
बधमात्मेव भयङ्करः परेषाम् ॥ १७ ॥
विचकर्ष च संहितेषुरुच्चैः
चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्रः।
धनुरायतभोगवासुकिज्या
वदनग्रन्थिविमुक्तवह्नि शम्भुः ॥ १८ ॥

चापमण्डलमन्तर्धाय स्थितइत्यर्थः। तिसृणां। न तिसृचतसृ इति दीर्घप्रतिषेधः। पुरां बधं संहारं विधातुं कर्त्तुं रचितः कल्पितः स्थानविशेषे स्थापितइति यावत्। आत्मा स्वयमेव परेषाम्भयानकोभयङ्करः। सोऽर्ज्जुनः सविस्मयं स्वयन्ददृशे दृष्टः उपमालङ्कारः ॥ १७ ॥

अथ पिनाकिवृत्तान्तमाह। विचकर्षेति। अथ शम्भुश्च संहितेषुः सन् उच्चैः भृशञ्चरणास्कन्दनेन पदविष्टम्भेन नामितः अधोनीतः अचलेन्द्रोयेन स तथोक्तः। आयतभोगः आकृष्टकायः वासुकिरेव ज्या तस्य वदनमेव ग्रन्थिस्तेन विमुक्तः उत्सृष्टोवह्नि र्यस्य तद्धनुर्विचकर्ष इति स्वभावोक्तिः ॥ १८ ॥

सइति। सह सम्भूय अर्थं अरिबधरूपप्रयोजनं विधास्यतोः करिष्यतोः अन्यत्र सहार्थं अभिधेयमभिधास्यतोरित्यर्थः। प्रकृति प्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतइति वचनात्। भवक्षयैकहेतोः संसारोच्छेद

स भवस्य भवक्षयैकहेतोः
सितसप्तेश्च विधास्यतोः सहार्थं ।
रिपुराप पराभवाय मध्यं
प्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्धः ॥ १९ ॥

अथ दीपितवारिवाहवर्त्मा
रवविचासितवारणादवार्य्यः ।
निपपात जवादिषुः पिनाका
न्महतोऽभ्रादिव वैद्युतः कृशानुः ॥ २० ॥

निदानस्य शिवस्य सितसप्तेरर्ज्जुनस्य च मध्यं रिपुर्वराहः । यस्मा त्प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिर्धात्वादिः प्रत्ययः सनादिः तयोर्म्मध्य मनुबन्ध इत्संज्ञको वर्णो यथा भूतं भूतिरित्यादौ ककारः । सहैव पराभवाय लोपार्थमेवाप न तु स्थित्यर्थमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथेति । अथ रिपोर्मध्यप्रवेशानन्तरन्दीपितं वारिवाहवर्त्म आकाशं येन स अवार्य्यो दुर्वारः इषुः शरः रवविचासितवारणात् स्वघोषभीषितगजात् पिनाकात् शिवधनुषः । "पिनाकोऽजगवन्धनु रित्यमरः । महतोऽभ्रात् मेघात् विद्युतोऽयं वैद्युतः कृशानुरग्नि रिव जवात् वेगान्निपपात आदधाव ॥ २० ॥

व्रजतइति । व्रजतो धावतोऽस्य बाणस्य त्वङ्क्षुः पतत्रेभ्यः पत्रेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तः कृता तार्क्ष्योपनिपातवेगशङ्का गरुडागम भ्रमो येन सः । अतएव महोरगाणां हृदयानि श्रोत्राणि च भिन त्तीति हृदयश्रोत्रभित् । समुद्राभ्राद्घ इति सूत्रे पूर्व्वनिपात व्यभिचाराच्छ्रोत्रशब्दस्य पूर्व्वनिपातव्यभिचारः । प्रतिमाहैः प्रति

व्रजतोऽस्य वृहत्पतत्रजन्मा
कृततार्क्ष्योपनिपातवेगशङ्कः ।
प्रतिनादमहान्महोरगाणां
हृदयश्रोत्रभिदुत्पपात नादः ॥ २१ ॥
नयनादिव शूलिनः प्रवृत्तै
र्मनसोप्याशुतरं यतः पिशङ्गैः ।
विदधे विलसत्तडिल्लताभैः
किरणैर्व्योमनि मार्ग्गणस्य मार्ग्गः ॥२२॥

ध्वनिभिर्महान् सम्मूर्च्छितोनादः उत्पपात उत्थितः । अत्र नादस्य उरगहृदयभेदकत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः। सा च तार्क्ष्यवेगभ्रमोत्थापितेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २१॥

नयनादिति । शूलिनोनयनात्प्रवृत्तैर्निर्ग्गतैरिवेत्युत्प्रेक्षा । नेत्राग्निशिखाकल्पैरित्यर्थः । पिशङ्गैर्विलसत्तडिल्लताभैर्विद्युद्दाम तुल्यैरित्युपमा । मनसश्चित्तादपि आशुतरं शीघ्रतरम् । आशु शब्दादव्ययात्तरप् । अतः किमेत्तिङव्ययेत्यादिनाम् प्रत्ययोन। क्लीवे शीघ्राद्यसत्त्वेस्यादित्यमरः । यतः गच्छतः । इण: शतृ प्रत्ययः । मार्ग्गणस्य शरस्य । कदम्बमार्ग्गणशरादृत्यमरः । किरणै व्योमनि आकाशे मार्ग्गउल्कारेखाकारः पन्था विदधे विरचित इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २२ ॥

अपयन्निति । पृषत्कोबाणः । पृषत्कबाणविशिखाइत्यमरः । धनुषः पिनाकादपयन् निर्गच्छन्नित्यर्थः । इण: शतृप्रत्ययः । शिवाग्निकल्पैर्भस्वरैः अभिख्यया शोभया जिह्मः शोभाञ्च्छ

अपयन्धनुषः शिवान्तिकस्थै
र्विवरेसद्भिरभिख्यया जिहानः ।
युगपद्दृदृशे विशन्वराह
न्तदुपोढैश्च नभश्चरैः पृषत्कः ॥ २३ ॥
स तमालनिभे रिपौ सुराणां
घननीहारइवाविषक्तवेगः ।
भयविप्लुतमीक्षितोनभस्थै
र्जगतीं ग्राहइवापगां जगाहे ॥ २४ ॥

न्नित्यर्थः । ओहाङ्गताविति धातोः शानच् । अभिख्या नामशोभयो रित्यमरः । विवरे सीदन्तीति विवरेसदस्तैर्विवरेसद्भिः अन्तराल वर्त्तिभिर्नभश्चरैः । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् तत्पुरुषे कृतिबहुल मित्यलुक् । अथ वराहं विशन् प्रविशन् तदुपोढैस्तं वराहमुपोढैः प्रत्यासन्नैः । वहेः कर्त्तरि क्तः । नभश्चरैर्य्युगपद्दृदृशे दृष्टइति बाणवेगोक्तिः । अत्र पिनाकनिष्क्रमणादिक्रियाविशिष्टस्य बाणस्य शिवान्तिकादिभिन्नदेशस्थनभश्चरकर्त्तृकदर्शनयौगपद्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिमूलातिशयोक्त्या लोकोत्तरवेगप्रतीतेरलङ्कारेण वस्तु ध्वनिः ॥ २३ ॥

सइति । स बाणः तमालनिभे तमालप्रभे नीलाभे इति यावत् । सुराणां रिपौ वराहे घननीहारे सान्द्रतुहिनइव अविषक्तवेगोऽप्रति बद्धवेगः सन् । तथा नभस्थैः खेचरैर्भयेन विप्लुतं विकलं यथा तथा ईक्षितःसन् । अपां सम्बन्धिवेगआपः अपां समूहो वा आपं आपेन गच्छतीति आपगा नदी तां गृह्णातीति ग्राहोजलचरः । जलचर

सपदि प्रियरूपपर्व्वरेखः
सितलोहाग्रनखः खमाससाद ।
कुपितान्तकतर्ज्जनाङ्गुलिश्री
र्व्यथयन्प्राणभृतः कपिध्वजेषुः ॥ २५ ॥

परमास्त्रपरिग्रहोरु तेजः
स्फुरदुल्काकृति विक्षिपन्वनेषु ।
स जवेन पतन्परःशतानां
पततां व्रात इवारवं वितेने ॥ २६ ॥

इति वक्तव्यात् विभाषया ग्रहइति णप्रत्ययः । सद्गव जगतीम् भूमिं । जगतीविष्टपे भूम्यामिति वैजयन्ती । जगाहे विवेश अन्तर्हित इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथार्ज्जुनबाणप्रयोगमाह । सपदीति । सपदि शिवबाणपात समयएव प्रियाः रूपं आकृतिः पर्व्वाणि ग्रन्थयोरेखारचनास्य यस्य सः । अङ्गुलिपक्षे पर्व्वरेखाः प्रसिद्धाः । लोहाग्रमयःफलं तन्नख मित्युपमितसमासः । सितं लोहानग्रखं यस्य सः कुपितस्यान्तकस्य मृत्योर्या तर्ज्जना तस्याअङ्गुलिस्तर्ज्जनाङ्गुलिः तर्ज्जनी तस्याः श्रीरिव श्रीर्यस्य स कपिध्वजेषुः अर्ज्जुनबाणः प्राणभृतोव्यथयन् भीषयमाणः खं आकाशं आससाद प्राप । उपमालङ्कारः ॥२५॥

परमेति । परमास्त्रपरिग्रहेण दिव्यास्त्राधिष्ठानेन उरु महत् अतएव स्फुरदुल्काकृति उल्कावद्दीप्यमानमित्यर्थः । तेजोवनेषु विक्षिपन् विकिरन्सन् जवेन पतन् धावन् स बाणः शतात्परे परःशताः तेषां शताधिकसङ्ख्यकानामित्यर्थः । परः

अविभावितनिष्क्रमप्रयाणः
शमितायाम इवातिरंहसा सः ।
सह पूर्व्वतरं नु चित्तवृत्ते
रपतित्वा नु चकार लक्ष्यभेदम् ॥ २७ ॥

शताद्यास्ते येषाम्परा सङ्ख्या शताधिकेत्यमरः । पञ्चमीति योग विभागात्समासः राजदन्तादिषु परमित्युपसर्ज्जनस्य शतशब्दस्य परनिपातः पारस्करादित्वात्सुडागमः । पतताम्पतत्त्रिणाम् । पतत्पत्ररथाण्डजाइत्यमरः । प्रातः समूह इव आरवं वितेने ॥ २६ ॥

अविभावितेति । अतिरंहसा अतिवेगेन अविभाविते अलक्षिते निष्क्रमो गाण्डीवान्निःसरणम्प्रयाणमन्तरागमनञ्च यस्य सः । तथा शमितायामः सङ्क्षिप्तदैर्घ्य इव स्थितइत्युपमा । अत्र वेगगुणनिमित्ता दैर्घ्यगुणाभावोत्प्रेक्षा । सशरः । सह नु सह वा चित्तवृत्त्येति शेषः । चित्तवृत्तेः पूर्व्वतरं नु प्रागेव वा उभयत्रापि लक्ष्ये पतित्वेति शेषः । अथवा अपतित्वा नु लक्ष्यइति शेषः । लक्ष्यभेदञ्चकार । अत्रोपात्त वेगगुणनिमित्तात् बाणस्य चित्तवृत्त्या सहपातपूर्व्वपातपतनाभावो त्प्रेक्षात्रिस्त्रः उत्तरोत्तरोत्कर्षेण वेगातिशयव्यञ्जिकाइत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २७ ॥

सइति । जयहेतुः स शरोऽत्रृषध्वजसायकावभिन्नं शिवशरविद्धं एषणीयं वेद्धुमिति शेषः । इषेरिच्छार्थादनीयर्प्रत्ययः । प्रतिकायं प्रतिशरीरं प्रतिपक्षमिति यावत् । विधिना दैवेन उदी रितं फलसाधनतया प्रतिपादितमर्थं योगादिकं प्रयत्नः पुरुष

स वृषध्वजसायकावभिन्न
ञ्जयहेतुः प्रतिकायमेषणीयम्।
लघु साधयितुं शरः प्रसेहे
विधिनेवार्थमुदीरितम्प्रयत्नः ॥ २८ ॥
अविवेकवृथाश्रमाविवार्थं
क्षयलोभाविव संश्रितानुरागम्।
विजिगीषुमिवानयप्रमादा
ववसादं विशिखौ विनिन्यतुस्तं ॥ २९ ॥

व्यापारइव । लघु अक्लेशेन यथा तथा साधयितुं । स्वार्थंमि त्यन्तानुमुन्। प्रसेहे शशाक। उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

अविवेकइति। अविवेकः अन्तरानभिज्ञत्वं वृथाश्रमोनिष्फल प्रयासः तौ अर्थं धनमिव। अस्थानविनियोगहेतुकत्वादनयोर्धनहानि करत्वमिति भावः। क्षयोऽनुपचयः लोभोऽदातृत्वन्तौ संश्रिताना मनुजीविनां अनुरागमिव। अकिञ्चित्करे स्वामिनि अनुरागस्यानव स्थानादिति भावः। अनयोर्दुर्नीतिः प्रमादोऽनवधानता तौ विजि गीषुमिव। रन्ध्रभूयिष्ठस्य जयासिद्धेरिति भावः। विशिखौ शिवा र्ज्जुनबाणौ तं वराहं अवसादं करणशैथिल्यं विनिन्यतुः नीतवन्तौ। नयतिर्द्विकर्म्मकः। मालोपमेयम् ॥ २९ ॥

अथेति । अथ स वराहः दीर्घतरन्तमोदीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यन् मरिष्यन्नित्यर्थः । सहसा झटिति हुग्णरयोभग्नवेगः संभ्रमेण भ्रान्त्या। संभ्रमोभ्रान्तिहावयोरिति विश्वः। उष्णरश्मिं उर्व्यांश्रि

अथ दीर्घतरन्तमः प्रवेच्य
सहसा रुग्णरयः स सम्भ्रमेण ।
निपतन्तमिवोष्णरश्मिमुर्व्वी
वलयीभूततरुञ्चराञ्च मेने ॥ ३० ॥
स गतः चितिमुष्णशोणितार्द्रः
खुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा ।
असुभिः चणमीचितेन्द्रसूनु
र्विहितामर्षगुरुध्वनिन्निरासे ॥ ३१ ॥

पतन्तमिव मेने धराञ्च वलयीभूतामण्डलीभूतास्तरवोयस्यास्ता न्तथा मेने तथा बभ्रामेत्यर्थः ॥ ३० ॥

सइति। चितिङ्गतः चितौ पतितः उष्णेन प्रत्ययत्वात् शोणि तेनार्द्रः सुतः खुराणां दंष्ट्रयोश्चाग्राणान्निपातेनाघातेन दारि ताश्मा पाटितपाषाणः । किञ्च चणं ईचितेन्द्रसूनुः स्वार्थविघात रोषादिति भावः। अतएव विहितः कृतः अमर्षगुरुः क्रोधोद्धतः ध्वनिः क्रन्दितं येन सतथोक्तः स वराहः असुभिः प्राणैर्निरासे निरासितः त्यक्तइत्यर्थः । अस्यतेः कर्मणि लिट् । इयञ्च स्वभावोक्तिः ॥ ३१ ॥

स्फुटेति अथ वराहपातानन्तरम्प्रार्थः प्राज्यशरः प्रभूतशरः सम्पीत्यर्थः । प्रभूतम्प्रचुरं प्राज्यमित्यमरः । स्फुटपौरुषं व्यक्त विक्रमं वराहभेदिनं शरं जिघृचुः ग्रहीतुमिच्छुः । ग्रहे सन्नन्तादु प्रत्ययः । आपपात आधावति स्म कृतज्ञतया शरग्रहणन्न तु लोभा दित्यर्थः । ननु अन्येऽपि उपकर्त्तारएव किमनादरस्तत्राह ।

स्फुटपौरुषमापपात पार्थ
स्तमथ प्राज्यशरः शरर्ज्जिघृत्तुः ।
न तथा कृतवेदिनां करिष्यन्
प्रियतामेति यथा कृतावदानः ॥ ३२ ॥
उपकारइवासति प्रयुक्तः
स्थितिमप्राप्य मृगे गतः प्रणाशम् ।
कृतशक्तिरधोमुखोगुरुत्वा
ज्जनितव्रीडइवात्मपौरुषेण ॥ ३३ ॥
स समुद्धरता विचिन्त्य तेन
स्वरुचङ्कीर्त्तिमिवोत्तमान्दधानः ।
अनुयुक्तइव स्ववार्त्तमुच्चैः
परिरेभे नु मृशं विलोचनाभ्याम् ॥ ३४ ॥

कृतवेदिनां कृतज्ञानां कृतावदानः कृतकर्म्मा । अवदानं कर्म्म वृत्तमित्यमरः । यथा प्रियतामेति तथा करिष्यन्नुपकरिष्यन् न प्रियतामेति । कृतकरिष्यमाणयोः कृतम्बलीयइति भावः ॥ ३२ ॥

अथ युग्मेनाह । उपकारइति । असति नीचे प्रयुक्तः उपकारइव मृगे स्थितिमप्राप्य प्रणाशमदर्शनङ्गतइत्युपमा । तथा कृतशक्तिः कृतपौरुषः गुरुत्वाल्लोहभाराम्महत्त्वात् अधोमुखो नम्रमुखः । अतएव आत्मपौरुषेण जनितव्रीडइव स्थितइत्युत्प्रेक्षा ॥ ३३ ॥

सइति । उत्तमां स्वरुचं कान्तिङ्कीर्त्तिमिव दधानइत्युत्प्रेक्षा । किञ्च विचिन्त्य सर्वथा ग्राह्योयमिति विमृश्य समुद्धरता

तत्र कार्म्मुकभृतम्महाभुजः
पश्यति स्म सहसा वनेचरम्।
सन्निकाशयितुमग्रतः स्थितं
शासनं कुसुमचापविद्विषः ॥ ३५ ॥

स प्रयुज्य तनये महीपते
रात्मजातिसदृशीं किलानतिम्।
सान्त्वपूर्व्वमभिनीतिहेतुकं
वक्तुमित्थमुपचक्रमे वचः ॥ ३६ ॥

तेनार्ज्जुनेन उच्चैः स्ववार्त्तं स्वपाटवं । वार्त्तं पाटवमारोग्यमभव्यं स्वास्थ्यमनामयमिति यादवः। अनुयुक्तः पृष्ट इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा। आदरात्तया प्रतीयतइत्यर्थः । प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः। स बाणोविलोचनाभ्यान्नयनाभ्याम्भृशम्परिरेभे नु आलिङ्गितः किमित्युत्प्रेक्षा । तेनात्यादरेण दृष्टइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्रेति । तत्र प्रदेशे महाभुजोऽर्ज्जुनः। कुसुमचापविद्विषः स्मरारेः शासनं वक्ष्यमाणमादेशं सन्निकाशयितुं सन्निवेशयितुं निवेदयितुमिति यावत्। अग्रतः स्थितं कार्म्मुकभृतं वनेचरं सहसा झटिति पश्यति स्म । इतः प्रभृति रथोद्धतावृत्तम्। रोनराविह रथोद्धता लगाविति लक्षणात् ॥ ३५ ॥

सइति । स वनेचरोमहीपतेस्तनये राजपुत्रेऽर्ज्जुने आत्मजातिसदृशीं किरातजात्यनुरूपां किल। किलेति जानरलीकता न्दर्शयति यतः परमार्थतः प्रमथएव सः । आनतिम्प्रणति

शान्तता विनययोगि मानसं
भूरिधाम विमलं तपः श्रुतम्।
प्राह ते नु सदृशी दिवौकसा
मन्ववायमवदातमाकृतिः ॥ ३७ ॥

दीपितस्त्वमनुभावसम्पदा
गौरवेण लघयन्महीभृतः।
राजसे मुनिरपीह कारय
न्नाधिपत्यमिव शातमन्यवम्॥ ३८ ॥

अयुष्य सान्त्वपूर्व्वं सामपूर्व्वकम्। साम सान्त्वमुभे समे इत्य मरः। अभिनीतिर्हेतुकमिप्रयुक्तिहेतुकं वचः। इत्थं वक्ष्यमाण प्रकारेण वक्तुमुपचक्रमे उद्युक्तवान् ॥ ३६ ॥

तत्र तावच्चतुर्भिस्सान्त्वमाह। शान्ततेति। शान्तता वहिरसौ द्धत्यं ते तव विनययोगि अनौद्धत्ययुक्तं मानसमाह नु ब्रूते खलु। तथा भूरि बहु धाम तेजो यस्मिन् तत्तपः कर्त्तृ विमलं सम्प्रदाय शुद्धं श्रुतं प्राह। किञ्च द्यौर्दिवं वा ओको येषां तेषां दिवौकसां देवानाम्। पृषोदरादित्वात्साधुः। दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे चेति विश्वः। सदृशी तुल्या आकृतिर्मूर्त्तिः अवदातं शुद्धं अन्ववायं वंशमाह। वंशोऽन्ववायः सन्तानइत्यमरः। शान्त्यादिभिर्लिङ्गै र्विनयादयोऽनुमीयन्ते। अन्यथा तदसम्भवादिति भावः॥ ३७ ॥

दीपितइति। मुनिरपि ऐश्वर्य्यरहितोऽपीत्यर्थः। अनुभाव सम्पदा प्रभावातिशयेन दीपितः प्रकाशितः गौरवेण महत्तया महीभृतो राज्ञः लघयन् लघूकुर्व्वन् त्वमिहाद्रौ शतमन्योरिदं

तापसोऽपि विभुतामुपेयिवा
नास्पदन्त्वमसि सर्व्वसम्पदाम् ।
दृश्यते हि भवतोविना जनै
रन्वितस्य सचिवैरिव द्युतिः ॥ ३९ ॥
विस्मयः क इव वा जयश्रिया
नैव मुक्तिरपि ते दवीयसी ।
ईप्सितस्य न भवेदुपाश्रयः
कस्य निर्ज्जितरजस्तमोगुणः ॥ ४० ॥

शतमन्यवं ऐन्द्रं । तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । शतमन्युर्द्दिवस्पति रित्यमरः । अधिपतेः कर्म्म आधिपत्यं त्रैलोक्यरक्षाधिकारः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् प्रत्ययः । कारयन्निव इन्द्रेणेति शेषः । राजसे तस्याप्युपजीव्यइति प्रतीयसे स्वमहिम्नेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तापसइति । विभुतां प्रभावमुपेयिवान् उपगतः । अतएव तापसोऽपि त्वं सर्व्वसम्पदामास्पदं स्थानमसि । आस्पदम्प्रतिष्ठाया मिति निपातः । विभुतामेव समर्थयते । हि यस्माद्भवतोजनै र्विनापि एकाकिनोऽपीत्यर्थः । सचिवैरन्वितस्येव अमात्यादियुक्तस्येव द्युतिस्तेजोदृश्यते अतः सर्व्वसम्पदास्पदत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

विस्मयइति । किञ्च जयश्रिया हेतुना प्राप्तयापीति शेषः । कइव वा विस्मयः न कश्चिदित्यर्थः । विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्य्यं चित्रमित्यमरः । अतोमुक्तिरपि ते तव दवीयसी दूरतरा दुर्लभा न भवत्येव । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्व्वगुणश्च ।

ह्रेपयन्नहिमतेजसं त्विषा
स त्वमित्थमुपपन्नपौरुषः
हर्त्तुमर्हसि वराहभेदिनं
नैनमस्मदधिपस्य सायकम् ॥ ४१ ॥
स्मर्य्यते तनुभृतां सनातनं
न्याय्यमाचरणमुत्तमैर्न्नृभिः ।
ध्वंसते यदि भवादृशस्ततः
कः प्रयातु वद तेन वर्त्मना ॥ ४२ ॥

निर्ज्जितौ रजस्तमसी एव गुणौ येन स भवत्सदृशः पुरुषः कस्य ईप्सितस्योपाश्रयः आस्पदन्न भवेदित्यर्थः ॥ ४० ॥

अथागमनप्रयोजनमुपालम्भमुखेनाह । ह्रेपयन्निति । त्विषा तेजसा अहिमतेजसमुष्णतेजसं ह्रेपयन् लज्जयन् उपपन्नपौरुषः सम्भावितपराक्रमः स प्रसिद्धस्त्वं वराहभेदिनं कृतोपकारमित्यर्थः। एनन्त्वत्करगतं अस्मदधिपस्य सायकं शरं इत्थं साहसेन हर्त्तुन्नार्हसि ॥ ४१ ॥

अनर्हत्वमेवाह । स्मर्य्यतइति । उत्तमैर्न्नृभिः सत्पुरुषैर्म्मन्वादिभिः तनुभृतां शरीरिणां सनातनं नित्यं न्याय्यं न्यायादनपेतं आचरितमाचारः स्मर्य्यते कर्त्तव्यतयेति शेषः न त्वनाचारइत्यर्थः । अथाप्यनाचारेण दोषमाह । ध्वंसतइति । भवानिव दृश्यन्ते भवादृशः ततस्सदाचारात् ध्वंसते भ्रश्यन्ते यदि तदा तेन वर्त्मना न्यायमार्गेण कः प्रयातु गच्छतु वद.कथय

आकुमारमुपदेष्टुमिच्छव
स्सन्निवृत्तिमपथान्महापदः ।
योगशक्तिजितजन्ममृत्यवः
शीलयन्ति मुनयः सुशीलताम् ॥ ४३ ॥
तिष्ठतान्तपसि पुण्यमासज
न्सम्पदोऽनुगुणयन्सुखैषिणां ।
योगिनाम्परिणमन्विमुक्तये
केन नास्तु विनयः सताम्प्रियः ॥ ४४ ॥

न कोऽपीत्यर्थः । तथा च सन्मार्गएव शीलं कुर्य्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

आकुमारमिति । किञ्च योगशक्त्या आत्मज्ञानमहिम्ना जितौ जन्ममृत्यू यैस्ते यतयोयोगिनः । कुमारेभ्यआ आकुमारं कुमारादारभ्येत्यर्थः । आङ् मर्य्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः । महत्य आपदोयस्मिन् तस्मात् महापदोमहानर्थहेतोरित्यर्थः । अपथादमार्गात् । पथोविभाषेति समासान्तः । अपथं नपुंसकम् । सन्निवृत्तिमपगमं । उपदेष्टुमिच्छवः सन्तः सुशीलतां सद्वृत्तताम् । शीलं स्वभावे सद्वृत्तइत्यमरः । शीलयन्ति अभ्यस्यन्ति । अतो न त्याज्यं शीलमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

न केवलं सौशील्यादनर्थनिवृत्तिमात्रं किन्त्वर्थप्राप्तिरपीत्याह । तिष्ठतामिति । तपसि तिष्ठतान्तपोनिष्ठानां धर्मार्थिनामित्यर्थः । पुण्यन्धर्ममासजन् सम्पादयन् । स्यात्पुण्यंधर्मस्त्रियां पण्यमेयसी

नूनमत्रभवतः शराकृतिं
सर्व्वथायमनुयाति सायकः ।
सोयमित्यनुपपन्नसंशयः
कारितस्त्वमपथे पदं यया ॥ ४५ ॥

सुकृत इषइत्यमरः । सुखैषिणां सुखार्थिनां सम्पदः सुख साधनभूतानर्थान् । अनुगुणयन् अनुकूलयन् । अर्थकामयोरपि हेतुभूतइत्यर्थः । तथा योगिनां विमुक्तये अपवर्गाय परिणमन् सम्पद्यमानोविनयः येनोक्तं केन हेतुना सतां प्रियो नास्तु । सम्भावनायां लोट् । सर्वथा विनयएव चतुर्वर्गसाधनमित्यर्थः । अतस्त्वयानास्तत्स्वामिशरचौर्य्यं कार्य्यमिति तात्पर्य्यम् ॥ ४४ ॥

अथवा किं भवादृशेष्वन्यसम्भावनया भ्रान्तिरपि सम्भाव्यते इति मृदूक्तिमवलम्ब्याह । नूनमिति । अयमस्मदीयः सायकोऽत्रभवतः पूज्यस्येत्यर्थः । पूज्यस्तत्रभगवानत्रभवानिति सज्जनः । इतराभ्योऽपि दृश्यन्तइति सार्व्वविभक्तिकस्तलप्रत्ययः सुपुपेति समासः । शराकृतिं सर्व्वथा रूपेण रेखादिना सर्व्वप्रकारेण अनुयाति अत्यन्तमनुकरोतीत्यर्थः । नूनमिति वितर्क्के । यया आकृत्या कर्त्र्या त्वमनुपपन्नसंशयोऽत्यन्तसादृश्यादनुत्पन्नस्वान्यदीयत्वसन्देहः सःसोयमिति यः स्वकीयः सएवायमिति भ्रान्त्युत्पत्त्यैवेति शेषः । अपथे अमार्ग्गे शरापहरणरूपे पदङ्कारितः निधापितइत्यर्थः । हृक्रोरन्यतरस्यामित्यपि कर्त्तुः कर्म्मता णवले कर्त्तृश्च कर्म्मणइति तत्रैवाभिहिते कर्म्मणि क्तः ॥ ४५ ॥

अन्यदीयविशिखे न केवलं
निःस्पृहस्य भवितव्यमाहृते ।
निघ्नतः परनिबर्हितं मृगं
व्रीडितव्यमपि ते सचेतसः ॥ ४६ ॥
सन्ततन्निशमयन्त उत्सुका
यैः प्रयान्ति मुदमस्य सूरयः ।
कीर्त्तितानि हसितेऽपि तानि यं
व्रीडयन्ति चरितानि मानिनम् ॥ ४७ ॥

पुनरपि स्तेयमेव द्रढयन् दोषान्तरमापादयति । अन्यदीयेति । सह चेतसा वर्त्तत इति सचेतसो मनस्विनस्ते अन्यदीयविशिखे विषये यदाहृतमाहरणं । भावे क्तः । तस्मिन् अन्यदीयविशिखस्याहरणे इत्यर्थः । निःस्पृहस्य केवलं निःस्पृहेणैव न भवितव्यं किन्तु परनिबर्हितम्परेण प्रहृतं मृगन्निघ्नतः प्रहरतस्ते निघ्नता त्वयेत्यर्थः । कृत्यानाङ्कर्त्तरि वेति षष्ठी । व्रीडितव्यं लज्जितव्यमपि । भावे तव्यप्रत्ययः । सम्प्रति तु त्वया परविद्धं मृगं विद्ध्वापि न व्रीड्यते प्रत्युत स्तेयञ्च क्रियत इत्यहो महत्साहसमित्यर्थः । मृगमित्यत्र शेषत्वाविवक्षणाज्जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायामिति षष्ठी न भवति शेषाधिकारात् । निप्रहणेत्यत्र निप्रयोः सङ्घातव्यस्तविपर्य्यस्तानां ग्रहणात् ॥ ४६ ॥

अथास्मिन् कृतघ्नताभियोगं स्वीयोपकारकत्वं वर्णयितुं विकत्थनदोषन्तावद्युग्मेन परिहरन्नाह । सन्ततमित्यादि । सूरयः विद्वांसः अस्य स्वामिनः सम्बन्धिभिः यैश्चरितैः करणभूतैः

अन्यदोषमिव स स्वकं गुणं
ख्यापयेत्कथमधृष्टताजडः ।
उच्यते स खलु कार्य्यवत्तया
धिग्विभिन्नबुधसेतुमर्थिताम् ॥ ४८ ॥

॥ युग्मम् ॥

अनातं सततं उत्सुकाः सोत्कण्ठाः सन्तो निशमयन्तः चरितानि शृण्वन्तः मुदम्प्रयान्ति । अत्र चरितानां मुत्प्राप्तौ शाब्दं करणत्वम र्थात् निशमनकर्म्मत्वमिति विवेकः । तानि चरितानि हसितेऽपि परिहासेऽपि कीर्त्तितानि परैरुच्चारितानि सन्ति यं मानिनं व्रीडयन्ति मानित्वात् व्रीडा न तु चरितदोषात्तेषामलङ्कार रूपत्वादिति भावः ॥ ४७ ॥

अन्येति । अधृष्टतया विकत्थनेन शालीनतया जडः स्तब्धः अविकत्थन इत्यर्थः । सोऽस्मत्स्वामी अन्यदोषम्परावगुणमिव स्वकीय ङ्गुणङ्कथं ख्यापयेत् प्रकटयेत् । आत्मप्रशंसां परगर्हामिव वर्ज्जये दिति स्मरणात् । तथापि कार्य्यवत्तया कर्म्मार्थितयेत्यर्थः स स्वगुण उच्यते खलु कार्य्यार्थिनः कुतोगर्व्व इति भावः । निर्विघ्न इवाह । धिगिति । विभिन्नबुधसेतुमतिक्रान्तसुजनमर्य्यादामर्थितां याच नाञ्चिक् निन्दामीत्यर्थः । यदयमपीत्थं विकत्थयितुमप्रवृत्त इति भावः । धिक् निर्भत्सननिन्दयोरित्यमरः । अभिसर्व्वतसोः कार्य्याधिगुपर्य्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति द्वितीया ॥ ४८ ॥

दुर्वचन्तदथ मा स्म भून्मृग
स्त्वय्यसौ यदकरिष्यदोजसा ।
नैनमाशु यदि वाहिनीपतिः
प्रत्यपत्स्यत सितेन पत्रिणा ॥ ४९ ॥
कोऽन्विमं हरितुरङ्गमायुध
स्थेयसीन्दधतमङ्गसंहतिम् ।
वेगवत्तरमृते चमूपते
र्हन्तुमर्हति शरेण दंष्ट्रिणम् ॥ ५० ॥

सम्प्रति स्वकृतोपकारं दर्शयति । दुर्व्वचमिति । वाहिनी पतिः सेनापतिः अस्मत्स्वामी शितेन पत्रिणा शरेण एनं मृगं आशु न प्रत्यपत्स्यत यदि नाभियुञ्जीत चेदसौ मृगः ओजसा बलेन त्वयि विषये यदकरिष्यत् यदनिष्टं कुर्य्यात्तद्दुर्वचं दुर्वाच्यं अमङ्गलतया वक्तुन्न शक्यते। तदनिष्टं अथानन्तरं अपि मा स्म भूत् इति सौहार्द्दकथनन्तदुपेक्षणे स मृगस्त्वां हन्यादिति भावः। लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति करोतेः पद्यतेश्च लृङ् ॥ ४९ ॥

ननु मयैव हतोऽमृगोऽयम् न तु सेनापतिना तत्राह। क इति। हरितुरङ्गमायुधं इन्द्रायुधन्तद्वत् स्थेयसीं स्थिरतरां अकुण्ठिता मित्यर्थः। स्थिरशब्दादियसुन् प्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः। अङ्गसंहतिं अवयवसङ्घातन्दधतन्धारयन्तम् । वेगवत्तरन्दुर्वार वेगम् । इमं दंष्ट्रिणं वराहं चमूपतेः किरातवाहिनीपतेः ऋते

मित्रमिष्टमुपकारि संशये
मेदिनीपतिरयन्तथा च ते ।
तं विरोध्य भवता निरासि मा
सज्जनैकवसतिः कृतज्ञता ॥ ५१ ॥

लभ्यमेकसुकृतेन दुर्ल्लभा
रक्षितारमसुरक्ष्यभूतयः ।
स्वन्तमन्तविरसाजिगीषता
म्मित्रलाभमनु लाभसम्पदः ॥ ५२ ॥

विना । अन्यारादित्यादिना पञ्चमी । कोऽनु कोवा मरेण एकेनेति भावः । हन्तुं अर्हति न कोऽपीत्यर्थः । ५० ॥

अस्तु स एव मृगस्य हन्ता ततः किमतआह । मित्रमिति । तथा च तस्यैव मृगहन्तृत्वे सतीत्यर्थः । अयं मेदिनीपतिः किरात भूपतिः ते तव संशये प्राणसङ्कटे उपकारि उपकारकारकं इष्टं मित्रं ततोऽपि किं तत्राह । तमिति । तं विरोध्य सज्जनैकवसतिः भवादृशसुजनमात्राधारा कृतज्ञता उपकारवेदित्वं मा निरासि न निराक्रियताम् भवता । अन्यथा जगति कृतज्ञत्वं अस्तं यायात् कृतघ्नता च ते भवेदित्यर्थः। अस्यतेः कर्म्मणाणिपि माङि लुङ् ॥ ५१ ॥

ननु सर्व्वस्यार्थमूलत्वात्स एवास्तु किं मित्रेणेत्याशङ्क्य मित्रस्य सर्व्वाधिक्यं युग्मेनाह । लभ्यमिति । जिगीषतां जेतुमिच्छताम् । जयतेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः । दुर्ल्लभाः कृच्छ्रेणापि लब्धुमशक्याः तथापि असुरक्ष्यभूतयः रक्षितुमशक्यमहिमानः । नित्यं रक्षणादि

चञ्चलं वसु नितान्तमुन्नता
मेदिनीमपि हरन्त्यरातयः ।
भूधरस्थिरमुपेयमागतं
मावमंस्त सुहृदम्महीपतिम् ॥ ५३ ॥

क्षेत्रशहाश्चेति भावः । अन्तविरसागलर्य्यदृत्यर्थः । लभ्यन्त इति लाभाः अर्थास्तेषां सम्पदः । एकसुकृतेन एकोपकारेण लभ्यं सुलभन्न तु दुर्लभं रचितारं न तु रच्यं खल्वं अभावसानसलभ्य विरसं मित्रलाभं अनु मित्रलाभाद्धीनानिकृष्टादृत्यर्थः। हीनदृत्यनोः कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे द्वितीया । अत्रोपमेयस्य मित्रलाभस्य लाभान्तरम्प्रत्याधिक्याभिधानाद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ५२ ॥

चञ्चलमिति। किञ्च वसु धनं नितान्तञ्चञ्चलम्मेदिनीमप्युन्नताः प्रबलाः अरातयोहरन्ति । मित्रन्तु न तथेत्याह। भूधरदृति। भूधरवत् स्थिरं उपेयं अन्विष्य गन्तव्यमागतं स्वतः प्राप्तमपि महीपतिं सर्व्वधुरीणमित्यर्थः। सुहृदं मित्रं मावमंस्त मावज्ञासीत्। भवानिति शेषः । अन्यलोकगतोभवच्छब्दोविभक्तिपरिणामेणात्र द्रष्टव्यः । अन्यथा मध्यमपुरुषः स्यात् । मन्यतेः कर्त्तरि माङि लुङ् । अलङ्कारस्तु व्यतिरेकएव भूधरस्थिरमित्युपमासङ्कृति सङ्करः ॥ ५३ ॥

ननु मुमुक्षोः किं मित्रसङ्ग्रहेण तत्राह । जेतुमिति । भवता जेतुञ्जयार्थमेव तपस्यते तपश्चर्य्यते । कर्म्मणोरोमन्थेत्यादिना चरणे काङ् ततोभावे लट् । कुतः मुमुक्षवः मोक्षार्थिनः आयुधानि न दधते न धारयन्ति । अतोमित्रसङ्ग्रहः कार्य्यदृति भावः। तथापि

जेतुमेव भवता तपस्यते
नायुधानि दधते मुमुक्षवः ।
प्राप्स्यते च सकलं महीभृता
सङ्गतेन तपसः फलन्त्वया ॥ ५४ ॥
वाजिभूमिरिभराजकाननं
सन्ति रत्ननिचयाश्च भूरिशः ।
काञ्चनेन किमिवास्य पत्रिणा
केवलन्न सहते विलङ्घनम् ॥ ५५ ॥

किञ्चवत्स्वामिसख्येन तत्राह । प्राप्स्यतइति । महीभृता सह सङ्गतेन त्वया सकलञ्च तपः फलम्प्राप्स्यते अतस्ते सखा अस्मत्स्वामी युक्त इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

नन्वकिञ्चनः कुत्रोपयुज्यते तत्राह । वाजीति । तस्य भूपतेः वाजिभूमिरश्वाकरः इभराजानां काननङ्गजोत्पत्तिस्थानं भूरिशो रत्ननिचयाश्च सन्तीति शेषः । नन्वीदृगाढ्यः किमेकस्मै काञ्चन पत्रकाण्डाय कलहायते तत्राह । अस्य काञ्चनेन सौवर्णेन पत्रिणा शरेण किमिव न किञ्चित्प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । परन्तु केवलं विलङ्घनं व्यतिक्रमणन्न सहते । नायं शरलुब्धः किन्त्वधिक्षेपासहिष्णुरित्यर्थः । अत्र प्रथमार्द्धे समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः ॥ ५५ ॥

नन्वीदृग्लुब्धः किमुपकर्त्ता तत्राह । सावलेपमिति । महानपि रजस्यपि धूलावपि परैः सावलेपं सगर्व्वं उपलिप्सिते उपलब्धुमिष्टे जिघृक्षिते सति विकृतिमभ्युपैति प्रकुप्यतीत्यर्थः । अर्थितो

सावलेपमुपलिप्सिते परै-
रभ्युपैति विकृतिं रजस्यपि।
अर्थितस्तु न महान्समीहते
जीवितङ्किमु धनन्धनायितुम् ॥ ५६ ॥
तत्तदीयविशिखातिसर्ज्जना-
द्स्तु वां गुरु यदृच्छयागतम्।
राघवप्लवगराजयोरिव
प्रेम युक्तमितरेतराश्रयम् ॥ ५७ ॥

याचितस्तु जीवितन्धनायितुन्धनीकर्त्तुं । क्यजन्तात्तुमुन् । न समीहते नोत्सहते जीवितमथात्मनोनेच्छति किन्त्वर्थितः प्रयच्छतीत्यर्थः । तर्हि धनं किमु । धनमात्मनएषितुं धनायितुमिति विग्रहः । अत्र इच्छामात्रमर्थः अन्यथा धनमित्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात् । सुपआत्मनः क्यच् । अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षापिपासागर्द्धेष्विति निपातनादाकारः ॥ ५६ ॥

उक्तन्निगमयति। तदिति। तत्तस्मात्तदीयविशिखस्य अतिसर्ज्जनात्प्रत्यर्पणात् वां युवयोः । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नाविति वामादेशः । राघवप्लवगराजयोः रामसुग्रीवयोरिव यदृच्छया दैवादागतं गुरु महत् युक्तमनुरूपं इतरेतराश्रयमन्योन्यविषयम्प्रेम सख्यमस्तु ॥ ५७ ॥

नन् शरलोभान्मिथ्याभियुज्यसे इत्याह। नेति। त्वमन्ृतं मिथ्या अभियोक्तुं अभ्याख्यातुम्। भूत्रोर्थग्रहणात् द्विकर्म्मकता । मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमित्यमरः। अस्माभिरिति शेषः। नेष्यसे नेष्टोसि कुतः

नाभियोक्तुमनृतं त्वमिष्यसे
कस्तपस्विविशिखेषु चादरः ।
सन्ति भूभृति शरा हि नः परे
ये पराक्रमवसूनि वज्रिणः ॥ ५८ ॥
मार्गणैरथ तव प्रयोजनं
नाथसे किमु पतिन्न भूभृतः ।
त्वद्विधं सुहृदमेत्य सोऽर्थिन
ङ्किन्न यच्छति विजित्य मेदिनीम् ॥ ५९ ॥

तपस्वी मुनिः शोच्यस्य । मुनिशाच्यौ तपस्विनाविति शाश्वतः । तस्य विशिखेषु कस्यादरः कास्था न काचिदित्यर्थः । हि यस्मान्नोऽस्माकं भूभृति शैले परेऽन्येऽपि शराः सन्ति ये शरावज्रिणः शक्रस्य पराक्रमवसूनि पराक्रमधनानि शौर्य्यसर्व्वस्वभूतादित्यर्थः । वज्रिग्रहणात् वज्रादप्यतिरिक्तादिति सूच्यते । अत्र शरेषु पराक्रमसाधनेषु पराक्रमरूपेण वस्तु व्यज्यते ॥ ५८ ॥

अथ ते शरापेक्षा चेत्तर्हि तथोच्यतामित्याह । मार्गणैरिति । अथ उत तव मार्गणैः शरैः प्रयोजनं कृत्यं तर्हि भूभृतोगिरेः पतिमस्मद्भुत्किमु न नाथसे किमिति न याचसे । नाधृनाथृयाच्ञोपतापैश्वर्य्याशीःष्विति धातोर्लट् । न च याच्ञाभङ्गशङ्का कार्य्येत्याह । त्वदिति । सोऽस्मत्स्वामी तवेव विधा प्रकारोयस्य तन्त्वद्विधन्त्वादृशं महानुभावमित्यर्थः । तथापि सुहृदं मित्रभूतमर्थिनमेत्य लब्ध्वा मेदिनीं विजित्य न यच्छति न ददाति किं किन्तु दास्यत्येव किम्पुनः शरानिति भावः ॥ ५९ ॥

तेन सूरिरुपकारिताधनः
कर्त्तुमिच्छति न याचितं वृथा ।
सीदतामनुभवन्निवार्थिनां
वेद यत्प्रणयभङ्गवेदनाम् ॥ ६० ॥
शक्तिरर्थपतिषु स्वयङ्ग्रह
प्रेम कारयति वा निरत्ययम् ।
कारणद्वयमिदन्निरस्यतः
प्रार्थनाधिकबले विपत्फला ॥ ६१ ॥

यदुक्तन्त्वदिधमित्यादि तत्रोपपत्तिमाह । तेनेति । तेन कारणेन सूरिर्विद्वान् अतएवोपकारिताधनउपकारकत्वमात्रधनः । स किरातभूपतिः । याचितं याञ्चां वृथा व्यर्थं कर्त्तुन्नेच्छति । कुतः यत् येन कारणेन सीदतां क्लिश्यतां अर्थिनाम्प्रणयभङ्गवेदनां याञ्चा भङ्गदुःखं स्वयं अनुभवन्निव वेद वेत्ति । अतोन वैफल्यमस्य कार्य्येत्यर्थः ॥ ६० ॥

ननु स्वयं ग्राहिणः किं याञ्चादैन्यन्तत्राह । शक्तिरिति । अर्थपतिषु विषये शक्तिः सामर्थ्यं स्वयङ्ग्रहं स्वाम्यनुज्ञां विना ग्रहणं कारयति । यदा निरत्यय अपराधेऽपि अविकारि प्रेम कर्त्तृ स्वयङ्ग्रहं कारयति प्रबलः प्रियोवा परस्य धनं स्वयं गृह्णातीत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह । इदम्पूर्व्वोक्तकारणद्वयं निरस्यतः त्यजतः पुंस इति शेषः । अधिकबले प्रबले विषये प्रार्थना तद्धनजिघृक्षा विपत्फला अनर्थफलिका अशक्तस्याप्रियस्य सतः प्रबलधन

अस्त्रवेदमधिगम्य तत्त्वतः
कस्य चेह भुजवीर्य्यशालिनः ।
जामदग्न्यमपहाय गीयते
तापसेषु चरितार्थमायुधम् ॥ ६२ ॥
अभ्यघानि मुनिचापलात्त्वया
यन्मृगः क्षितिपतेः परिग्रहः ।
अक्षमिष्ट तदयं प्रमार्ज्जितां
संवृणोति खलु दोषमज्ञता ॥ ६३ ॥

ग्रहणाशा फणिशिरोमणिग्रहणसाहसवत् अनर्थाय कल्पतइत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अथ शस्त्रार्थसम्पत्त्या शक्तलाभिमानस्तत्राह । अस्त्रवेदमिति । इह जगति तापसेषु तपस्विनां मध्ये । यतश्च निर्द्धारणमिति सप्तमी । जमदग्नेरपत्यम्पुमान् जामदग्न्यः । गर्गादिभ्योयञ् । तमपहाय परशुरामं विनेत्यर्थः । अस्त्रवेदन्तत्त्वतोऽधिगम्य भुजवीर्य्येण शालन्तेइति भुजवीर्य्यशालिनः । उभयसम्पन्नस्येत्यर्थः । शालनक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात् क्त्वानिर्द्देशः । कस्य वा आयुधं चरितः प्राप्तोऽर्थोयेन तच्चरितार्थं सार्थकं गीयते न कस्यापीत्यर्थः । अतस्त्वापि तापसत्वादकिञ्चित्करस्य तेन सह सख्यमेव मुख्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

ननु युष्मन्मृगवधशरहरणाभ्यां द्रोहिणो मम तेन कथं सख्यं स्यादित्याशङ्क्य सत्यन्तथापि तावत् मृगवधापराधः क्षमिष्यत

जन्मवेषतपसां विरोधिनीं
मा कृथाः पुनरमूमपक्रियाम् ।
आपदेत्युभयलोकदूषणी
वर्त्तमानमपथे हि दुर्म्मतिम् ॥ ६४ ॥

इत्याह । अभ्यघानीति । त्वया मुनिचापलाद्ब्राह्मणचापल्यादित्यर्थः । क्षितिपतेरस्मत्स्वामिनः परिगृह्यत इति परिग्रहः तेन स्वीकृत इत्यर्थः । परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोरिति विश्वः । यत् मृगो ऽभ्यघानि अभिहत इति । हन्तेः कर्म्मणि लुङ् । तद्धननमयं अस्मत्स्वामी अचमिष्ट सोढवानेव । तथाहि प्रमाद्यतामविमृश्य कारिणामित्यर्थः । दोषमपराधमज्ञता अज्ञानिता संवृणोति आच्छादयति । नाज्ञस्यापराधो गण्यत इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अथ सुहृद्भावेन हितमुपदिशति । जन्मेति । जन्म सत्कुल प्रसूतिः वेषो जटावल्कलादिः तपो नियमः तेषां विरोधिनीं विरुद्धां अमूमेवंविधां अपक्रियामपकारं पुनरितः परमित्यर्थः । मा कृथाः मा कुरु । करोतेः कर्त्तरि माङि लुङ् । वयोरूपस्य वाग्वेषश्रुताभिनयकर्म्मणां । आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशठां तथेति स्मरणात् । उक्तवैपरीत्ये दोषमाह । आपदिति । हि यस्मात् । अपथे वर्त्तमानं दुर्म्मतिम्पुरुषमिति शेषः । उभौ लोकौ दूषयति हन्तीत्युभयलोकदूषणी । तद्धितार्थ इत्यादिना उत्तरपद समासः । आपत् एति प्राप्नोति । समासविषये उभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग एव साधुः । यदाह कैयटः उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदम्प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य

यष्टुमिच्छसि पितॄन्न साम्प्रतं
संवृतोऽर्च्चिचयिषुर्द्दिवौकसः।
दातुमेव पदवीमपि क्षमः
किं मृगेऽङ्ग विशिखं न्यवीविशः ॥ ६५ ॥

प्रयोगोमाभूत्। उभयशब्दस्यैव रूपं यथा स्यादित्युभयचेत्यादि भवतीति ॥ ६४ ॥

यदुक्तमभ्यघानीति तदेव स्फुटयति। यष्टुमिति। साम्प्रतं सम्प्रति। सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथेत्यमरः। पितॄन् यष्टुमर्च्चयितुमिच्छसि यतः संवृतः एकान्ते स्थितः। तथा दिवौकसः देवान् अर्च्चिचयिषुरपि अर्च्चयितुमिच्छुरपि नासि अतो न पित्रर्थं हिंसा नापि देवतार्था तदाराधने तद्विहितत्वादिति भावः। अथ सर्व्वत आत्मानं गोपायीतेति श्रुतेरात्मरक्षार्थमिति चेन्नेत्याह। दातुमिति। अङ्ग हे। पदवीं मार्गं दातुमेव न तु हन्तुं मुनित्वादिति भावः। क्षमोपि योग्यः सन्नपि। किमर्थं मृगे विशिखन्न्यवीविशः निवेशितवान्। विशतेर्ण्यन्ताल्लुङ्। अभिधावतोमृगात् अपसरणेनैव आत्मरक्षणे कर्त्तव्ये यदवधोस्तच्चापलमेव। न हिंस्यात्सर्व्वाभूतानीति निषेधादिति भावः ॥ ६५ ॥

किं बहुना परमार्थः श्रूयतामित्याह। सज्जनइति। सज्जनोऽसि अतएव चापलञ्चपलस्य कर्म्म विजहीहि त्यज। जहातेर्लोट् आ च हाविति कारः। सर्व्वदा कइव वा कोवा सहिष्यते। इवशब्दोवाक्यालङ्कारे वाशब्दोऽवधारणे। असहने कारणमाह। वारिधीनिति। अनिभृतास्चपलाः पुनः पनरकार्य्य

सज्जनोऽसि विजहीहि चापलं
सर्व्वदा क इव वा सहिष्यते ।
वारिधीनिव युगान्तवायवः
क्षोभयन्त्यनिभृता गुरूनपि ॥ ६६ ॥
अस्त्रवेदविदयम्महीपतिः
पर्व्वतीय इति मावजीगणः ।
गोपितुम्भुवमिमां मरुत्वता
शैलवासमनुनीय लम्भितः ॥ ६७ ॥

कारिणो गुरून् धैर्य्ययुक्तानपि युगान्तवायवः प्रलयपवनाः गुरून् विशालानपि वारिधीनिव समुद्रानिव क्षोभयन्ति । उपमानुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ६६ ॥

नन्वयङ्किरातः क्षुभितः किङ्करिष्यति तत्राह । अस्त्रेति । अयं महीपतिः अस्त्रवेदवित् निग्रहानुग्रहसमर्थ इति भावः । अतः पर्व्वते भवः पर्व्वतीयः । पर्व्वताच्चेति छप्रत्ययः । इति हेतोः मा अवजीगणः वनेचरबुद्ध्या मावज्ञासीरित्यर्थः । गणयतेर्माङि लुङ् ई च गण इतीकारः । नन्वीदृशश्चेत्किमिह वने वसति तत्राह । गोपितुमिति । मरुत्वता इन्द्रेण इमाम्भुवङ्गोपितुं रक्षितुम् । आयादय आर्द्धधातुके वेति विकल्पात् गुपूधूपेत्यादिना न आय प्रत्ययः । अनुनीय प्रार्थ्य शैलवासं लम्भितः प्रापितः । एयन्ते कर्त्तुश्च कर्म्मण इति वचनादणिकर्तृकर्म्मणि क्तः गतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्त्तुः कर्म्मत्वम् ॥ ६७ ॥

तत्तितिक्षितमिदम्मया मुने
रित्यवोचत वचश्चमूपतिः ।
बाणमत्रभवते निजन्दिश
न्नाप्नुहि त्वमपि सर्व्वसम्पदः ॥ ६८ ॥
आत्मनीनमुपतिष्ठते गुणाः
सम्भवन्त्यपरमन्ति चापदः ।
इत्यनेकफलभाजि मा स्म भू
दर्थिता कथमिवार्य्यसङ्गमे ॥ ६९ ॥

उपसंहरति । तदिति । तत्तस्मान्मुनिचापलात् मुनेः सम्बन्धि इदं मृगवधरूपम्मया तितिक्षितं सोढमिति वचश्चमूपतिरवोचत । शरद्रोहस्य प्रत्यर्पणमेव प्रतीकारइत्याह । अत्रभवते पूज्याय स्वामिने । अत्रभवान् व्याख्यातः निजम्बाणन्तदीयमेव शरन्दिश न्प्रत्यर्पयंस्त्वमपि सर्व्वसम्पदः आप्नुहि सख्येनेति भावः ॥ ६८ ॥

ननु मह्यमेतत्सख्यमेव न रोचते किम्पुनस्तन्मूलास्सम्पद स्तत्राह । आत्मनीनमिति । आत्मने हितं आत्मनीनं । आत्मन् विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः । उपतिष्ठते सङ्गच्छते । उपाद्देवपूजा सङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यादात्मनेपदम् । गुणाः विनयादयः सम्भवन्ति आपदस्तु विरमन्ति । व्याङ्परिभ्योरम इति परस्मैपदम् । इत्यनेकफलभाजि आर्य्यसङ्गमे साधुसङ्गतौ अर्थिता अपेक्षा कथमिव मा स्म भूत् सर्व्वदा भवत्येव ॥ ६९ ॥

न चायन्दूरे वर्त्ततइत्याह । दृश्यतामिति । तिग्महेतिभि स्तीक्ष्णायुधाभिः । हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्य्यांशुष्विति हेमचन्द्रः ।

दृश्यतामयमनोकहान्तरे
तिग्महेतिपृतनाभिरन्वितः।
साह्विवीचिरिव सिन्धुरुद्धतो
भूपतिः समयसेतुवारितः ॥ ७० ॥
सज्यन्धनुर्वहति योऽहिपतिस्थवीयः
स्थेयान् जयन् हरितुरङ्गमकेतुलक्ष्मीम्।
अस्यानुकूलय मतिं मतिमन्ननेन
सख्या सुखं समुपयास्यसि चिन्तितानि ॥ ७१ ॥

पृतनाभिर्वाहिनीभिः। वाहिनी पृतना चमूरित्यमरः। अन्वितो भूपतिः। साहयः सर्पा वीचयोयस्य स सिन्धुः समुद्रइवोद्धतः किन्तु समयोमर्य्यादा सेतुरिव स समयसेतुः तेन वारितः सन्। हस्तेन निर्दिशन्नाह। अयमनोकहान्तरे द्रुमान्तर्द्धाने वर्त्ततइति शेषः। दृश्यतां। अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुद्रुमागमा इत्यमरः ॥ ७० ॥

अथास्य विज्ञापनमेवाह। सज्यमिति। स्थेयान् स्थिरतरः। प्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः। यस्त्रभूपतिः हरितुरङ्गमकेतो रिन्द्रध्वजस्य लक्ष्मीं शोभाञ्जयन अहिपतिः शेषइव स्थवीयः स्थूलतरं। स्थूलदूरेत्यादिना पूर्व्वगुणयणादिपरलोपौ। सह ज्यया सज्यन्धनुर्वहति। हे मतिमन् अस्य चमूपतेर्म्मतिमनुकूलय अनुकूलां कुरु सख्यं कुर्वित्यर्थः। मतिमत्तायाः फलमेतदिति भावः। कुतः सख्या अनेन चमूपतिना हेतुना सुखमक्लेशेन चिन्तितानि मनोरथानभियास्यसि प्राप्स्यसि। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये महाकाव्ये दूतवाक्यं नाम त्रयोदशस्सर्गः ॥ १३ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किराताऽर्ज्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां दूतवाक्यन्नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ततः किरातस्य वचोभिरुद्धतैः
पराहतः शैल इवार्णवाम्बुभिः।
जहौ न धैर्य्यं कुपितोऽपि पाण्डवः
सुदुर्ग्रहान्तःकरणाहि साधवः॥ १ ॥

सलेशमुल्लिङ्गितशात्रवेङ्गितः
कृती गिरां विस्तरतत्त्वसङ्ग्रहे।
अयम्प्रमाणीकृतकालसाधनः
प्रशान्तसंरम्भ इवाददे वचः॥ २ ॥

तत इति। ततः किरातवाक्यानन्तरम् उद्धतैः प्रगल्भैः किरातवचोभिः अर्णवाम्बुभिः शैल इव पराहतोऽभिहतः अतएव कुपितोऽपि पाण्डवो धैर्य्यं निर्विकारचित्तत्वम् जहौ न तत्याज। उत्पन्नमपि कोपं स्तम्भयामासेत्यर्थः। तथाहि साधवः सज्जनाः सुदुर्ग्रहं सुष्ठुदुरासदं अप्रतिकुप्यमन्तःकरणं येषान्ते सुदुर्ग्रहान्तःकरणाहि। अर्थान्तरन्यासः॥ १ ॥

सलेशमिति। सह लेशैः सलेशं सकलं यथा तथा उल्लिङ्गित मुद्भूतलिङ्गं कृतं लिङ्गैस्तद्वाक्यभङ्गिभिरेव सम्यगवगतमित्यर्थः। शत्रुरेव शात्रवः। स्वार्थे अण्प्रत्ययः। तस्येङ्गितमभिप्रायः तदुल्लिङ्गितं येन सः। गिरां वाचां सम्बन्धिनि विस्तरे तत्त्वसङ्ग्रहे अर्थसङ्क्षेपे। वैभाषिकोदन्तेकवद्भावः। कृती कुशलः प्रमाणीकृतम्प्रधानीकृतं काल एव साधनं येन सः अवसरोचितं विवक्षुरित्यर्थः। अयं पाण्डवः प्रशान्तसंरम्भः सङ्क्षोभरहित इव वचः आददे उवाचेत्यर्थः॥ २ ॥

विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः
प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम्।
प्रवर्त्तते नाकृतपुण्यकर्म्मणां
प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥ ३ ॥

सान्त्वपूर्व्वकमेवाह। विविक्तेति। विविक्ताः संयोगादिना अश्लिष्टाः स्फुटोच्चारिताः वर्णाः अक्षराण्येव आभरणानि यस्याः सा अन्यत्र तु विविक्तानि शुद्धानि वर्णोरूपमाभरणानि च यस्याः सा। वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरइत्युभयत्राप्यमरः। सुखा श्रुतिः श्रवणं यस्याः सा सुखश्रुतिः श्राव्येत्यर्थः। अन्यत्र श्रूयते इति श्रुतिर्वाक् सा सुखा यस्याः सा मञ्जुभाषिणीत्यर्थः। द्विषामपि हृदयानि प्रसादयन्ती किम्पुनः सुहृदामिति भावः। प्रसन्नानि वाचकानि गम्भीराणि अर्थगुरूणि च पदानि सुप्तिङन्तरूपाणि यस्याः सा। अन्यत्र तु प्रसन्ना विमला गम्भीरपदा अलसचरणा सरस्वती वाक्। गीर्व्वाग्वाणी सरस्वतीत्यमरः। न कृतं पुण्यकर्म्म यैस्तेषां न प्रवर्त्तते न प्रसरति किन्तु सुकृतिनामेवेत्यर्थः। भवद्वाणी चैवं विधेति धन्योभवानिति भावः। अत्र काचिन्नायिका वाग्देवता च प्रतीयते। तत्रादौ समासोक्तिरलङ्कारः विशेषण साम्येनाप्रस्तुतप्रतीतेः अतएव न श्लेषः ॥ ३ ॥

भवन्तीति। ते पुरुषाः विपश्चितां विदुषां। विद्वान् विपश्चि द्दोषज्ञइत्यमरः। मध्ये सभ्यतमाः सभायां साधुतमानिपुणतमाः। साधुः समर्थोनिपुणस्रेति काशिकायां। भवन्ति ये मनोगतं मनसा गृहीतमर्थं वाचि निवेशयन्ति वाचाउद्गिरन्तीत्यर्थः। तषु वक्त

भवन्ति ते सभ्यतमाविपश्चितां
मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये।
नयन्ति तेष्वप्युपपन्ननैपुणा
गभीरमर्थङ्कतिचित्प्रकाशताम् ॥ ४ ॥
स्तुवन्ति गुर्व्वीमभिधेयसम्पदं
विशुद्धिमुक्तेरपरे विपश्चितः।
इति स्थितायाम्प्रतिपूरुषं रुचौ
सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमागिरः ॥ ५ ॥

ष्वपि उपपन्ननैपुणाः सम्भावितकौशलाः कतिचिदेव गभीरन्निगूढ मर्थम्प्रकाशतां स्फुटतां नयन्ति। लोके तावत् ज्ञातारएव दुर्लभाः तत्रापि वक्तारः तत्रापि निगूढार्थप्रकाशकाः त्वयि सर्व्वमस्तीति स्तुतिः। वनेचरवाक्यरहस्यं ज्ञातमिति स्वयमपि तादृशएवेति हृदयम् ॥ ४ ॥

स्तुवन्तीति। किञ्च केचित् गुर्व्वीमभिधेयसम्पदं अर्थसम्पत्तिम् स्तुवन्ति। अपरे विपश्चितः उक्तेः शब्दस्य विशुद्धिं सामर्थ्यं स्तुवन्ति। इति प्रतिपूरुषं रुचौ प्रीतौ स्थितायां व्यवस्थितायां, सर्व्वमनोरमाः सर्व्वेषां शब्दार्थरुचीनाम्पुंसाम्मनोरमाः गिरःसुदुर्लभाः। त्वद्गिरस्तु सर्व्वमनोरमाः उक्तसर्व्वगुणसम्पत्त्येति भावः ॥ ५ ॥

समस्तेति। धुरं वहतीति धुर्य्यस्तत्संबोधने हे धुर्य्य हे कार्य्य निर्व्वाहक। धुरोयड्ढकाविति यत्प्रत्ययः। अतएव समारोपित भार। स्वामिना निहितसन्ध्यादिकार्य्यभार हे। तदाह मनुः। दूते सन्धिविपर्य्ययाविति। इमां शान्तता विनयर्योगीत्यादिकाम्भारतीं

समस्य सम्पादयता गुणैरिमा
न्त्वया समारोपितभार भारतीम्।
प्रगल्भमात्मा धुरि धुर्य्य वाग्मिनां
वनेचरेणापि सताधिरोपितः॥ ६ ॥
प्रयुज्य सामाचरितं विलोभन
म्भयं विभेदाय धियः प्रदर्शितम्।
तथाभियुक्तञ्च शिलीमुखार्थिना
यथेतरन्न्याय्यमिवावभासते ॥ ७ ॥

वाचं गुणैर्विविक्तवर्णत्वादिभिः समस्य संयोज्य प्रगल्भं निर्भीकं यथा तथा सम्पादयता रचयता व्याहरतेत्यर्थः। त्वया वनेचरेणापीत्यर्थः। सता अपिशब्दोविरोधद्योतनार्थम् । आत्मा स्वयं वाग्मिनां वाचोयुक्तिपटूनाम् । वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मीत्यमरः । वाचोग्मिनिरिति मत्वर्थीयोग्मिनिप्रत्ययः । धुर्य्यधुर्येऽधिरोपितः आस्थापित इत्यर्थः । हृहः पोऽन्यतरस्यामिति पकारः। अत्र मनुः । वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतोराज्ञः प्रशस्यतइति ॥ ६ ॥

वाग्मितामेवाह । प्रयुज्येति। शान्तता विनययोगीत्यादिना साम सान्त्वं। साम सान्त्वमुभे समे इत्यमरः। प्रयुज्य नियुज्य विलोभन प्रलोभनं मित्रमिष्टमित्यादिना आचरितं सम्पादितम् । तथा धियोबुद्धेर्विभेदाय व्यामोहनार्थं शक्तिरर्थपतिष्वित्यादिना भयं प्रदर्शितं । किन्तु शिलीमुखार्थिना न तु न्यायार्थिनेति भावः तथेति शेषः । नाभियोक्तुमित्यादिना तथाभियुक्तं

विरोधि सिद्धेरिति कर्त्तुमुद्यतः
स वारितः किम्भवता न भूपतिः ।
हिते नियोज्यः खलु भूतिमिच्छता
सहार्थनाशेन नृपोऽनुजीविना ॥ ८ ॥
ध्रुवं प्रणाशः प्रहितस्य पत्त्रिणः
शिलोच्चये तस्य विमार्गणं नयः ।
न युक्तमत्रार्य्यजनातिलङ्घनं
दिशत्यपायं हि सतामतिक्रमः ॥ ९ ॥

कथितं यथेतरत् न्यायादन्यदन्याय्यमित्यर्थः । न्याय्यं न्यायादनपेत मिवावभाषतइत्युपमा । अनेन वाग्मिनामग्रसरोऽसीति भावः ॥ ७ ॥

ततः किमतआह । विरोधीति । किन्तु सिद्धेः फलस्य विरोधि विघातकमिति इदमस्मदास्कन्दनरूपङ्कर्म्म कर्त्तुमुद्यतः स भूपतिर्भवता धुर्य्येणेति भावः । किन्न वारितोनिवर्त्तितः । निवारणे हेतुमाह । भूतिमिच्छता इहामुत्र च श्रेयोर्थिना सह सहचरितावर्थनाशौ स्वार्थानर्थौ यस्य तेन सहार्थनाशेन समानसुखदुःखेनेत्यर्थः । अनुजीविना भृत्येन नृपः स्वामी हिते नियोज्योनियम्यः खलु । अन्यथा स्वामिद्रोहपातकी श्रेयसो भ्रष्टः स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

तर्हि नोवाणः क्व गतः किमत्र वा न्याय्यन्तत्राह । ध्रुवमिति । प्रहितस्य प्रयुक्तस्य पत्त्रिणः शरस्य प्रणाशोऽदर्शनं ध्रुवं निश्चितं । तस्य नष्टस्य पत्त्रिणः शिलोच्चये शैले । अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचल

अतीतसंख्याविहितामामाग्निना
शिलीमुखाः खाण्डवमत्तुमिच्छता ।
अनादृतस्यामरसायकेष्वपि
स्थिता कथं शैलजनाशुगे धृतिः ॥ १० ॥
यदि प्रमाणीकृतमार्य्यचेष्टितं
किमित्यदोषेण तिरस्कृता वयम् ।
अयातपूर्व्वा परिवादगोचरं
सतां हि वाणी गुणमेव भाषते ॥ ११ ॥

शलशिलोच्चयादित्यमरः । विमार्ग्गणमन्वीचणं नयोन्याय्यः । अन्वीचणं विचयनं मार्ग्गणं मृगणामृगइत्यमरः । अत्र विषये आर्य्यजनातिलङ्घनं सज्जनव्यतिक्रमो न युक्तं । हि यस्मात् कारणात् सतामतिक्रमोऽपायमनर्थं दिशति ददाति ॥ ८ ॥

यदुक्तं हर्त्तुमर्हसीति तत्रोत्तरमाह । अतीतेति । खाण्डवं इन्द्रवनं अत्तुंभचयितुं इच्छता अग्निना ममातीतसंख्या असंख्याः शिलीमुखाः शराः विहिताः दत्ताः खाण्डवदाहे अचयतूणीरदान मुक्तम्भारते । अतोऽमरसायकेष्वपि अनादृतस्य आदररहितस्य । भावे क्तः ततोनञा बहुव्रीहिः । मम कथं शैलजनाशुगे किरात वाणे धृतिरास्था स्थिता न कथञ्चिदित्यर्थः । अतोनापहारशङ्का कार्य्येत्यर्थ. ॥ १० ॥

यदुक्तं स्मर्य्यते तनुभृतामित्यादिना सदाचारः प्रमाणमिति तत्रोत्तरमाह । यदीति । आर्य्यचेष्टितं सच्चरितम्प्रामाणीकृतं यदि साधुत्वेनाङ्गीकृतं यदेत्यथः । तर्हि अदोषेण दोषाभावेऽपि ।

गुणापवादेन तदन्यरोपणा
भृशाधिरूढस्य समञ्जसञ्जनम्।
द्विधेव कृत्वा हृदयन्निगूहतः
स्फुरन्नसाधोर्विवृणोति वागसिः ॥१२॥

क्वचित्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इति भाष्यकारः। उपलक्षणे तृतीया। वयञ्चिमिति तिरस्कृताः न युक्तमित्यर्थः। हि यस्मात्परिवादगोचरम्परनिन्दास्पदं अयातपूर्व्वा सतां वाणी गुणमेव भाषते न दोषं अतस्ते मृषादोषभाषिणेन सदाचारप्रामाण्यबुद्धिरिति भावः। पूर्व्वं न यातेति अयातपूर्व्वा। सुप्सुपेतिसमासः। परत्वात्सर्व्वनाम्नोनिष्ठायाः पूर्व्वनिपातः स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः पूर्व्वलिङ्गताच। अर्थान्तरन्यासः ॥ ११ ॥

नन्वप्रत्यक्षा परबुद्धिः कथं दुष्टेति निश्चीयते तत्राह। गुणेति। गुणापवादेन विद्यमानगुणापह्नवेन तदन्यरोपणात् तस्माद्गुणादन्यस्य दोषस्याविद्यमानस्यैवारोपणाच्च समञ्जसञ्जनं सुजनं भृशाधिरूढस्य अतिमात्रमाक्रम्य स्थितस्याभिद्विषुस्येत्यर्थः। कर्त्तरि क्तः। निगूहतोहृदयं संवृण्वतोऽपि असाधोरनार्य्यस्य हृदयं कर्म्म स्फुरन् विलसन् वागेवासिः द्विधा कृत्वा भित्त्वेव विवृणोति। दुष्टया वाचैवैतत्पूर्व्विकायाः बुद्धेरपि दौष्ट्यमनुमीयत इति भावः। वागसिरित्यत्र रूपकं द्विधाकरणरूपकसाधकम्॥ १२ ॥

यदुक्तमभ्यघानीति तत्रोत्तरमाह। वनेति। वनाश्रयाः अत एव मृगाः कस्य परिग्रहाः न कस्यापीत्यर्थः। किन्तु यस्तान्मृगान्प्रसभेन बलात्कारेण शृणाति हिनस्ति। शॄहिंसायामिति धातो

वनाश्रयाः कस्य मृगाः परिग्रहाः
शृणाति यस्तान्प्रसभेन तस्य ते।
प्रहीयतामत्र नृपेण मानिता
न मानिता चास्ति भवन्ति च श्रियः ॥१२॥

न वर्त्म कस्मैचिदपि प्रदीयता
मिति व्रतं मे विहितम्महर्षिणा।
जिघांसुरस्मान्निहतोमया मृगो
व्रताभिरक्षा हि सतामलङ्क्रिया ॥ १४ ॥

र्नाट्। ते मृगास्तस्य हन्तुः परिग्रहाः परिग्राह्याः हन्ता चाहमेवेति भावः। ननु ममायमित्यभिमानान्नृपस्य स्वत्वमित्याशङ्क्याह। अत्र मृगे नृपेण मानिता ममेत्यभिमानिता प्रहीयतान्त्यज्यतां कुत इत्याशङ्क्याह। नेति। मानिता चास्ति श्रियः स्वानि च भवन्तीति न किन्तु न भवन्त्येव सत्यामभिमानितायामित्यर्थः। अभिमानमात्रेण स्वत्वेऽतिप्रसङ्गादिति भावः॥ १२ ॥

यष्टुमिच्छसि प्रितृनित्यादिना यन्निष्कारणमवधीरित्युपालम्भं तस्योत्तरमाह। नेति। कस्मैचिदपि वर्त्म न प्रदीयतामिति एवंव्रतम्महर्षिणा व्यासेन मे मह्यं विहितमुपदिष्टमित्यर्थः। अस्मात्कारणात्। जिघांसुर्हन्तुमिच्छुरापतन् मृगोमया निहतः हि यस्मात् व्रताभिरक्षा सतामलङ्क्रिया न तु दोषः अतः आत्मरक्षणार्थमस्य वधोन निष्कारणमित्यर्थः॥ १४ ॥

दुर्वचन्त्वदित्यादिना यत् सञ्जातमन्युत्वमुक्तन्तत्राचष्टे। मृगानिति। स्वमात्मैव हेतुस्तेन स्वहेतुना स्वार्थमित्यर्थः। सर्व्वना

मृगान्विनिघ्नन् मृगयुः स्वहेतुना
कृतोपकारः कथमिच्छतान्तपः।
कृपेति चेदस्तु मृगः क्षतः क्षणा
दनेन पूर्व्वं न मयेति का गतिः ॥१५॥
अनायुधे सत्वजिघांसिते मुनौ
कृपेति वृत्तिर्म्महतामकृत्रिमा।
शरासनं बिभ्रति सज्यसायकं
कृतानुकम्पः स कथम्प्रतीयते ॥१६॥

मृतीया चेति हतीया। मृगान्विनिघ्नन् प्रहरन्। मृगान् यातीति मृगयुर्व्याधः। मृगयुर्व्याधस्थेत्यौणादिको युप्रत्ययान्तो निपातः। व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि स इत्यमरः। तपइच्छता न्तपस्विनां कथं कृतोपकारोन कथञ्चिदित्यर्थः। अथ कृपेति चेत् व्याधस्यापीति शेषः। अस्तु किं शुष्ककलहेनेति भावः। परन्तु यदुक्तं निघ्नतः परनिर्वर्हितमित्यादिना तस्य प्रथमप्रहर्तृत्वन्तदयुक्त मित्याह। मृगः क्षणात्क्षतः आवाभ्यां युगपदेव विद्ध इत्यर्थः। एवं सति अनेन कृपेणैव पूर्व्वं हतो मया तु नेत्यत्र का गतिः किम्प्रमाण मौर्व्वापर्य्यस्य दुर्ल्लक्ष्यत्वादिति भावः। तथा च शौण्डितव्यमि त्युपालम्भस्तस्यैव किन्न स्यादिति भावः॥ १५ ॥

पूर्व्वं कृपेति चेदस्त्वित्युक्तं सम्प्रति तदप्यसहमान आह। अनायुध इति। अनायुधे निरायुधे सत्त्वेन केनचित्प्राणिना जिघांसिते हन्तुमिष्टे। हन्तेः सन्नन्तात्कर्म्मणि क्तः। मुनौ विषये

अथो शरस्तेन मदर्थमुज्झितः
फलञ्च तस्य प्रतिकायसाधनम्।
अविक्षते तत्र मयात्मसात्कृते
कृतार्थता नन्वधिका चमूपतेः ॥ १७ ॥

कृपति वृत्तिर्व्यवहारो महतां महात्मनामकृत्रिमा अकपटा। सह ज्यया सज्यः सायको यस्मिन् तच्छरासनं धनुर्बिभ्रति दधति मयि स नृपः कथं कृतानुकम्पः मया प्रतीयते ज्ञायते। इणः कर्म्मणि लट्। अस्मै कृपा विहिता न तु चमवृत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ कृपामभ्युपगम्याह। अथो इति। अथो प्रश्ने। मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथेत्यमरः। तेन नृपेण मदर्थं यथा तथा। अर्थेन सह नित्यसमासः। शर उज्झितस्त्यक्तस्तस्य फलञ्च प्रतिकायस्य प्रतिपक्षस्य साधनं बधः। साधनं निर्वृतौ मेढ्रे सैन्ये सिद्धौ बधे गताविति विश्वः। अविक्षते अखण्डिते तत्र तस्मिन् फले मया आत्मसात् कृते स्वाधीनीकृते सति। तदधीनवचन इति सातिप्रत्ययः। चमूपतेरधिका कृतार्थता साफल्यम्। ननु खलु। स्वायुधस्य परत्राणशत्रुबधपात्रप्रतिपादनार्थैकहेलया सिद्धेरित्यर्थः। तथाप्ययं शरलोभ इति कृपालुतायामूलान्यपि निकृन्ततीति भावः ॥ १७ ॥

मार्ग्गणैरथ तव प्रयोजनमित्यादिना यदुक्तन्निराचष्टे। यदिति। स नृपः कामं भवता याच्यतामिति यदात्थ मामिति शेषः। एतदनल्पचेतसां मनस्विनाञ्च क्षमं न युक्तं। कुतः प्रसह्य बलादाहरणैषिणामाहर्तुमिच्छूनां। क्षत्रियस्य विजितमिति

यदात्थ कामं भवता स याच्यता
मिति क्षमं नैतदनल्पचेतसाम् ।
कथं प्रसह्याहरणैषिणां प्रियाः
परावनत्या मलिनीकृताः श्रियः ॥ १८ ॥
अभूतमासज्य विरुद्धमीहित
म्बलादलभ्यन्तव लिप्सते नृपः ।
विजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रता
म्भवत्यपाये परिमोहिनी मतिः ॥ १९ ॥

हरणादिति भावः । परावनत्या याच्ञादैन्येन मलिनीकृताः श्रियः कथं प्रियाः न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ परेङ्गितमुद्घाट्य भयन्दर्शयति । अभूतमिति । तव नृपोऽभूतमनृतमासज्य मिथ्याभियुज्येत्यर्थः । युक्ते क्ष्मादावृते भूतमित्यमरः । अलभ्यं लब्धुमशक्यं विरुद्धं विपरीतफलकं ईहितं मनोरथं बलाल्लिप्सते लब्धुमिच्छति । नचैतच्चित्रमित्याह । हि यस्मात् अनयस्य दुर्नयस्य रौद्रतां भयङ्करत्वं विजानतोऽपि पुरुषस्य मतिर्बुद्धिरपाये विनाशकाले परिमोहिनी भवति । परिमुह्यतीति परिमोहिनी संपृचादिसूत्रेण ताच्छील्ये घिनुण् प्रत्ययः । तथा चोक्तं विनिर्मितः केन न दृष्टपूर्वो हेमः कुरङ्गो न च कुत्र वार्त्ता । तथापि तृष्णा रघुनन्दनस्य विनाशकाले विपरीतबुद्धिरिति । तस्माद्विनाशकाले बलात् विपरीतबुद्धिर्भवतीति भावः ॥ १९ ॥

परोऽवजानाति यदज्ञताजड
स्तदुन्नतानाञ्च विहन्ति धीरताम्।
समानवीर्य्यान्वयपौरुषेषु यः
करोत्यतिक्रान्तिमसौ तिरस्क्रिया ॥ २३ ॥
यदा विगृह्णाति हतन्तदा यशः
करोति मैत्रीमथ दूषितागुणाः।
स्थितिं समीक्ष्योभयथा परीक्षकः
करोत्यवज्ञोपहतम्पृथग्जनम् ॥ २४ ॥

नीचमध्यं कथमधिक्षिप्यतइति चेत्तत्राह। परइति। अज्ञता जडोमोढ़ाश्च: परोऽवजानाति यत्तदवज्ञानमुन्नतानां महता न्धीरताञ्च विहन्ति न विकारञ्जनयतीत्यर्थः। क्रोष्टेव सिंहस्येति भाव:। किन्तु समानानि तुल्यानि वीर्य्यान्वयपौरुषाणि शक्तिकुल विक्रमा: येषान्तेषु मध्ये। निर्द्धारणे सप्तमी। यः कश्चिदित्यर्थः अतिक्रान्तिमतिक्रमं करोति चेत् असौ सदृशजनातिक्रमः तिर स्क्रिया तिरस्कारः। यथा सिंहे सिंहस्येति भावः ॥ २३ ॥

तर्हि नीचे कीदृशी वृत्तिरित्याशङ्क्य सोपपत्तिकमाह। यदेति। यदा विगृह्णाति विरुणद्धि पृथग्जनेनेति शेषः। तदा यशोहतम्भवेत्। अथ मैत्रीं करोति तदा गुणादूषिताभवेयुरिति शेषः। इत्युभयथा स्थितिं समीक्ष्य प्रतर्क्य विमृश्य परीक्षकोविवेचकः पृथग्जनं नीचजनमवज्ञया अनादरेणोपहतन्तिरस्कृतङ्करोति उपेक्षत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

मया मृगान् हन्तुरनेन हेतुना
विरुद्धमाक्षेपवचस्तितिक्षितम्।
शरार्थमेष्यत्यथ लप्स्यते गतिं
शिरोमणिं दृष्टिविषाज्जिघृक्षतः ॥ २५ ॥

इतीरिताकूतमनीलवाजिनं
जयाय दूतः प्रतितर्ज्य तेजसा।
ययौ समीपं ध्वजिनीमुपेयुषः
प्रसन्नरूपस्य विरूपचक्षुषः ॥ २६ ॥

उपसंहरन्नाह। मयेति । अनेन हेतुना सन्धिविघटनार्हत्वेन कारणेन मया मृगान् हन्तुर्व्याधस्य सम्बन्धि। हन्तेस्तृन् प्रत्ययः अतएव न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। विरुद्धमतिपरुषं आक्षेपवचस्तिरस्कारवचनं तितिक्षितं सोढम्। ननु सख्यानङ्गीकारे बलात् शरं ग्रहीष्यतीत्याशङ्क्याह। शरेति। अथ शरार्थमेष्यति दृष्टौ विषं यस्य तस्मात् दृष्टिविषात्सर्पविशेषात् शिरोमणिञ्जिघृक्षतोग्रहीतुमिच्छतोगतिन्दशां लप्स्यते प्राप्स्यति ॥ २५ ॥

इतीति। इतीत्थं ईरिताकूतमुक्ताभिप्रायमनीलवाजिनं श्वेताश्वं अर्ज्जुनं दूतोजयाय तेजसा प्रतापेन प्रतितर्ज्य अस्मान् जित्वा क गमिष्यसीति भीषयित्वेत्यर्थः। ध्वजिनीमुपेयुषः सेनासङ्गतस्य प्रसन्नरूपस्यार्ज्जुनम्प्रतीति शेषः। विरूपचक्षुषस्त्र्यम्बकस्य समीपं ययौ ॥ २६ ॥

ततइति। ततः पताकिनीपतेः सेनापतेः अपवादेनादेशेन। अपवादोऽपि आदेशइति सज्जनः। निर्ह्रादवती शब्दवती महा

उदूढवक्षःस्थगितैकदिङ्मुखो
विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः ।
वितत्य पक्षद्वयमायतम्बभौ
विभुर्गणानामुपरीव मध्यगः ॥ ३१ ॥
सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमै
र्ज्जवादहम्पूर्ब्बिकया यियासुभिः ।
गणैरविच्छेदनिरुद्धमाबभौ
वनं निरुच्छासमिवाकुलाकुलम् ॥ ३२ ॥

उदूढेति । उदूढेनोन्नतेन वक्षसा स्थगितमाच्छादितमेकमेक तरन्दिङ्मुखं येन सः विकृष्टमाकृष्टमतएव विस्फारितं निर्घोषितं चापमण्डलं येन स विभुः शिवः आयतं विस्तृतम्पक्षद्वयम्पार्श्वद्वयं वितत्य स्वमहिम्ना व्याप्य। पक्षः पार्श्वगरुत्पार्श्वसहायबलभित्ति ष्विति वैजयन्ती। गणानां मध्यगोमध्यस्थोऽपि उपरि स्थितइव बभौ। सर्व्वोन्नतत्वात्तथा लक्षितइत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सुगेष्विति । सुखेन दुःखेन च गच्छन्त्येष्विति सुगेषु सुगमेषु दुर्गेषु दुर्गमेषु च समविषमदेशेष्वित्यर्थः । सुदुरो रधिकरणार्थे डोवक्तव्यः अतएव टिलोपः । तुल्यविक्रमैर्लाघवा त्समसञ्चारैः। जवादहम्पूर्ब्बिकया अहमहमिकया । अहम्पूर्ब्ब महम्पूर्ब्बमित्यहंपूर्ब्बिका स्त्रियामित्यमरः । यियासुभिर्यातु मिच्छुभिः । यातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। गणैः प्रमथैः। मनोज्ञादित्वात् वुञ् प्रत्ययः पृषोदरादित्वात् वृद्ध्यभावः। गणाः प्रमथसङ्घाघा इति वैजयन्ती । अविच्छेदेन निरुद्धं अतएव आकुलाकुलं

तिरोहितश्वभ्रनिकुञ्जरोधसः
समश्नुवानाः सहसातिरिक्तताम् ।
किरातसैन्यैरपिधाय रेचिता
भुवः क्षणान्निम्नतयेव भेजिरे ॥ ३३ ॥
पृथूरुपर्य्यस्तवृहल्लताततिं
र्जवानिलाघूर्णितशालचन्दना ।
गणाधिपानाम्परितः प्रसारिणी
वनान्यवाञ्चीव चकार संहतिः ॥ ३४ ॥

नाकुलप्रकारं । प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः । वनं निरुच्छ्वासं निरुद्धप्राणमिव आबभावित्युत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

तिरोहितेति । किरातसैन्यैस्तिरोहितानि छन्नानि श्वभ्रनिकुञ्जरोधांसि गर्त्तकुञ्जतटानि यासान्ताः अतएव भुवः प्रदेशाः सहसा अतिरिक्ततामुत्तानतां समश्नुवानाः आप्नुवत्यः । अपिधायाच्छाद्य रेचितारिक्तीकृताः मुक्ताः क्षणं निम्नतया गाम्भीर्य्येण भेजिरे इव प्राप्तादिवेत्युत्प्रेक्षा । सैन्यैर्याभुवो व्याप्तास्ताउत्तानाः प्रतीयन्ते तैर्मुक्तास्ताएव निम्नाः प्रतीयन्ते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पृथ्विति । पृथुभिर्विशालैरूरुभिः पर्य्यस्ताः क्षिप्ताबृहत्योलतातततयोयया सा जवानिलेन वेगमारुतेन आघूर्णिताः भ्रमिताः शालाः सर्ज्जतरवश्चन्दनानि च यया सा । प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्ज्जतरुः स्मृतइति शाश्वतः । परितः सर्व्वत्र प्रसारिणी प्रसरणशीला गणाधिपानां संहतिस्समूहोवनान्यवाञ्चि न्युब्जानीव

निजेन नीतं विजितान्यगौरव
ङ्गभीरतान्धैर्य्यगुणेन भूयसा ।
वनोदयेनेव घनोरुवीरुधा
समन्धकारीकृतमुत्तमाचलम् ॥ ३९ ॥
महर्षभस्कन्धमनूनकन्धरं
बृहच्छिलावप्रघनेन वक्षसा ।
समुज्जिहीर्षं जगतीम्महाभरां
महावराहं महतोऽर्णवादिव ॥ ४० ॥

यज्ञे । यज्ञः सवोऽध्वरोयागइत्यमरः । क्रतमाक्रतम्पुरः अग्रे समाविभितः स्थापितः सत्पशुर्य्यज्ञीयपशुर्यस्य तं पशूनां पतिं रुद्रमिव स्थितम् ॥ ३८ ॥

निजेनेति । पुनश्च निजेन नैसर्ग्गिकेण भूयसा बहुलेन धैर्य्यमेव गुणस्तेन विजितमन्येषां गौरवङ्गाम्भीर्य्यं यस्मिन् कर्म्मणि तथा गभीरतां दुरवगाहत्वं नीतम् । अतएव घनाः सान्द्रा उरवश्च महत्यो वीरुधो लता यस्मिन् तेन घनोरुवीरुधा वनोदयेनारण्य प्रादुर्भावेन समन्धकारीकृतं दुरवगाहीकृतमुत्तमाचलमिव स्थितं समन्ततोऽन्धकारो यस्य सइति विग्रहः ॥ ३९ ॥

महर्षभेति । महर्षभस्य महावृषभस्य स्कन्धइव स्कन्धौ अंसौ यस्य तम् । उपमानपूर्व्वपदत्वादुत्तरस्कन्धलोपः । ऋषभोवृषभो वृषइत्यमरः । स्कन्धोभुजशिरोंऽसो स्त्रीत्यमरः । अनूनकन्धरं स्थूलग्रीवम् । अथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपीत्यमरः ।

हरिन्मणिश्याममुदग्रविग्रहं
प्रकाशमानम्परिभूय देहिनः ।
मनुष्यभावे पुरुषं पुरातनं
स्थितञ्जलादर्श इवांशुमालिनम् ॥ ४१ ॥
गुरुक्रियारम्भफलैरलङ्कृत
ङ्गतिम्प्रतापस्य जगत्प्रमाथिनः ।
गणाः समासेदुरनीलवाजिनं
तपात्यये तोयघनाघनाइव ॥ ४२ ॥

॥ कुलकम् ॥

उच्छ्रिलावप्रं महाशिलातटमुद्दद्धनेन कठिनेन वचसा उपलक्षितं । महाभरान्दुष्टैरतिभारवतीञ्जगतीं महीं समुज्जिहीर्षुन्दुष्टराजकार्श्यवात्समुद्धर्त्तुमिच्छुम् । अतएव महतीर्षत्राञ्जगतीं समुज्जिहीर्षुमुक्तविशेषणविशिष्टस्य वराहमिव स्थितं । अर्थसाधर्म्यादियमुपमा न श्लेषः शब्दमात्रसाधर्म्येण तस्य विधानादिति रहस्यम् ॥ ४० ॥

हरिदिति । पुनश्च हरिन्मणिश्यामं मरकतमणिश्यामलं उदग्रविग्रहमुदारमूर्त्तिं देहिनः सत्वान्परिभूय प्रकाशमानं जलमेवादर्शोमुकुरस्तस्मिन् अंशुमालिनं सूर्य्यमिव मनुष्यभावे मनुष्यरूपे स्थितम्पुरातनम्पुरुषं योवदरीतपोवननिवासी नारायणसहचरोनरोनाम स एवायमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

गुर्व्विति । गुरुभिः क्रियारम्भाणाम्फलैरलङ्कृतं सफलकर्मारम्भमित्यर्थः । जगत्प्रमाथिनः जगद्विजयिनः प्रतापस्य तेजसोगतिं

विधूनयन्ती गहनानि भूरुहां
स्तिरोहितोपान्तनभोदिगन्तरा ।
महीयसी वृष्टिरिवानिलेरिता
रवं वितेने गणमार्ग्गणावलिः ॥ ४७ ॥

त्रयीमृतूनामनिलाशिनस्सतः
प्रयाति पोषं वपुषि प्रहृष्यतः ।
रणाय जिष्णोर्विदुषेव सत्वरं
घनत्वमीये शिथिलेन वर्म्मणा ॥ ४८ ॥

तिरोहितानि छादितानि उपान्तानि प्रान्तानि नभोऽन्तरोच
न्दिगन्तराणि च यया सा गणमार्ग्गणावलिः प्रमथशरसंहति
रनिलेन वायुना ईरिता प्रेरिता महीयसी वृष्टिरिव रवं वितेने
विस्तारयामास ॥ ४७ ॥

त्रयीमिति । ऋतूनान्त्रयीं षण्मासान् । कालाध्वनोरत्यन्त
संयोगे द्वितीया । अनिलाशिनोवायुभक्षकस्य कृशस्येत्यर्थः । सत
स्तथापि रणाय रणङ्कर्त्तुम्प्रहृष्यतउत्सहमानस्य । क्रियार्थेत्यादिना
चतुर्थी । जिष्णोरर्ज्जुनस्य वपुषि पोषं उपचयम्प्रयाति गच्छति
सति शिथिलेन प्रथममिति शेषः । वर्म्मणा कवचेन विदुषेव अनन्तर
करणीयज्ञानतेवेत्युत्प्रेक्षा । सत्वरं शीघ्रं घनत्वं दृढत्वमीये प्राप्तम्
अन्यथानुपयोगादितिभावः । इणः कर्म्मणि लिट् ॥ ४८ ॥

पतत्स्विति । अस्त्रेषु रोदसी द्यावापृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ
रोदस्यावित्यमरः । समन्ततोवितत्य व्याप्य पतत्सु सत्सु धर्म्मुर्दधूपतः

पतत्सु शस्त्रेषु वितत्य रोदसी
समन्ततस्तस्य धनुर्दुधूषतः ।
सरोषमुल्केव पपात भीषणा
बलेषु दृष्टिर्विनिपातशंसिनी ॥ ४९ ॥
दिशः समूहन्निव विक्षिपन्निव
प्रभां रवेराकुलयन्निवानिलम् ।
मुनिश्चचाल क्षयकालदारुणः
क्षितिं सशैलाञ्चलयन्निवेषुभिः ॥ ५० ॥

कम्पितुमिच्छतः आस्फालयतइत्यर्थः । धूञः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः । स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितोवेति विकल्पादिडभावः । तस्यार्ज्जुनस्य सम्बन्धिनी भीषयतइति भीषणा । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । विनिपात शंसिनी विनाशसूचिका दृष्टिरुक्तविशेषणा उल्केव बलेषु सरोष यथा तथा पपात ॥ ४९ ॥

दिशइति । क्षयकालः कल्पान्तकालइव । संवर्त्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्तइत्यपीत्यमरः । दारुणोरौद्रः मुनिरर्ज्जुनः इषुभि र्बाणैर्दिशः समूहन्निवैकत्र समाहरन्निव अन्यथा तासाम्पारदर्शनन्न स्यादिति भावः । रवेः प्रभां विक्षिपन्निव अधः प्रक्षिपन्निव अन्यथा सा कथं न दृश्यतइति भावः । तथा अनिलं वायुं आकुलयन् इषुभिरन्तराले आघूर्णयन्निव तस्य तथा गतिविघाता दिति भावः । सशैलां क्षितिञ्चलयन्निव कम्पयन्निव तथा सङ्क्षोभा दिति भावः । चचाल गतिमकरोत् । सर्व्वत्र इवशब्दउत्प्रेक्षायाम् ॥ ५० ॥

विमुक्तमाशंसितशत्रुनिर्ज्जयै
रनेकमेकावसरं वनेचरैः।
स निर्ज्जघानायुधमन्तराशरैः
क्रियाफलं काल इवातिपातितः॥ ५१॥
गतैः परेषामविभावनीयता
न्निवारयद्भिर्विपदं विदूरगैः।
भृशं बभूवोपचितो बृहत्फलैः
शरैरुपायैरिव पाण्डुनन्दनः॥ ५२॥

विमुक्तमिति। आशंसितः कांक्षितः शत्रुनिर्जयो यैस्तैः। अहमहमिकया शत्रुं विजिगीषद्भिरित्यर्थः। वनेचरैरेकावसरं समकालम्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। विमुक्तं प्रयुक्तमनेकमायुधम्। जातावेकवचनम्। सोऽर्ज्जुनः क्रियाफलमतिपातितोऽतिक्रान्तः काल इव अतिक्रान्तकालस्य कर्म्मणो निष्फलत्वादिति भावः। अन्तरा मध्ये शरैर्निजघान॥ ५१॥*

गतैरिति। पाण्डुनन्दनोऽर्ज्जुनः परेषामविभावनीयतां लघुप्रयोगादन्यत्र गूढप्रयोगाच्चादृश्यतां अप्रकाश्यतां च गतैः विपदमनर्थं निवारयद्भिर्विदूरगैर्दूरलक्ष्यगैः परभण्डलप्रविष्टैश्च बृहत्फलैरायतायैर्महालाभैश्च। फलम्बाणाग्रलाभयोरिति शाश्वतः। शरैरुपायैः सामादिभिरिव भृशमुपचितः प्रवृद्धो बभूव। अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात्प्रकृताप्रकृतश्लेषः। उपमेति केचित्॥ ५२॥

दिवइति। शराः दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्या भूगोलाद्वा ककुभां मण्डलात् दिशांमण्डलाद्वा उत तिग्मतेजसोऽर्कस्य बिम्बान्मण्डलाद्वा।

दिवः पृथिव्याः ककुभान्नु मण्डला
त्पतन्ति बिम्बादुत तिग्मतेजसः ।
सकृद्विकृष्टादथ कार्म्मकान्मुनेः
शराः शरीरादिति तेऽभिमेनिरे ॥ ५३ ॥
गणाधिपानामविधाय निर्गतैः
परासुताम्मर्म्मविदारणैरपि ।
जवादतीये हिमवानधोमुखैः
कृतापराधैरिव तस्य पत्त्रिभिः ॥ ५४ ॥

अथवा सकृद्विकृष्टात्कार्म्मुकाद्वा मुनेः शरीराद्वा पतन्तीति ते गणाः अभिमेनिरे अन्यथा कथममी विश्रममन्तरेणाय शराः सम्भाव्यन्तइति भावः । अत्र सर्व्वतः शरसम्पातदर्शनात्सम्भावनया पृथिव्यादीना मन्यतमस्यापादानत्वोत्प्रेक्षा । सा च प्रतीयमाना व्यञ्जकाप्रयोगात् । नुशब्दादयस्तु संशये ॥ ५३ ॥

गणेति । मर्म्मविदारणैरपि मर्म्मस्थानान्येव विदारयद्भिरपी त्यर्थः । गणाधिपानाम्परासुतां मरणमविधाय अकृत्वा निर्गतै स्तेषाममर्त्यत्वादिति भावः । तस्य मुनेः पत्त्रिभिः शरैः कृतापराधै रिव स्वामिकार्य्याकरणात्सापराधैरिवेत्युत्प्रेक्षा । अधोमुखैः सद्भि र्जवात् हिमवान् अतीये अतिचक्रमे तत्र प्रविष्टमित्यर्थः लज्जितस्य कचित्रिलयनमुचितमिति भावः ॥ ५४ ॥

द्विषामिति । प्रथमे प्रथममुक्ताइत्यर्थः । शिलीमुखाः मुनिशराः द्विषान्देहावरणानि वर्म्माणि विभिद्य याः चतीः प्रहारान्

द्विषां क्षतीर्य्याः प्रथमे शिलीमुखाः
विभिद्य देहावरणानि चक्रिरे।
न तासु पेते विशिखैः पुनर्मुने
ररुन्तुदत्वम्महतां ह्यगोचरः॥ ५५॥
समुज्झिता यावदराति निर्य्यती
सहैव चापान्मुनिबाणसंहतिः।
प्रभा हिमांशोरिव पङ्कजावलि
न्निनाय सङ्कोचमुमापतेस्सम्मूम् ॥ ५६ ॥

चक्रिरे तासु क्षतिषु पुनः पश्चात्प्रयुक्तैर्मुनेर्व्विशिखैर्न पेते न पतितं पिष्टपेषणदोषापातादिति भावः। तथाहि अरुन्तुदत्वं पीडितपीडनं सतामगोचरो हि। सन्तः पीडितपीडां न कुर्व्वन्ती त्यर्थः। न हन्याद्व्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरिक्षतमिति निषेध स्मरणादिति भावः। अरुर्म्मणन्तुदतीति अरुन्तुदः। व्रणो स्त्रियामीर्ममरुरित्यमरः। विध्वरुषोस्तुद इतिखश्प्रत्ययः अरु र्द्विषदजन्तस्य मुमिति मुमागमः॥ ५५ ॥

समुज्झितेति। यावन्तोऽरातयो यावदराति यावदवधारण इत्यव्ययीभावः। यावदराति यथा तथा समुज्झिताऽरातिसंख्यया मुक्ता मुनिचापात् सह सम्भूयैव निर्यती निष्क्रामन्ती तादृक् तस्य कौशलमिति भावः। यातेः शतरि ङीप्। मुनि बाणसंहतिरुमापतेस्सम्मूं हिमांशोः प्रभा पङ्कजावलिमिव सङ्कोचं निनाय प्रापयामास। दुहादिपाठान्नयतिर्द्विकर्म्मकः॥ ५६ ॥

अजिह्ममोजिष्ठममोघमक्लमं
क्रियासु बह्वीषु पृथङ्नियोजितम् ।
प्रसेहिरे सादयितुन्न सादिताः
शरौघमुत्साहमिवास्य विद्विषः ॥ ५७ ॥
शिवध्वजिन्यः प्रतियोधमग्रतः
स्फुरन्तमुग्रेषुमयूखमालिनम् ।
तमेकदेशस्थमनेकदेशगा
निदध्युरर्कं युगपत्प्रजा इव ॥ ५८ ॥

अजिह्ममिति। अजिह्मं स्वरूपतोगत्या वा अवक्रम्। अन्यत्र तु जिह्मस्थानप्रवृत्तोन भवतीत्यजिह्मस्तम्। ओजिष्ठमोजस्विनं सारवत्तमत्तेजिष्ठं च। उभयत्रापि ओजस्विशब्दादिन्यन्तादिष्ठन् विन्मतोर्लुगिति लुक् टिलोपश्च। अमोघमवन्ध्यं अक्लमन्निरन्तर व्यापारेऽप्यश्रान्तं बह्वीषु क्रियासु छेदनभेदनपातनादिकर्मसु पृथग्भेदेन नियोजितं कर्म्मानुगुण्येन विनियुक्तमित्यर्थः। अस्य मुनेः शरौघं उत्साहमौत्सुक्यमिव वीरस्थायिभावभूतप्रयत्नविशेष मिवेत्यर्थः। सादिताः कर्षिताः विद्विषः शत्रवः सादयितुम्प्रतिकर्त्तुं न प्रसेहिरे न शेकुः। तस्योत्साहवदेव शरवर्षं दुर्द्धर्षमभूदिति भावः ॥ ५७ ॥

शिवेति। अनेकदेशगानानादेशस्थाः शिवध्वजिन्योहरसेनाः। उग्रेषवोमयूखाइवेत्युपमितसमासः। अन्यत्र तूग्रेषवइव मयूखा इति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। तेषां मालास्यास्तीति तमग्रेषु

मुनेः शरौघेण तदुग्ररंहसा
बलप्रकोपादिव विष्वगायता।
विधूनितं भ्रान्तिमियाय सङ्गिनीं
महानिलेनेव निदाघजं रजः ॥ ५९ ॥

तपोबलेनैष विधाय भूयसी
स्तनूरदृश्याः स्विदिषून्निरस्यति।
अमुष्य मायाविहतं निहन्ति नः
प्रतीपमागत्य किमु स्वमायुधम् ॥ ६० ॥

मयूखमालिनं। शीह्यादित्वादिनिः। एकदेशस्थमेकत्रैव स्थितं मुनिं अर्क्कमजाइव युगपत्प्रतियोधं योधं योधम्प्रति। अव्ययं विभक्तीत्यादिना प्रत्यर्थे वीप्सायामव्ययीभावः। अग्रतःस्फुरन्तन्निदध्युः ददृशुः। यथैकोऽर्कएकत्रैव स्थितोऽपि नानादेशस्थाना मपि प्रतिपुरुषममैवाग्रे वर्त्ततइति युगपत्प्रतीयते तद्वद्बाणवर्षी मुनिरपि प्रतियोधन्तथैव प्रत्यभादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

मुनेरिति। प्रकोपादमर्षादिव विष्वक्समन्तात् आयता आगच्छता उग्ररंहसा तीव्रवेगेन मुनेः शरौघेण उक्तविशेषणेन महानिलेन वात्यया निदाघजं ग्रीष्मोत्थं रजइव विधूनितं व्याहतन्तद्बल प्रमथानां सैन्यं सङ्गिनीमनुबन्धिनीमविच्छिन्नामिति यावत् भ्रान्ति मनवस्थानमियाय प्राप ॥ ५९ ॥

अथ त्रिभिर्विशेषकमाह। तपइत्यादि। एषमुनिः तपो बलेन तपःसामर्थ्येन भूयसीर्बह्वीरदृश्यास्तनूरात्मनः शरीराणि

हृता गुणैरस्य भयेन वा मुने
स्तिरोहिताः स्वित्प्रहरन्ति देवताः ।
कथं न्वमी सन्ततमस्य सायका
भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्म्मयः ॥ ६१ ॥

विधाय स्पर्द्धा इषून्निरस्यति क्षित् क्षिपति किं अथ वा अमुष्य अस्य मुनेर्मायया विहतं प्रतिहतं स्वं स्वकीयमिवायुधं प्रतीपं प्रतिकूल मागत्य प्रत्यावृत्त्येत्यर्थः नोऽस्माकं निहन्ति किमु । जासि निप्रहणेत्यादिसूत्रेण कर्म्मणि षष्ठी शेषाविवक्षायान्तु द्वितीया ॥ ६० ॥

हृतादिति । यद्वा अस्य मुनेर्गुणैः शान्त्यादिभिर्हृता आकृष्टाः भयेन दरेण वा । भयाद्विभ्यत्य एवेत्यर्थः । देवतास्तिरोहिताः सत्यः प्रहरन्ति स्वित् । तत्कुतः । अन्यथा अस्य मुनेरमी सायकाः जलधेरूर्म्मय इव कथं नु सन्ततमनेके असङ्ख्याः भवन्ति । एतच्चोद्यमन्यपक्षसम्भवेन न सम्भवतीत्यर्थः । एक शब्दस्य एकशेषे कृते एकादिति रूपमिति केचित् । नुशब्दस्त्वन्यार्थे ॥ ६१ ॥

जयेनेति । कच्चिदयं रणाज्जयेन विरमेत् । अस्मान् जित्वा कच्चिदयं युद्धं उपसंहरेदित्यर्थः । अपि चराचराय स्वस्ति भवेत् कच्चित् स्थावरजङ्गमस्य जगतः विनश्येदित्यर्थः । कच्चिदपीह सम्भावनायां । प्रार्थनायां लिङ् । इति प्रतर्क्काकुलिता पूर्व्वोक्ताये प्रतर्क्कास्तैराकुलिताविक्लवा । अत्र सहेतुकं विशेषणमाह ।

जयेन कच्चिद्विरमेदयं रणा
द्भवेदपि स्वस्ति चराचराय वा।
ततापं कीर्णा नृपसूनुमार्गणै
रिति प्रतर्क्काकुलिता पताकिनी ॥ ६२ ॥
अमर्षिणा कृत्यमिव क्षमाश्रयं
मदोद्धतेनेव हितम्प्रियं वचः।
बलीयसा तद्विधिनेव पौरुष
म्बलन्निरस्तं न रराज जिष्णुना ॥ ६३ ॥

नृपसूनुमार्गणैरर्ज्जुनबाणैः कीर्णा क्षिप्ता पताकिनी ततापं ताप माप ॥ ६२ ॥

अमर्षिणेति। जिष्णुना निरस्तं बलं न रराज। किमिव केन क्षमाश्रयं कृत्यं कार्य्यं अमर्षिणेव। क्षमासाध्यं हि कृत्यं सामर्षैर्न्निरस्यते तच्च निरस्तन्न शोभते। मदोद्धतेन च यथा हित प्रियवचनमिव। मदः पौरुषादिधर्म्मः तेन उद्धतोऽवलिप्तस्तेना बलीयसा च विधिना दैवेन पौरुषमिव। बलीयसा दैवेन प्रतिहत पुरुषव्यापारस्य नैष्फल्यादिति भावः॥ ६३ ॥

प्रतिदिशमिति। प्लवगानामधिपोऽधीशो लक्ष्म यस्य तेन वानरचिह्नेन। कपिप्लवङ्गप्लवगा इति चिह्नं लक्ष्म च लक्षणमिति चामरः। विशिखसंहतितापितमूर्त्तिभिरिति। विशिखाबाणास्तेषां संहतयः समूहाः। स्त्रियान्तु संहतिर्वृन्दमित्यमरः। ताभिः तापिताः पीडितामूर्त्तयोदेहाः येषान्तैस्तथाभूतैः शरनिकर

प्रतिदिशं प्लवगाधिपलक्ष्मणा
विशिखसंहतितापितमूर्त्तिभिः ।
रविकरग्लपितैरिव वारिभिः
शिवबलैः परिमण्डलता दधे ॥ ६४ ॥

प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तराले
विधुवति धनुराविर्मण्डलं पाण्डुसूनौ ।
कथमपि जयलक्ष्मीर्भीतभीता विहातुं
विषमनयनसेनापक्षपातं विषेहे ॥ ६५ ॥

कर्त्तितकलेवरैरित्यर्थः । शिवबलैः प्रमथसैन्यैः कर्त्तृभिः रविकरेण ग्लपितैस्तप्तैर्वारिभिरुदकैरिव प्रतिदिशं दिक्षु परिमण्डलता परितश्चक्राकारमण्डलतेति यावत् । दधे धारि प्रतिदिशं मण्डलाकारेण स्थितमित्यर्थः । धाञः कर्म्मणि लिट् । आतपतप्तं हि नीरम्परि भ्रमति तद्वत्तुनिपीडितं सैन्यं बभ्रामेत्यर्थः । द्रुतविलम्बितं छन्दः । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

प्रविततेति । प्रविततानि विस्तृतानि शरजालानि तैश्छन्नमाच्छादितं विश्वान्तरालं येन तस्मिन् शरपूरितब्रह्माण्डोदरे पाण्डुसूनौ आविर्मण्डलं आविर्भूतमण्डलन्धनुः आविर्भूतं मण्डलं यस्य धनुष इति वृत्तौ भूतार्थस्यानुप्रवेशाद्भूतशब्दस्याप्रयोगः । विधुवति कम्पयति आस्फालयति सति भीतभीतेव भीतप्रकारेव जयलक्ष्मीर्विजयश्रीः कथमपि केनचित् प्रकारेण विषमनयनसेनापक्षपातं विहातुन्त्यक्तुं विषेहे शशाकेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये महाकाव्ये अर्ज्जुनाभिगमनोनाम चतुर्द्दशस्सर्गः ॥ १४ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्ज्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां चतुर्द्दशस्सर्गः ॥ १४ ॥

अथ भूतानि वार्त्रघ्नशरेभ्यस्तत्र तत्रसुः ।
भेजे दिशः परित्यक्तमहेष्वासा च सा चमूः ॥ १ ॥
अपश्यद्भिरिवेशानं रणान्निववृते गणैः ।
मुह्यत्येव हि कृच्छ्रेषु संभ्रमज्वलितम्मनः ॥ २ ॥

अथेति । अथानन्तरन्तत्र रणे भूतानि सर्व्वप्राणिनः वृत्रं हतवानिति वृत्रहा इन्द्रः । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् । तस्यापत्यं पुमान्वार्त्रघ्नोऽर्ज्जुनः । तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः । तस्य शरेभ्यः तत्रसुः बिभ्युः । वा जृभ्रमुत्रसामिति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपाभावः । सा चमूश्च इषवोऽस्यन्ते एभिरितीष्वासाः धनूंषि । धनुश्चापोऽस्त्रमिष्वासइति हेमचन्द्रः । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति करणे घञ् । परित्यक्तामहान्तइष्वासाः यया सा परित्यक्तायुधेत्यर्थः । दिशोभेजे पलायाञ्चक्रे इत्यर्थः । अत्र भूतत्रासनेनापलायनयोस्समुच्चयकथनाद्भिन्नविषयः क्रियासमुच्चयोऽलङ्कारः । गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयइति सामान्यलक्षणन्तस्य यमकेन संसृष्टिः ॥ १ ॥

अपश्यद्भिरिति । गणैः प्रमथैः ईशानं स्वामिनं शिवं पुरोवर्त्तिनमिति भावः । अपश्यद्भिरिव रणान्निववृते निवृत्तम् । भावे लिट् । तथा हि कृच्छ्रेष्वापत्सु संभ्रमेण साध्वसेन ज्वलितम्मनः । संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यादिति विश्वः । मनोमुह्यत्येव अतः पुरोवर्त्तिनोऽप्यदर्शनमुपपद्यतइति भावः ॥ २ ॥

खण्डितेति । खण्डिता ध्वस्ता आशंसा जयाशा यस्यास्तया तेषाङ्गणानां सम्बन्धिन्या तयानिमग्निकृष्टयेत्यर्थः । पराङ्मुखतया

खण्डिताशंसया तेषाम्पराङ्मुखतया तया ।
आविवेश कृपा केतौ कृतोच्चैर्व्वानरन्नरम् ॥ ३ ॥
आस्थामालम्ब्य नीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु ।
व्यक्तिमायाति महताम्माहात्म्यमनुकम्पया ॥ ४ ॥
स सासिः सासुसूः सासो येयायेयाययाययः ।
ललौ लीलां ललोऽलोलः शशीशशिशुशीः शशन् ॥ ५ ॥
॥ एकाक्षरपादः ॥

रणवैमुख्येन पलायनेनेत्यर्थः । केतौ ध्वजे कृतः आरोपितः उच्चैरुन्नतो वानरो हनूमान् येन तन्नरं पुरुषरूपिध्वजमित्यर्थः । कृपा करुणा आविवेश । तदीयदुर्द्दशां दृष्ट्वा स कृपाविष्टोऽभूदित्यर्थः । यमकालङ्कारः ॥ ३ ॥

ननु शत्रुषु कथङ्करुणा तत्राह । आस्थामिति । आस्थां यत्नं आलम्ब्य । आस्था लालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यतइति विश्वः । वशन्नीतेषु क्षुद्रेषु दुष्टेष्वरातिषु शत्रुषु विषये अनुकम्पया कृपया महतां वीराणां माहात्म्यं महानुभावत्वं व्यक्तिं स्फुटतामायाति प्राप्नोति । स्ववीरत्वनिर्ज्जितेष्वरातिषु अपि करुणा भूषणमेव महतामिति भावः ॥ ४ ॥

स सासिरिति । असिना वर्त्तमानः सासिः सखड्गः असून् सुवन्ति प्रेरयन्तीति असुसुवोबाणाः । षुप्रेरणे इतिधातोः सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । असुसूभिः सह वर्त्ततइति सासुसूः सबाणः । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते शरा अनेनेति आसःधनुः । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति घञ् । आसेन सह वर्त्ततइति सासः सचापः ।

चासजिह्मं यतश्चैतान्मन्दमेवान्वियाय सः।
नातिपीडयितुम्भग्नानिच्छन्ति हि महौजसः ॥ ६ ॥

सर्व्वत्र तेन सहेति तुल्ययोगइति बहुव्रीहिः। येयाः यातव्याः यानसाध्याः। अयेयाः अयातव्याः यानं विनैव साध्याः। अचोय इति यत्प्रत्ययः। येयाश्च अयेयाश्च येयायेयाः तेषां इथानां आये स्वर्णगजादिलाभे याति प्राप्नोतीति येयायेयाययः अयः शुभावहदैवं यातीत्यययः। येयायेयाययश्चासौ अययश्चेति येयायेयाययाययः। याधातोरुभयत्रापि आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः। अतोललति विलसतीति ललः। ललविलासे पचाद्यच्। अलोलोऽचपलः शशिनः ईशः शिवः तस्य शिशुः स्कन्दः तं शृणाति हिनस्तीति शशीशशिशुशीः क्विप्। शशन् प्लुतगतिं कुर्व्वन्। शश प्लुतगताविति धातोः शतृप्रत्ययः। सोऽर्ज्जुनोलीलां शोभां ललौ प्राप। लाआदाने कर्त्तरि लिट्। एकाक्षरपादः ॥ ५ ॥

चासेति। सोऽर्ज्जुनः चासजिह्मभयक्लिष्टं यथा तथा यतो गच्छतः पलायमानानित्यर्थः। एतान् गणान् मन्दमेवान्वियाय अनुजगाम। तथाहि महौजसोमहानुभावाः भग्नानतिपीडयितु नेच्छन्ति ॥ ६ ॥

अयेति। अयाये बलानामित्यर्थः। हसता तद्भङ्गदर्शनात् स्मयमानेन साचिस्थितेन तन्निवारणाय तिर्य्यगवस्थितेन। तिर्य्यगर्थे साचि तिरइत्यमरः। स्थिरकीर्त्तिना खयमभङ्गत्वा दितिभावः। किञ्चिद्दोषदायस्तं छिन्नं चेतोयस्य तेन स्वकीय

अथाग्रे हसता साचिस्थितेन स्थिरकीर्त्तिना ।
सेनान्या ते जगदिरे किञ्चिदायस्तचेतसा ॥ ७ ॥

॥ निरौष्ठ्यम् ॥

मा विहासिष्ट समरं समरन्तव्यसंयतः ।
क्षतं क्षुण्णासुरगणैरगणैरिव किं यशः ॥ ८ ॥

॥ पादान्तादियमकम् ॥

विवस्वदंशुसंश्लेषद्विगुणीकृततेजसः ।
अमी वोमोघमुद्गूर्णा हसन्तीव महासयः ॥ ९ ॥

गणभङ्गादीषत्खिन्नचित्तेन सेनान्या स्कन्देन । पार्व्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुह इत्यमरः । ते गणाः प्रमथादयो जगदिरे उक्ताः । ओष्ठ्यवर्णाभावात् निरोष्ठ्यमेतत् ॥ ७ ॥

अथैकविंशतिश्लोकैः स्कन्दवाक्यमेवाह । मा विहासिष्टेत्यादि । रन्तव्यं रमणं क्रीडा । बहुलग्रहणाद्भावे तव्यप्रत्ययः । संयद् युद्धं समुदायः स्त्रियां संयत्समित्याजिसमिद्युध इत्यमरः । समे रन्तव्यसंयती येषान्ते समरन्तव्यसंयतः तुल्यक्रीडासङ्गरा इतितेषां सम्बोधनम् । यूयं समरं सङ्ग्रामं मा विहासिष्ट न त्यजत । जहातेर्माङि लुङ् मध्यमबहुवचनम् । क्षुण्णाः पराजिता असुरगणा यैस्तैर्भवद्भिरिति शेषः । अगणैरिव गणेभ्यो ऽन्यैरिव किं किमर्थं यशः क्षतं नाशितम्नैतद्युक्तं महाशूराणा भवादृशानामित्यर्थः ॥ ८ ॥

विवस्वदिति । विवस्वदंशुसंश्लेषेण सूर्य्यकिरणसम्पर्क्केण द्विगुणीकृतानि तेजांसि येषान्ते तथोक्ताः मोघं व्यर्थं उद्गूर्णाः उद्यताः ।

वनेऽवने वनसदां मार्गम्मार्गमुपेयुषाम्।
बाणैर्बाणैः समासक्तं शङ्केऽशङ्केन शाम्यति ॥ १० ॥

॥ पादादियमकम् ॥

पातितोत्तुङ्गमाहात्म्यैः संहृतायतकीर्त्तिभिः।
गुर्वीं कामापदं हन्तुं कृतमावृत्तिसाहसम् ॥ ११ ॥

गुरी उद्यमने इति धातोः कर्मणि क्तः। वोयुष्माकममी मत्सायकः खड्गाः हसन्तीवेत्युत्प्रेक्षा। किम्पलायमानानां खड्गैरिति हासः॥९॥

वनइति। वनसदां वनेचराणां अवने रक्षके वने मार्ग्गं मृग सम्बन्धिनं मार्गं पन्थानं उपेयुषां पलायमानानामित्यर्थः। युष्माक मिति शेषः। बाणोध्वनिरेषामस्तीति तैर्बाणैर्ध्वनियुक्तैः। वण संशब्दने इतिधातोर्घञ् ततोऽर्शआदिभ्यइत्यच्प्रत्ययः। यमकत्वात् बवयोरभेदः। उक्तञ्च। रलयोर्डलयोस्तद्वज्जययोर्बवयोरपि। शसयोर्मनयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः। सविन्दुकाविन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनमिति। बाणैः शरैः समासक्तं समासञ्जितं अशं दुःखन्तत्केन शाम्यतीति शङ्के केनोपायेन शाम्येदिति विचारयामीत्यर्थः॥ १० ॥

पातितेति। पातितं उत्तुङ्गमाहात्म्यं उन्नतभावोयैस्तैः संहृताः अपहृताआयताः विसृताः कीर्त्तयोयैस्तैर्युष्माभिरिति शेषः। कां गुर्व्वीं आपदं हन्तुम् काञ्चिदपीत्यर्थः। आवृत्तिः युद्धान्निवृत्तिः सैव साहसं कृतंअतः पापादन्यन्न किञ्चित् फलमस्तीति भावः। तदुक्तमनुना। यस्तु भीतः परावृत्तः सङ्ग्रामे हन्यते परैः। भर्त्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते। यच्चास्य सुकृतं किञ्चि

॥ गोमुत्रिकाबन्धः ॥

ना सु रो यं न वा ना गो ध र सं स्थो न रा च सः ।
ना सु खो यं न वा भो गो ध र णि स्थो हि रा ज सः
॥ १२ ॥

मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः ।
प्रणुदत्यागतावज्ञं जघनेषु पशूनिव ॥ १३ ॥

दमुचार्थमुपार्ज्जितम् । भर्त्ता तत्सर्व्वमादत्ते पराहत्तहतस्य तु इति ॥ ११ ॥

नेति । किन्तु अयमसुरो दैत्यो न नागो गजो वा पन्नगस्तु न । धरसंस्थः पर्व्वताकारः । आहार्य्यधरपर्व्वता इत्यमरः । संस्था व्यवस्था प्रणिधिस्थितिसाकारम्टत्युष्विति वैजयन्ती । राचसो न किन्त्वयं सुखयतीति सुखः सुखसाध्य इत्यर्थः । नवाभोगोऽभिनवप्रयत्नो महोत्साह इत्यर्थः । आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपीति विश्वः । धरणिस्थो भूतलचारी राजसो रजोगुणप्रधानो ना पुरुषो हि कश्चिन्मानुष इत्यर्थः । पुरुषाः पूरुषा नरः । मनुष्या मानुषा मर्त्त्या मनुजा मानवा नरा इत्यमरः । अतो न पलायनमुचितमिति भावः । गोमूत्रिकाबन्धः । वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः । गोमूत्रिकेति तत्प्राहु दुष्करन्तद्विदो विदुरिति लक्षणात् । षोडश कोष्ठद्वये अर्द्धद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनिमयेन वाचने श्लोक निष्पत्तिरित्युद्धारः ॥ १२ ॥

मन्दमिति । एष मुनिः घृणया कृपया इषुं लतां शाखामिव मन्दमस्यन् चिपन् कयुष्मान् पशूनिव आगतावज्ञं यथा तथा

न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु ।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥ १४ ॥
एकाक्षरः ॥

जघनेषु प्रणुदति चोदयति किमतः परं कष्टमस्तीति भावः ॥ १३ ॥

नेति । पदच्छेदस्तावत् । न ना ऊननुन्नः नुन्नोनः ना अना नानाननाः ननु नुन्नः अनुन्नः ननुन्नेनः ना अनेनाः नुन्ननुन्ननुत् । अथ योजना । हे नानाननाः नानाप्रकाराणि आननानि येषां ते नानाविधास्या इत्यर्थः । ऊनेन निकृष्टेन नुन्नो विद्ध ऊननुन्नः यः सः ना न पुरुषेन । तथा नुन्नः ऊनो येन स नुन्नोनः ना पुरुषः अना ननु अपुरुषः खलु । ऊनाद्भीतः पलायमानस्तु किं वक्तव्य मिति भावः । किञ्च नुन्नः इनः स्वामी यस्य स नुन्नेनः स न भवतीति ननुन्नेनः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । स नुन्नो विद्धोऽप्यनुन्नोऽविद्ध एव यूयमनुन्नस्वामिकत्वादनुन्ना एवेति भावः । तथा नुन्ननुन्ननुदतिशयेन नुन्नान् नुन्ननुन्नान् नुदतीति नुन्न नुन्ननुत् अतिपीडितपीडकः ना पुरुषः अनेनाः निर्दोषोन भवतीति किन्तु सदोष एवेति नाक्षं नातिपरिच्छतमिति निषेधा दित्यर्थः । अयन्तु नैतादृश इति न पलायितव्यमिति भावः । अयमेकव्यञ्जनः अन्त्यस्तकारस्तु न दोषावहः । नान्त्यवर्णस्तु भेदक इत्यभ्यनुज्ञानात् ॥ १४ ॥

वरमिति । हताः पूर्वमुत्पादिताः पश्चाद्ध्वस्ता नष्टास्ते हतध्वस्ताः पूर्वकालेत्यादिना समासः । हतध्वस्ताः गुणाः यस्य तस्मात्पुंसोऽत्यन्त

वरं कृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणः पुमान् ।
प्रकृत्या ह्यमणिः श्रेयान्नालङ्कारश्च्युतोपलः ॥ १५ ॥
स्यन्दनानो चतुरगाः सुरेभावाविपत्तयः ।
स्यन्दनानो च तुरगाः सुरेभावा विपत्तयः ॥१६॥
॥ समुद्गकः ॥
भवद्भिरधुनारातिपरिहापितपौरुषैः ।
ह्रदैरिवार्कनिष्पीतैः प्राप्तः पङ्कोदुरुत्तरः ॥१७॥

मतिशयेनागुणोनिर्गुणः पुमान् वरं मनाक्प्रियः किञ्चित्प्रिय इत्यर्थः । वरं क्लीवे मनाक्प्रियइत्यमरः । तथाहि प्रकृत्या स्वभावेन अमणिः मणिरहितोऽलङ्कारः श्रेयान् । च्युतोपलोभ्रष्टरत्नोन श्रेयान् । उपलः प्रस्तरे रत्ने इति विश्वः । पलायितुः समरादसमरएव वरमिति भावः । अत्र समानविषयारोपयोः प्रतिबिम्बकरणाद्दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १५ ॥

स्यन्दनाइति । स्यन्दन्ते प्रद्रवन्तीति स्यन्दनाः जवनाः स्यन्दनाः रथानो सन्ति । नन्द्यादित्वात् ल्युः । चतुरं गच्छन्तीति चतुरगाः तुरगाश्च अश्वानो सन्ति । सुरेभाः शोभनवृंहणाः सुरेभावा सुरगजाश्च नो सन्ति । अविपत्तयोविपत्तिरहिताः विपत्तयोवा विशिष्टाः पदातयोनो सन्ति । अतोन भेतव्यमिति भावः । अत्र पूर्वोत्तरार्द्धगतानां विशेषणानाश्लेषाद्विशेष्यीभूतानां यथासङ्ख्यसम्बन्धानुक्रमाद्यथासंख्यालङ्कारोयमकेन संसृष्टः ॥ १६ ॥

भवद्भिरिति । अधुना अरातिभिः परिहापितानि त्याजितानि पौरुषाणि यैस्तैर्भवद्भिरर्कनिष्पीतैः अर्केण संशोषितैर्ह्रदैरिव दुरुत्तरोदुस्तरः पङ्कइव दुष्कीर्त्तिः प्राप्तः ॥ १७ ॥

वेत्रशाककुजे शैलेऽलेशैजेऽकुकशात्रवे।
यात किं विदिशोजेतुं तुंजेशोदिवि किंतया॥ १८॥
॥ प्रतिलोमानुलोमपादः॥
अयं वः क्लैव्यमापन्नान्दृष्टपृष्ठानरातिना।
इच्छतीशश्च्युताचारान्दारानिव निगोपितुम्॥ १९॥

वेत्रेति। वेत्राणि वंशाः फलिन्योवा शाकाः वर्वराश्च कुजाश्च यस्मिन् तस्मिन् वेत्रशाककुजे शत्रुणा दुःप्रवेश्यइत्यर्थः। वेत्रं वंशफलिन्योश्चेति विश्वः। शाकवर्वरवर्द्धकादइत्यमरः। लेशेन स्तोकेनाप्येजते कम्पते इति लेशैजः स न भवतीति अलेशैजस्तस्मिन्। अत्यन्ताकम्पनइत्यर्थः। एजृ कम्पने पचाद्यच्। न कीकते शाइन्ते इति अकुकाग्रहणासमर्थः शात्रवोयस्मिन् तस्मिन् अकुकशात्रवे। कुकआदाने पचाद्यच्। शैले पर्व्वते। केषां भावः किन्ता कुत्सितता तया उपलक्षिताः सन्तः। कुत्सानिन्दावितर्क्केषु क्षेपे किंशब्दइत्यतइति शाश्वतः। विदिशोजेतुं यात गच्छत किं। यातेः सम्प्रश्ने लोट्। मध्यमपुरुषबहुवचनं। दिवि स्वर्गेऽपि तुञ्जे शइति तेषां सम्बोधनं। तुञ्जन्तइति तुञ्जाः दैत्याः तुजि हिंसा याम्पचाद्यच्। तेभ्योदैत्येभ्यईशतइति तुञ्जेशः इशेः क्विप्। तेभ्योऽपि शक्ताइत्यर्थः। स्वर्गेऽप्यसुरविजयिनां युष्माकमत्र चुद्रस्थले चुद्रशत्रौ पलायनमनुचितमिति भावः॥ १८॥

अयेशे तिष्ठति पलायनमेतद्दोन युक्तमित्याह। अयमिति। अयमीशः स्वामी शिवः क्लैव्यं निष्पौरुषत्वं आपन्नान् प्राप्तान् तथा अरातिना दृष्टपृष्ठान् पलायमानानित्यर्थः वोयुष्मान् च्युताचारान्

ननु हो मथनाराघोघोरानाथमहोनु न ।
तयदातवदाभीमामाभीदावत दायत ॥ २० ॥
॥ प्रतिलोमानुलोमाद्धः ॥

स्वलितव्रतान् दारान् कलत्राणीव । अथ पुम्भूम्नि दारादत्य मरः । निगोपितुञ्जाप्तुम् । ऊदित्त्वादिड्विकल्पः । दारदोषं भर्त्तेव क्षमहिष्णा युष्मद्दोषं संवरितुमिच्छति । अतः कुतोयुष्माव मनर्थइत्यर्थः ॥ १८ ॥

नन्विति । ननु इत्यामन्त्रणे । हो इत्याह्वाने । हि हे व्यस्ते समस्तौ च दूरात् सम्बोधनार्थयोः । हो हौ चैवंविधौ स्मृतौ संवुद्धाह्वानयोरपीति विश्वः । मथन्तीति मथनाः । मथ विलोडने कर्त्तरि ल्युट् । राघन्ति समर्थाभवन्तीति राघः । राघृ सामर्थ्ये क्विप् । घोराः क्रूराः शत्रूणामिति भावः । नाथं महयन्ति पूजयन्तीति नाथमहः । इत्यिग्रहणात्कर्म्मणि उपपदे क्विप् । तयन्ति रक्षन्तीति तयाः रक्षकाः । पचाद्यच् । दायन्तीति दाताः शुद्धाः । दैप् शोधने कर्त्तरि क्तः । वदन्तीति वदाः वक्तारः । पचाद्यच् । तेषां द्वन्द्वः तयदातवदाः भीमाभयङ्कराः माभीः । नञर्थमा शब्दस्य सुप्सुपेति समासः । तान्ददतीति माभीदाः अभयप्रदाः एवंविधाः यूयमिति शेषः । वतेति खेदे बवयोरभेदः । न दायत नु न शुद्धाः किं । नु पृच्छायां । किन्तु शुद्धाएव न काकुरत्रानु सन्धेयः । दैप् शोधने लोट् मध्यमपुरुषबहुवचनं ॥ २० ॥

किमिति । अपास्तोऽवधीरितः देवलमानुष्यकयोः परिग्रहः स्वीकारोयैस्तैः अतिदेवमानुषैरित्यर्थः । मनुष्याणाभावोमानुष्यकं ।

किन्त्यक्तापास्तदेवत्वमानुष्यकपरिग्रहैः ।
ज्वलितान्यगुणैर्गुर्वी स्थिता तेजसि मानिता ॥ २१ ॥
निशितासिरतोऽभीकोन्येजतेऽमरणा रुचा ।
सारतो न विरोधी नः स्वाभासो भरवानुत ॥ २२ ॥

शेपधाद्रूपान्तिमाद्रुत् । ज्वलितान्यगुणैः उज्ज्वलिताः प्रकाशिता इति यावत् अन्यगुणा असदृशगुणा यैस्तैः । अन्यौ विभिन्नासदृशौ इति वैजयन्ती । ईदृशैर्भवद्भिरिति शेषः । तेजसि प्रतापे स्थिता प्रतापैकशरणा मानिता शूरत्वाभिमानिता किमिति त्यक्ता । किमिति निर्लज्जैः पलाय्यत इति भावः ॥ २१ ॥

निशितेति । हे अमरणाः मरणरहिताः निशितासिरतः अतितीक्ष्णखड्गरतः अभीकोनिर्भीकः रुचा तेजसा उपलक्षितः सुष्ठु आभासत इति स्वाभासो रमणीयः । पचाद्यच् । उतात्यर्थे अतिशयेन भरवान् रणभरसहिष्णुरित्यर्थः । उतात्यर्थविकल्पयो रिति विश्वः । ईदृशो नोऽस्माकं विरोधी शत्रुः सारतो बलतो न न्येजते न कम्पते न प्रचलतीत्यर्थः । एजृकम्पने लट् । अतो भवद्भिरपि स्थातव्यमेव न चलितव्यमिति भावः ॥ २२ ॥

नन्वयन्न चलतीति कथं ज्ञायते तत्राह । तन्विति । तनु मात्रणोत्याच्छादयतीति तनुवारं वर्म्म । कर्म्मण्यण् । तेन बभस्ति भासते इति तनुवारभसः । भस दीप्तौ पचाद्यच् । भास्वान् तेजस्वी चारुणा भास्वता अविनतेनोन्नतेनोरसा वक्षःस्थलेन उपलक्षितः । एवं विधोऽप्यधीरो धैर्य्यरहितः रसितेन शब्दितेनैवाश्नाति रसिताशी तस्मिन् । रवेणैव विश्वप्राणहारिणीत्यर्थः । आभीक्ष्ण्ये णिनिः ।

तनुवारभसो भास्वानधीरोऽविनतोरसा ।
चारुणा रमते जन्ये कोऽभीतो रसिताशिनि ॥२३॥

॥ प्रतिलोमानुलोमेन श्लोकद्वयम् ॥

विभिन्नपातिताश्वीयनिरुद्धरथवर्त्मनि ।
हतद्विपनगष्ठ्यूतरुधिराम्बुनदाकुले ॥ २४ ॥

जन्ये युद्धे । युद्धमायोधनं जन्यमित्यमरः । अभीतः निर्भीकः सन् कोरमते कः क्रीडति निर्भयसञ्चारादेवास्य निश्चलत्वन्निश्चीयत इत्यर्थः । पूर्व्वश्लोकस्यायम्प्रतिलोमः ॥ २३ ॥

अथ पञ्चभिः कुलकमाह । विभिन्नेत्यादिभिः । आहवं विशिनष्टि । विभिन्नानि विदारितानि अतएव पातितानि आश्वीयान्यश्वसमूहाः । पूर्व्वकालेति समासः । तैरश्वसमूहै र्निरुद्धानि रथानां वर्त्मानि यस्मिन् तथोक्ते । वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववदित्यमरः । केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यामिति छण् प्रत्ययः । हतास्ताडिताद्विपागजाएव नगाः शैलाः । शैलवृक्षौ नगावगावित्यमरः । तैः ष्ठ्यूतानि उद्गीर्णानि । ष्ठिवतेः कर्म्मणि क्तः छ्वोः शूडनुनासिके चेति ऊठादेशः । तानि रुधिराण्येवाम्बूनि तेषां नदैः प्रवाहैः आकुले व्याप्ते ॥ २४ ॥

देवेति । पुनश्च देवान् आकनयत्युद्दीपयत्युत्साहयतीति देवाकानी तस्मिन्देवाकानिनि । कनदीप्ताविति धातोर्ण्यन्तात् णिनिः । यद्वा के शब्दे इति धातोराङ्पूर्व्वस्य भावे ल्युटि आकानं आशब्दनमीषद्वदनमिति यावत् देवानां तद्वतीत्यर्थः । कावादः ईषद्वादोवाक्कलहः । ईषदर्थे चेति कुशब्दस्य कादेशः । तद्वति

दे वा का नि नि का वा दे
वा हि का स्व स्व का हि वा
का का रे भ भ रे का का
नि स्व भ व्य व्य भ स्व नि ॥ २५ ॥

॥ सर्व्वतोभद्रः ॥

कावादे। अर्श्आदिभ्योऽच्। वाहिका पर्य्यायेण रणभारोद्वहनम्। वहेः पर्य्याये धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् इत्यण्वुः। वाहिकया क्रमप्राप्त रणक्रियया सुष्टु शोभनं यथा तथा अस्वकान् परानाजिहीते अभियुङ्क्ते योजयतीति यावत् वाहिकास्वस्वकाहास्तस्मिन्। योद्धृधर्म्मोयुद्धे उपचर्य्यते। ओहाङ्गताविति धातोः विच् प्रत्ययः। सोमपाशब्दवत् प्रक्रिया। वाशब्दस्त्वार्थे। कं मदो दकमाकिरन्तीति काकाराः मदस्राविणः। किरतेराङ्पूर्व्वात्कर्म्मण्यण्। एवंविधा इभभराः गजघटाः यत्र तस्मिन् काकारेभभरे। काकाइव काकाः गर्ह्याइति लक्षणया तेषामामन्त्रणम्। निस्वाः निरुत्साहाः भव्याः सोत्साहाः तानुभयान् व्ययन्ति संवृण्वन्तीति निस्वभव्यव्याः। व्येञ् संवरणे आतोनुपसर्गे कः। तैर्वभन्ति भासते इति निस्वभव्यव्यभस्तान् तस्मिन्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्वनिप्। सर्व्वतोभद्रम्। सर्व्वतो भ्रमणात्सर्व्वतोभद्राख्यश्चित्रबन्धः। यथाह दण्डी। तदिदं सर्व्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्व्वतइति। उद्धारस्तु अष्टकोष्ठचतुष्टयं लिखित्वा तत्र श्लोकं क्रमेण लिखित्वा सर्व्वतो वाचनात्सर्व्वतोभद्रइति ॥ २५ ॥

प्रन्टन्तेति। प्रन्टन्तशवेभ्योन्टत्यत्कबन्धेभ्यः विचस्तैः क्षभितैस्तुरगै राचिप्ता अवधूताः सारथयोयत्र तस्मिन्। तथा मारुतेनापर्व्वर्य्यामि

प्रच्छन्नपवविचस्ततुरगाक्षिप्तसारथौ ।
मारुतापूर्णतूणीरविक्रुष्टहतसादिनि ॥ २६ ॥

स स त्व र ति दे नि त्यं
स द रा म र्ष ना शि नि
त्व रा धि क क सं ना दे
र म क त्व म क र्ष ति ॥ २७ ॥

॥ अर्द्धभ्रमकः ॥

आसुरे लोकवित्रासविधायिनि महाहवे ।
युष्माभिरुन्नतिं नीतन्निरस्तमिह पौरुषम् ॥ २८ ॥

॥ कुलकम् ॥

तूणीरे निषङ्गैर्विक्रुष्टाः शब्दायमानाहतास्ताडिताः सादिनोऽश्वारोहिकाश्च तस्मिन् यद्वा मारुतापूर्णतूणीरैः विक्रुष्टा आकर्षिता अतएव हतामारिताः सादिनोऽश्ववारायत्र तस्मिन् ॥ २६ ॥

ससत्वेति । ससत्वानां सत्त्ववतां रतिदे रागप्रदे नित्यं सदराणां सभयानाममर्षनाशिनि क्रोधहारिणि त्वरया उत्साहेनाधिकं कसन्तो विकसन्तो नादाः यत्र तस्मिन् रमयतीति रमकः । रम धातोः वुण तस्याकादेशः तद्भावो रमकत्वं । रणकर्म्मणा परं रमकत्वं अकर्षति अपनुदति वीराणाम्परस्परमुत्साहं रणकर्म्मणा स्फोरयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

आसुरइति । एवंविधे आसुरे असुरसम्बन्धिनि लोकवित्रास विधायिनि लोकभयंकरे महाहवे महायुद्धे युष्माभिरुन्नतिं

इति शासति सेनान्याङ्गच्छतस्ताननेकधा ।
निषिध्य हसता किञ्चित्तस्थे तत्रान्धकारिणा ॥२८॥

॥ निरौष्ठ्यम् ॥

मुनीषुदहनातप्तान् लज्जया निविवृत्सतः ।
शिवः प्रह्लादयामास तान्निषेधहिमाम्बुना ॥३०॥

दूनास्तेऽरिबलादूनानिरेभावह्नु मेनिरे ।
भीताः शितशराभीताः शङ्करन्तत्र शङ्करम् ॥३१॥

॥ पादाद्यन्तयमकम् ॥

वृद्धिं नीतमापितमौरुषं पुरुषकर्म्म निरस्तं नाशितमिह सङ्ग्रामे ॥ २८ ॥

इतीति । इतीत्थं सेनान्यां स्कन्दे शासति आज्ञापयति अनेकधा गच्छतः पलायमानांस्तान् गणान् निषिध्य निवार्य्य अन्धकारिणा हरेण किञ्चिद्धसता तस्थे स्थितं । भावे लिट् ॥ २८ ॥

मुनीति । मुनेरिषवएव दहनस्तेन आतप्तान् पीडितान् तथा लज्जया रणभङ्गाच्छालीनत्वेन निविवृत्सतोनिवर्त्तितुकामान् वृद्भ्यः स्यसनोरिति विकल्पात्परस्मैपदम् । तान् गणान् शिवः निषेधः मा भैष्ट मा पलायध्वमिति निवारणवचनं सएव हिमाम्बु शीतोदकन्तेन प्रह्लादयामास । रूपकालङ्कारः ॥ ३० ॥

दूनाइति । दूनाः शरतप्ताः । ल्वादिभ्यश्चेति निष्ठानत्वं । अरिबलाच्छत्रुबलात् ऊनाः ऊनबलाः । पञ्चमो विभक्तइति पञ्चमी निरेभाः निःशब्दाः कुतः भीताः त्रस्ताः कुतोयतः

महेषुजलधौ शत्रोर्वर्त्तमाना दुरुत्तरे ।
प्राप्य पारमिवेशानमाशश्वास पताकिनी ॥ ३२ ॥
स बभार रणापेतांश्चमूं पश्चादवस्थिताम् ।
पुरः सूर्य्यादपावृत्तांश्छायामिव महातरुः ॥३३॥
मुञ्चतीशे शरान् जिष्णौ पिनाकस्वनपूरितः ।
दध्वान ध्वनयन्नाशाः स्फुटन्निव धराधरः ॥३४॥

शितैस्तीक्ष्णैः शरैरभीताः अभित्रस्ताः । दृशः कर्म्मणि क्तः । ते गणास्तत्र रणे शङ्करं अभयवचनेन सुखकरं शङ्करं शिवमञ्जु यथा तथा मेनिरे अमन्यन्त ॥ ३१ ॥

महेष्विति । दुरुत्तरे दुस्तरे शत्रोः सम्बन्धिनि महेषुजलधौ महति बाणसागरे वर्त्तमाना पताकिनी सेना ईशानं शिवं पारं परतीरमिव । पारावारे परार्वाचीत्यमरः । प्राप्य आशश्वास प्राणिति स्म ॥ ३२ ॥

स इति । स शिवो रणापेतां रणादपवृत्तात्परान्मुखीभूता मतएव पश्चात्पृष्ठभागे अवस्थिताञ्चमूम्पुरोऽग्रे स्थितः सूर्य्यः सूर्य्यकिरणः तस्मादपावृत्तात्परावृत्तां छायां महातरुरिव बभार । छायान्तररिव आत्मीकशरणान्ताञ्चमूञ्च मुमोचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मुञ्चतीति । ईशे हरे कर्त्तरि जिष्णावर्जुने विषये शरान्मुञ्चति सति पिनाकस्य शिवकार्मुकस्य स्वनेन ध्वनिना पूरितः धराधर इन्द्रकीलः स्फुटन्निव विदीर्य्यमाणइवेत्युत्प्रेक्षा । आशा दिशः ध्वनयन् शब्दयुक्ताः कुर्व्वन् दध्वान शब्दमकरोत् ॥ ३४ ॥

तद्गणादद्दशुर्भीमश्चित्रसंस्थाइवाचलाः ।
विस्मयेन तयोर्युद्धश्चित्रसंस्थाइवाचलाः ॥ ३५ ॥
॥ द्विचतुर्थयमकम् ॥

परिमोहयमाणेन शिक्षालाघवलीलया ।
जैष्णवी विशिखश्रेणी परिजह्रे पिनाकिना ॥३६॥
अवद्यन्पत्रिणः शम्भोः सायकैरवसायकैः ।
पाण्डवः परिचक्राम शिक्षया रणशिक्षया ॥ ३७ ॥
॥ आद्यन्तयमकम् ॥

तदिति । भीमल्लयोर्हरपाण्डवयोः तत्प्रसिद्धं युद्धं गणाः प्रमथाः चित्रसंस्थाः चित्राकाराः अचलाः शैलाइव । तथा चित्रे आलेख्ये संस्था स्थितिर्येषां ते चित्रसंस्थाः चित्रलिखिताइवाचला आश्चर्य्यवशान्निश्चलाः सन्तोदद्दशुः ॥ ३५ ॥

परीति । शिक्षालाघवलीलया अभ्यासपाटवातिशयेन हेतुना परिमोहयमाणेन व्यामोहयता । अणावकर्म्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादिति परस्मैपदे प्राप्ते न पादमित्यादिना तत्प्रतिषेधादात्मनेपदं शानच् णेर्विभाषेति णत्वस्य नस्य वा णत्वम् । पिनाकिना हरेण जिष्णोरर्ज्जुनस्येयञ्जैष्णवी विशिखश्रेणी बाणसङ्घातः परिजह्रे निरस्ता ॥ ३६ ॥

अवद्यन्निति । पाण्डवोऽर्ज्जुनः अवसायकैः अवसानकरैः स्यतेर्ण्यन्तात् ण्वुल्प्रत्ययः । सायकैर्बाणैः शम्भोः पत्रिणः शरानवद्यन् खण्डयन् । द्यतेः शतृप्रत्ययः ओतः श्यनीत्योकारलोपः ।

चारचुंचुः चिरारेची चंचच्चीररुचा रुचः ।
चचार रुचिरः चारु चारैराचारचंचुरः ॥ ३८ ॥

॥ द्व्यक्षरः ॥

स्फुरत्पिशङ्गमौर्वीकन्धुनानः स वृहद्धनुः ।
धृतोल्कानलयोगेन तुल्यमंशुमता बभौ ॥ ३९ ॥

शिक्षया शस्त्रप्रभवितुमिच्छया उत्साहेनेत्यर्थः । रणे शिक्षया अभ्यासेन च परिचक्राम उत्साहनैपुण्याभ्याञ्चचारेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

चारैरिति । चारैर्गतिविशेषैर्वित्तइति चारचुञ्चुः । तेन वित्त श्चुञ्चुप्चणपाविति चुञ्चुप्प्रत्ययः । चिरमारेचयति रिक्तीकरोति शत्रूनिति चिरारेची । चञ्चतश्चलतश्चीरस्य वल्कलस्य रुचा प्रभया रोचते इति रुचः शोभमानः । इगुपधेति कः । रुचिरः सुन्दरः । चञ्चर्य्यते भृशं चरतीति चञ्चुरः । चरतेर्य्यङन्तात्पचाद्यच् चरफलोश्चेति नुमागमः यङोचि चेति यङोलुक् । आचारस्य युद्ध व्यवहारस्य चञ्चुराभ्यश्रमाचरितः स मुनिः चारु यथा तथा चारैश्चक्रादिबन्धैर्गतिविशेषैः चचार । चारः पियालवृक्षे स्याद्गतौ बन्धापसर्प्पयोरिति विश्वः ॥ ३८ ॥

स्फुरदिति । समुनिः अर्ज्जुनः स्फुरन्ती पिशङ्गी पिशङ्गवर्णा मौर्व्वी ज्या यस्य तत्तथोक्तम् । नद्यृतश्चेति कप्प्रत्ययः । वृहद्धनु गीण्डीवं धुनानः कम्पयन् । उल्कैवानलस्तेन धृतोयोगोयेन तेनां शुमता अर्क्केण सूर्य्येण तुल्यं बभौ । उपमा ॥ ३९ ॥

पार्थबाणाः पशुपतेरावव्रुर्विशिखावलीम् ।
पयोमुच इवारन्ध्राः सावित्रीमंशुसंहतिम् ॥ ४० ॥
शरवृष्टिं विधूयोर्वीमुदस्तां सव्यसाचिना ।
रुरोध मार्ग्गणैर्मार्ग्गन्तपनस्य त्रिलोचनः ॥ ४१ ॥
तेन व्यातेनिरे भीमाभीमार्ज्जनफलाननाः ।
न नानुकम्प्य विशिखाः शिखाधरजवाससः ॥४२॥

॥ शृङ्खलायमकम् ॥

पार्थेति । पार्थबाणाः अर्ज्जुनशराः पशुपतेर्विशिखावलीं शरसङ्घातं सवितुरियं सावित्री तां अंशुसंहतिं किरणसमूहं अरन्ध्राः निविडाः पयोमुचो मेघा इवावव्रुः तिरोदधुः ॥ ४० ॥

शरेति । त्रिलोचनः शिवः । सव्येन सचते समवैतीति तेन सव्यसाचिना अर्ज्जुनेनोदस्तां क्षिप्तां उर्वीम्महतीं शरवृष्टिं मार्ग्गणैः शरैर्विधूय निरस्य तपनस्य मार्ग्गं रुरोधावव्रे ॥ ४१ ॥

तेनेति । तेन शिवेन भीमाः भयङ्कराः भियोभयस्य मार्ज्जनं निरासः तदेव फलं प्रयोजनं येषां तानि आननानि अग्राणि येषान्ते भीमार्ज्जनफलाननाः । तथा शिखाधराः मयूराः तेषु जातानि शिखाधरजानि वर्हाणि तानि वासांसि पत्रायेषान्ते शिखाधरजवाससः मयूरपत्रिण इत्यर्थः । विशिखाः बाणाः अनुकम्प्य कृपां कृत्वा न व्यातेनिरे इति न किन्त्वनुकम्प्यैवेत्यर्थः । अनुजिघृक्षुत्वादिति भावः । सम्भाव्यनिषेधने द्वौ प्रतिषेधावित्युक्तम् । ॥ ४२ ॥

द्युवियद्गामिनीतारसंरावविहतश्रुतिः ।
हैमीषुमाला शुशुभे विद्युतामिव संहतिः ॥४३॥

॥ गूढचतुर्थपादः ॥

विलङ्घ्य पत्रिणां पङ्क्तिं भिन्नः शिवशिलीमुखैः ।
ज्यायोवीर्य्यमुपाश्रित्य न चकम्पे कपिध्वजः ॥४४॥

द्युवियदिति । द्यां स्वर्गं वियदन्तरिक्षञ्च गच्छतीति द्युवियद्गामिनी तद्व्यापिनी। श्रितादिषु गम्यादीनामुपसङ्ख्यानात्समासः। तारेण उच्चैःस्वरेण संरावेण विहतास्ताडिता विद्धाः श्रुतयः कर्णा यया सा तथोक्ता । हैमी हेममयी इषुमाला शिवशरावलिः विद्युतां संहतिरिवोक्तविशेषणा विद्युन्मालेव। शुशुभे । चतुर्थपादवर्णानामितपाद्यां सम्भवात् गूढचतुर्थपादमाह ॥ ४३ ॥

विलङ्घ्येति । शिवशिलीमुखैः पत्रिणां पङ्क्तिं निजशरावलिं विलङ्घ्यातिक्रम्य भिन्नो विद्धः कपिध्वजः ज्यायः प्रशस्तं । वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायानित्यमरः । वीर्य्यं सत्त्वं उपाश्रित्य अवस्थाय न चकम्पे न चचाल किन्तु तान् सहन् अवतस्थावित्यर्थः ॥ ४४ ॥

जगतीति । अर्थत्रयवाचो श्लोकोऽयम् । तत्रादौ अगराज इति पदच्छेदमाश्रित्य एकार्थोऽभिधीयते । ईशस्य रणे युक्तः शक्तः अन्यत्र जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तः स्थितः विधिनेति शेषः हरिः सिंहइव कान्तः मनोहरः अन्यत्र हरीणां सिंहानां कान्तः आवासदानात्प्रियः सुष्ठु दधाति पालयति प्रजाइति सुधाः । विजन्तः । असितः कृष्णवर्णः ततो विशेषणसमासः । अन्यत्र सुधा लेपद्रव्यविशेषः तद्वत् सितोधवलः दानवर्षी

जगतीशरणे युक्तोहरिकान्तः सुधासितः ।
दानवर्षी कृताशंसोनागराजइवाबभौ ॥ ४५ ॥
॥ अर्थत्रयवाची ॥

वसुप्रदः कृताशंसः कृतजयाभिलाषः अन्यत्र दानवैः दैत्यैः ऋषिभिस्च कृता आशंसा नानाफलाभिलाषोयस्मिन्स सा नरो ऽर्ज्जुनः । अगराजोहिमवानिव जगत्याबभाविर्त्यकार्थः ॥ ❋ ॥ अथैरावतसाम्यमुच्यते । जगतीं भुवं शृन्ति तनूकुर्व्वन्तीति ते जगतीशाः राक्षसाः तेषां रणः तत्र युक्तः विहितः समर्थः । हरिकान्तः इन्द्रप्रियः उभयत्रापि समानमेतत् । सुधासितः अमृत स्वच्छः एकत्र शीलतः अन्यत्र वर्णतइति विवेकः । दानवर्षी धनप्रदो मदस्रावी च कृताशंसः उभयत्र कृतजिगीषः पार्थः नागराजइव ऐरावतइव आबभाविति द्वितीयोर्थः ॥ ❋ ॥ अथ शेषौपम्य मुच्यते । जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तः नियुक्तः दैवेनेति शेषः । शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः । हरिकान्तः कृष्णप्रियः उभयत्रापि तुल्यम् । सुष्ठु दधातीति सुधा वसुधेति केचित् एकदेशग्रहणात् समु दायग्रहणम् । तत्र सितोबद्धः । षिञ् बन्धने क्तः । अन्यत्र सुधया अमृतेन सितोबद्धः अमृतप्रियइत्यर्थः । दानवाः ऋषयस्च तैः कृता शंसोविहितप्रशंसः उभयत्रापि तुल्यमेतत् सोऽर्ज्जुनः नागराजः शेषइवाबभाविति तृतीयोर्थः ॥ ४५ ॥

विफलीति । अमुना क्षतबाणस्य अतएव विफलीकृतयत्नस्य निष्फलप्रयत्नस्य गाण्डीवन्धनुर्यस्य तस्य गाण्डीवधन्वनोऽर्ज्जुनस्य । वा संज्ञायामित्यनङादेशः । खेभ्यः इन्द्रियरन्ध्रेभ्यः । खमिन्द्रिये

विफलीकृतयत्नस्य चतबाणस्य शम्भुना।
गाण्डीवधन्वनः खेभ्योनिश्चक्राम हुताशनः ॥४६॥

स पिशङ्गजटावलिः किर
न्नुरु तेजः परमेण मन्युना।
ज्वलितौषधिजातवेदसा
हिमशैलेन समं विदिद्युते ॥ ४७ ॥

शतशोविशिखानवद्यते
भृशमस्मै रणवेगशालिने।
प्रथयन्ननिवार्य्यवीर्य्यता
मभिधायेषु मघातुकं शिवः ॥ ४८ ॥

सुखे स्वर्गइति विश्वः। हुताशनोऽग्निर्निश्चक्राम निष्क्रान्तः क्रोधादिति भावः ॥ ४६ ॥

सइति। पिशङ्गजटावलिः पिशङ्गजटाजूटः परमेणोत्कृष्टेन मन्युना क्रोधेन उरुमहत्तेजः किरन् विक्षिपन् सोऽर्ज्जुनः ज्वलिताः ओषधयः तृणज्योतींषि जातवेदाः दवाग्निश्च यस्मिन् तेन हिमशैलेन समन्तुल्यं हिमाद्रिरिव विदिद्युते हिमाद्रिवत् शुशुभे इति बिम्बप्रतिबिम्बभावोपमा ॥ ४७ ॥

शतशइति। शिवः शतशोविशिखानवद्यते खण्डयते रणवेगशालिने अस्मै पार्थाय भृशमनिवार्य्यवीर्य्यतां निजामिति शेषः। तस्मै प्रथयन् दर्शयन्। किन्तु अघातुकममारकं। लषपतेत्यादिना उक्ञ्। इषुञ्जातावेकवचनमभिधाय प्रयुयुजे। हिगताविति धातोर्लिट् हेरचीङ्गीति कुत्वम् ॥ ४८ ॥

शम्भोर्धनुर्म्मण्डलतः प्रवृत्तं
तं मण्डलादंशुमिवांशुभर्त्तुः ।
निवारयिष्यन् विदधे सिताश्वः
शिलीमुखच्छायवृतान्धरित्रीम् ॥ ४९ ॥
घनं विदार्य्यार्ज्जुनबाणपूगं
ससारबाणोऽयुगलोचनस्य ।
घनं विदार्य्यार्ज्जुनबाणपूगं
ससार बाणोऽयुगलोचनस्य ॥ ५० ॥

शम्भोरिति । सिताश्वोऽर्ज्जुनः शम्भोर्धनुर्मण्डलतः धनुर्मण्डला त्प्रवृत्तन्निष्क्रान्तं तं इषुं अंशुभर्त्तुरर्कस्य मण्डलात् प्रवृत्तं अंशुमिव अत्रापि इषुवज्जातावेकवचनं । निवारयिष्यन्निवारयितुकामः । क्रियार्थक्रियायां लृटि तस्य शत्रादेशः । धरित्रीम्भुवं शिलीमुखानां छाया शिलीमुखच्छायं । छाया बाहुल्यइति नपुंसकत्वं । तेन वृतां व्याप्तां विदधे कृतवान् । शरजालच्छायावृतान्धरित्रीमकरो दित्यर्थः ॥ ४९ ॥

घनमिति । अयुगलोचनस्य विषमनेत्रस्येशस्य अलोचनस्य । लोच्यतेऽसौ लोचनः । कर्म्मणि ल्युट् । न लोचनः अलोचनः तस्य अलोचनस्य अचाक्षुषज्ञानविषयस्य सम्बन्धी सारोबलं बाणः शब्दः ताभ्यां सारबाणाभ्यां सह वर्त्तते इति ससारबाणः वबयोरभेद इत्युक्तम् । न युज्यते कुत्रापीत्ययुक् सङ्गरहितः । क्विप् । बाणः शरः जातावेकवचनं । घनं सान्द्रमर्ज्जुनस्य बाणपूगं शरव्रातं विदार्य्य विभिद्य घनं निबिडम् विदार्य्यां भूमिकूष्माण्डीं लता

रुजन्महेषून् बहुधाशुपातिनो
मुहुः शरौघैरपवारयन् दिशः ।
चलाचलोऽनेक इव क्रियावशा
न्महर्षिसङ्घैर्बुबुधे धनञ्जयः ॥ ५१ ॥
विकाशमीयुर्जगतीशमार्ग्गणा
विकाशमीयुर्जगतीशमार्ग्गणाः ।
विकाशमीयुर्जगतीशमार्ग्गणा
विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ॥ ५२ ॥

॥ महायमकम् ॥

विशेषाः अर्ज्जुनाः ककुभवृक्षाः बाणा नीलसैरेयकाः पूगाः क्रमुकाः तेषां । विभाषा वृक्षेत्यादिना द्वन्द्वैकवद्भावः । विदार्य्यार्ज्जुनबाणपूगं ससार विवेशेत्यर्थः । यद्वा तदानीमेव युगलोचनस्यार्ज्जुनस्य बाणः ससारेत्यर्थः ॥ ५० ॥

रुजन्नित्यादि । बहुधा आशुपातिनः शीघ्रमापततो महेषून् महुः शरौघैः रुजन् भञ्जयन् । तथा दिशश्चापवारयन्नाच्छादयन् क्रियावशात् युद्धकर्म्मात्यन्ततया चलाचलोऽतिचञ्चलो धनञ्जयो महर्षिसङ्घैरनेको बहुविध इव बुबुधे ददृशे ॥ ५१ ॥

विकाशमिति । जगतीशस्यार्ज्जुनस्य मार्ग्गणा बाणाः विकाशं प्रसारमीयुः तथा जगति लोके ईशमार्ग्गणाः शम्भुशराः विकाशं विषमगतिमीयुः प्रापुरित्यर्थः । तथा जगतीं पृथ्वीं श्यन्ति तनूकुर्व्वन्तीति जगतीशाः दानवाः । आतोऽनुपसर्ग्गे कः । तान्मारयन्तीति जगतीशमारः । क्विप् । ते च ते गणाश्च जगतीशमार्ग्गणाः प्रमथाः;

सम्पश्यतामिति शिवेन वितायमानं
लक्ष्मीवतः क्षितिपतेस्तनयस्य वीर्य्यम्।
अङ्गान्यभिन्नमपि तत्त्वविदाम्मुनीनां
रोमाञ्चमञ्चिततरं बिभराम्बभूवुः ॥ ५३ ॥

इति श्रीमहोपाध्याय भारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये महाकाव्ये युद्धवर्णनं नाम पञ्चदशस्सर्गः ॥१५॥

विकाशं उल्लासं हर्षमीयुः प्रापुरित्यर्थः। अहो देवेऽप्यस्य पराक्रम प्रसर इति विस्मयात् इति भावः। तदानीं मार्ग्गयन्तीति मार्ग्गणाः अन्वेषणाः। कर्त्तरि ल्युट्। जगतीशस्य मार्ग्गणाः अन्वेषकाः शिव द्रष्टारो देवर्ष्यादयः वीनाम्पक्षिणाङ्मार्गो गतिरस्येति विकाशं आकाश मीयुः दिदृक्षयेति भावः ॥ ५२ ॥

सम्पश्यतामिति। इतीत्थं शिवेन वितायमानं विस्तार्य्यमाणम्। तनोतेर्य्यकीति वैकल्पिकआकारादेशः। लक्ष्मीवतोजयश्रीमतः। मादुपधायाश्चेत्यादिना मतुपोमस्य वकारः। क्षितिपतेस्तनयस्या र्ज्जुनस्य वीर्य्यं शौर्य्यं सम्पश्यतान्तत्त्वविदामपि हरेरंशावतारोऽय मिति विदुषामपि किमुतान्येषामिति भावः। मुनीनामङ्गानि गात्राणि अभिन्नमविरलं अञ्चिततरमतिरुचिरतरं रोमाञ्चं रोमहर्षं बिभराम्बभूवुः बभ्रुः। भीह्रीत्यादिना विकल्पादा म्प्रत्ययः ॥ ५३ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्ज्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायाम्पञ्चदशस्सर्गः ॥ १५ ॥

ततः किरातधिपतेरलघ्वीं
माजिक्रियां वीक्ष्य विवृद्धमन्युः।
स तर्क्कयामास विविक्ततर्क्क-
श्चिरं विचिन्वन्निति कारणानि ॥ १ ॥

मदस्रुतिश्यामितगण्डलेखाः
क्रामन्ति विक्रान्तनराधिरूढाः।
सहिष्णवो नेह युधामभिज्ञा
नागा नगोच्छ्रायमिवाक्षिपन्तः ॥ २ ॥

तत इति। ततोऽनन्तरं किरातधिपतेः सम्बन्धिनीमलघ्वीं गुर्वीमाजिक्रियां रणकर्म्म वीक्ष्य विवृद्धमन्युः विवृद्धकोपः विविक्तः निष्कलङ्कः तर्क्कः ऊहो ज्ञानं वा यस्य सोऽर्ज्जुनः कारणानि रणभरासक्तिकारणानि विचिन्वन् विमृशन्। इतीत्थं वक्ष्यमाणमेव तर्क्कयामास अभ्यूहितवान् ॥ १ ॥

अथ चयोविंशतिश्लोकैर्वितर्क्कमेवाह। मदेत्यादि। इह युद्धे मदस्रुतिभिः मदप्रवाहैः श्यामाः कृताइति श्यामिताः गण्डलेखाः कपोलभागा येषान्ते विक्रान्ताः पराक्रमं कुर्व्वन्तः। कर्त्तरि क्तः। शूरोवीरस्र विक्रान्तइत्यमरः। तैर्नरैरधिरूढाः सहिष्णवो रणभरक्षमाः युधां युद्धानामभिज्ञाः शिक्षिताइत्यर्थः। क्रियोगात्कर्म्मणि षष्ठी। किन्न नगानामुच्छ्रायम्पर्व्वतानामौन्नत्यम्। घञन्तेनोपसर्गस्य समासेनोपहृष्टात् घञ्प्रत्ययः श्रिणीभुवोनुपसर्ग्गइत्यत्रानुपसर्गइति निषेधात्। आक्षिपन्तः प्रतिषेधयन्तइव स्थिताः तथोन्नताइत्यर्थः। नागाः गजाः इह सङ्ग्रामे नाक्रामन्ति

विचित्रया चित्रयतेव भिन्नां
रुचं रवेः केतनरत्नभासा ।
महारथौघेन न सन्निरुद्धा
पयोदमन्द्रध्वनिना धरित्री ॥ ३ ॥
समुल्लसत्प्रासमहोर्म्मिमालं
परिस्फुरच्चामरफेनपङ्क्ति ।
विभिन्नमर्य्यादमिवातनोति
नाश्वीयमाशाजलधेरिवाम्भः ॥ ४ ॥

न चरन्ति। यथा युद्धान्तरेष्विति शेषः । एवमुत्तरत्रापि सर्व्वत्र द्रष्टव्यन्तथापि कथं मे शक्तिह्रासोयमिति सर्व्वत्र तात्पर्य्यार्थः ॥ २ ॥

विचित्रेति । विचित्रया नानावर्णया केतनानां रत्नानि तेषां भासा प्रभया भिन्नां संवलितां रवेरुचं कान्तिं विचित्रयता विचित्र वर्णां कुर्व्वतेव स्थितेनेति केतनोत्नत्यनिमित्तेयमुत्प्रेक्षा। पयोदमन्द्र ध्वनिना मेघगम्भीरघोषेण महतां रथानामोघेन समूहेन धरित्री न सन्निरुद्धा नाक्रान्ता ॥ ३ ॥

समुल्लसदिति । इह युद्धे प्रासाः कुन्ताः। प्रासस्तु कुन्तइत्यमरः। ते महोर्म्मयइव तेषां मालाः समुल्लसन्त्योयत्र तत्समुल्लसत्प्रासमहोर्म्मि मालं। चामराणि फेनाइव परिस्फुरन्त्यश्चामरफेनानां पङ्क्तयोयत्र तत्तथोक्तं। आश्वीयमश्वसमूहः। वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववदित्यमरः। जलधेरम्भइव भिन्नमर्य्यादं उन्मर्य्यादमुच्छृङ्खलं यथा तथा आशा दिशोमातनोति नाक्रमाति ॥ ४ ॥

हताहतेत्युद्धतभीमघोषैः
समुज्झिता योद्धृभिरभ्यमित्रम्।
न हेतयः प्राप्ततडित्त्विषः खे
विवस्वदंशुज्वलिताः पतन्ति ॥ ५ ॥
अभ्यायतः सन्ततधूमधूम्रं
व्यापि प्रभाजालमिवान्तकस्य।
रजः प्रतूर्णाश्वरथाङ्गनुन्न
न्तनोति न व्योमनि मातरिश्वा ॥ ६ ॥

हतेति। हत प्रहरत आहत विध्यत। हन्तेर्लोट् मध्यमपुरुषबहुवचनं। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः। आहतेत्यत्र कर्म्मणः प्रयोगासम्भवेऽपि हन्तेः स्वाभाविकसकर्म्मत्वस्यानपायात् अकर्म्मकत्वस्य चात्र विवक्षितत्वेन कर्म्मनिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेः आङो यमहनइत्यात्मनेपदम्। इत्येवमुद्धताः प्रगल्भाः भीमाश्च घोषा येषान्तैर्योद्धृभिः योधैः अभ्यमित्रं अमित्रानभि समुज्झिता मुक्ताविवस्वतोऽंशुभिः प्रतिफलितैरिति भावः। ज्वलितादीपिताः अतएव प्राप्ताः तडितान्त्विषोयाभिस्ताहेतयः शस्त्राणि खे न पतन्ति। हेतिः स्त्रीपुंसयोरिति विश्वः ॥ ५ ॥

अभीति। अभ्यायतोवीरान् हन्तुमागच्छतः। इणः शतृप्रत्ययः। अन्तकस्य कालस्य सम्बन्धि सन्ततं सततन्धूमवत् धूम्रं व्यापि व्यापकम्प्रभाजालमिव स्थितम्प्रतूर्णैरश्वैः रथाङ्गैः रथचक्रैश्च नुन्नं प्रेरितं रजोमातरिश्वा मरुत् व्योमनि अन्तरिक्षे न तनोति न विस्तारयति ॥ ६ ॥

भूरेणुना रासभधूसरेण
तिरोहिते वर्त्मनि लोचनानाम्।
नास्त्यत्र तेजस्विभिरुत्सुकाना
मह्नि प्रदोषः सुरसुन्दरीणाम् ॥ ७ ॥
रथाङ्गसंक्रीडितमश्वहेषा
बृहन्ति मत्तद्विपबृंहितानि ।
सङ्घर्षयोगादिव मूर्च्छितानि
ह्रादन्निगृह्णन्ति न दुन्दुभीनाम् ॥ ८ ॥

भूरेणुनेति । अत्राहवे रासभोगर्द्दभः तद्वत् धूसरेण ईष त्पाण्डुना । ईषत्पाण्डुस्तु धूसरइत्यमरः। रासभोगर्दभः खरइत्य मरः। भूरेणुना रजसा लोचनानां वर्त्मनि चक्षुर्मार्ग्गे तिरोहिते सति तेजस्विभिः तेजस्विषु वीरेषु उत्सुकानां वीरवरणार्थ मागतानामित्यर्थः। प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया चेति विकल्पात् तृतीया । सुरसुन्दरीणामह्नि दिवसे एव प्रदोषोरात्रिर्नास्ति अन्धकारवत्त्वात् दृष्टेस्तिरोधानात् रात्रिभ्रमः स्यादिति भावः ॥७॥

रथाङ्गेति । रथाङ्गसंक्रीडितं रथचक्रकूजितं अश्वानाञ्च हेषा ह्रेषितानि शब्दितानि । अश्वानां ह्रेषा हेषा च निःस्वन इत्यमरः। बृहन्ति महान्ति मत्तद्विपानां बृंहितानि । बृंहितं करिगर्ज्जितमित्यमरः। सङ्घर्षयोगादिव परस्परस्पर्द्धासम्बन्धादिव मूर्च्छितानि वृद्धिङ्गतानि सन्ति । नपुंसकमनपुंसकेत्यादिना नपुंसकैकशेषः। दुन्दुभीनां ह्रादं निर्घोषम् । स्वाननिस्वाननिर्ह्राद इत्यमरः। न निगृह्णन्ति न तिरस्कुर्व्वन्ति ॥ ८ ॥

अस्मिन् यशःपौरुषलोलुपाना
मरातिभिः प्रत्युरसङ्क्षतानाम्।
मूर्च्छान्तरायं मुहुरुच्छिनत्ति
नासारशीतङ्करिशीकराम्भः॥ ९ ॥
असृङ्नदीनामुपचीयमानै
र्विदारयद्भिः पदवीं ध्वजिन्याः।
उच्छ्रायमायान्ति न शोणितौघैः
पङ्कैरिवाश्यानघनैस्तटानि॥ १० ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् रणे यशःपौरुषयोर्लोलुपानं गृध्नूनां अतएव अरातिभिः प्रत्युरसमुरसि । प्रतेरुरसः सप्तमी स्थादिति समासान्तः । क्षतानां विद्धानां सम्बन्धिनं मूर्च्छैवान्तरायोऽरण विघ्नस्तं आसारशीतं वर्षधाराशीतलं । धारासम्पातआसारइत्य मरः । करिणां शीकरएवाम्भः कर्त्तृ मुहुर्मुहुश्छिनत्ति न नाशयति ॥ ९ ॥

असृगिति । असृङ्नदीनान्तटानि उपचीयमानैरुपचयं नीयमानैः तथा ध्वजिन्याः पदवीं विदारयद्भिः । विदूरयद्भि रिति पाठे विदूरां दूरसञ्चारां कुर्वद्भिः आश्यानाईषत्शुष्काः । संयोगादेरातोधातोर्यण्वतइति श्यायतेर्निष्ठानत्वम्। घनाः सान्द्राः तैराश्यानघनैः शोणितौघैः पङ्कैरिवोच्छ्रायं वृद्धिं नायान्ति न आप्नुवन्ति ॥ १० ॥

परीति । इह रणे दन्तिदन्तैः गजदन्तैः परिघ्नते ताडिते वपुषि नभसः पतन्ती प्रियायाः अङ्कइव शीता शीतला सुखकरी

परिक्षते वक्षसि दन्तिदन्तैः
प्रियाङ्कशीता नभसः पतन्ती।
नेह प्रमोहम्प्रियसाहसाना
म्मन्दारमाला विरलीकरोति ॥ ११ ॥
निषादिसन्नाहमणिप्रभौघे
परीयमाणे करिशीकरेण।
अर्क्कत्विषोन्मीलितमभ्युदेति
न खण्डमाखण्डलकार्म्मुकस्य ॥ १२ ॥
महीभृता पक्षवतेव भिन्ना
विगाह्य मध्यम्परवारणेन ॥
नावर्त्तमानानिनदन्ति भीम
मपान्निधेरापइव ध्वजिन्यः ॥ १३ ॥

मन्दारमाला सुरैर्मुक्तेति शेषः। प्रियं साहसं येषां तेषाम्प्रिय साहसानां यतोगजाभियायिनामिति भावः। प्रमोहम्प्रहारमूर्च्छां न विरलीकरोति न मन्दीकरोति ॥ ११ ॥

निषादीति। करिणां शीकरेण पुष्करतुषारेण परीयमाणे व्याप्यमाने निषादिनोहस्त्यारोहाः। हस्त्यारोहानिषादिनइत्यमरः। तेषां सन्नाहाः कवचानि तेषां मणिप्रभौघे रत्नांशुजाले अर्क्कस्य त्विषा तेजसा उन्मीलितमुत्पादितमाखण्डलकार्म्मकस्येन्द्रधनुषः। आखण्डलः सहस्राचइत्यमरः। खण्डं नाभ्युदेति ॥ १२ ॥

महीति। पक्षवता महीभृता मैनाकेनेव परवारणेन शत्रु गजेन मध्यं विगाह्य प्रविश्य भिन्नाः क्षोभिताः ध्वजिन्यः सेनाः।

महारथानां प्रतिदन्त्यनीक
मधिस्यदस्यन्दनमुत्थितानाम्।
आमूललूनैरतिमन्युनेव
मातङ्गहस्तैर्व्व्रियते न पन्थाः ॥ १४ ॥

धृतोत्पलापीड इव प्रियायाः
शिरोरुहाणां शिथिलः कलापः।
न वर्हभारः पतितस्य शङ्को
र्न्निषादिवक्षःस्थलमातनोति ॥ १५ ॥

ध्वजिनी वाहिनी सेनेत्यमरः। अपां निधेस्सागरस्य आप इव। आवर्त्तमानाः भ्रमन्त्यः सत्यः। स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रम इत्यमरः। भीमं न निनदन्ति ॥ १३ ॥

महारथानामिति। प्रतिदन्त्यनीकं दन्तिसैन्यं प्रति। अनीकन्तु रणे सैन्ये इति विश्वः। अधिस्यदा महारया स्यन्दनाः रथाः यत्र तत्तथा। रंहस्तरसी तु रयः स्यद इत्यमरः। उत्थितानां प्रस्थितानां महारथानां रथिकविशेषाणां। तदुक्तं। आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युध्येत योनरः। स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदा इति लक्षणात्। पन्था मार्ग्गः आमूलाल्लूनैश्छिन्नैः मातङ्गहस्तै र्नागकरैरतिमन्युना अतिक्रोधेनेव न व्रियते न निरुध्यते ॥ १४ ॥

धृतेति। पतितस्य वक्षसि मग्नस्य शङ्कोस्तोमरस्य सम्बन्धी। वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्व्वला तोमरोऽस्त्रियामित्यमरः। वर्हभार

उज्झत्सु संहार इवास्तसङ्ख्य
मह्नाय तेजस्विषु जीवितानि।
लोकत्रयास्वादनलोलजिह्वं
न व्याददात्याननमत्र मृत्युः ॥ १६ ॥
इयञ्च दुर्व्वारमहारथाना
माक्षिप्य कीर्त्तिम्महतां बलानाम्।
शक्तिर्ममावस्यति हीनयुद्धे
सौरीव ताराधिपधाम्नि दीप्तिः ॥ १७ ॥

स्तम्भूलबद्धोत्ताञ्छनपिच्छकलापः धृतः उत्पलापीडः कुवलय शेखरोयस्मिन् सः प्रियायाः सम्बन्धी शिथिलः स्रस्तः शिरोरुहाणां कलापः केशपाश इव निषादिनोहस्त्यारोहस्य वक्षस्थलं नातनोति न व्याप्नोति ॥ १५ ॥

उज्झत्स्विति। अत्राहवे संहारे कल्पान्ते इव तेजस्विषु वीरेषु अस्तसङ्ख्यमसङ्ख्यं यथा तथा अह्नाय झटिति। द्राक् झटि त्यञ्जसाह्नायेत्यमरः। जीवितानि उज्झत्सु त्यजत्सु सत्सु मृत्युर्लोक त्रयस्यास्वादने भक्षणे लोला गृध्नुर्जिह्वा यस्मिन् तदाननं न व्या ददाति न विवृणोति। आङोदोनास्यविहरण इत्यत्रानास्यविहरण इति निषेधान्नात्मनेपदम् ॥ १६ ॥

सत्यमेव तथापि किं ते कुत्सितन्तत्राह। इयमिति। इयं मम शक्तिश्च दुर्वाराः पराक्रमिणो महारथा येषु तेषां महतां बलानां वीर्य्यमाक्षिप्य निरस्य ताराधिपधाम्नि चन्द्रतेजसि सूर्य्यस्येयं

माया स्विदेषा मतिविभ्रमो वा
ध्वस्तं नु मे वीर्य्यमुताहमन्यः ।
गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरेव
पराक्रमन्ते न शराः किराते ॥ १८ ॥
पुंसः पदं मध्यममुत्तमस्य
द्विधेव कुर्व्वन् धनुषः प्रणादैः ।
नूनन्तथा नैष यथास्य वेषः
प्रच्छन्नमप्यूहयते हि चेष्टा ॥ १९ ॥

वीरी । सूर्य्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया इति स्त्रियां ङीष् यकारस्य लोपः । दीप्तिरिव क्षीनयुद्धे किरातरणे अवस्यति अव सीदति । एतच्च विरुद्धमत्यद्भुतं चेति भावः । षोऽन्तकर्म्मणीति धातोर्लट् ॥ १७ ॥

मायेति । एषा शक्तिह्रासरूपा माया स्वित् देवताक्षोभणं नाम मतिविभ्रमो बुद्धिविपर्य्ययो वा । अथवा मे वीर्य्यं ध्वस्तं नष्टं नु उताहमन्यः अर्ज्जुनो न वा । कुतः हि यस्मात् गाण्डीवमुक्ताः मे शराः पुरा यथा पूर्व्वं परिपन्थिष्विवेत्यर्थः । किराते न पराक्रमन्ते अप्रतिबन्धेन न प्रवर्त्तन्ते । उपपराभ्यामिति आत्मनेपदं वृत्ति रप्रतिबन्धः ॥ १८ ॥

पुंस इति । किञ्च उत्तमस्य पुंसः पुरुषोत्तमस्य मध्यमं पद माकाशन्धनुषः प्रणादैः । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वम् । द्विधा कुर्व्वन्निव विदारयन्निव स्थितः स एष किरातो नूनन्तथा

धनुः प्रबन्धध्वनितं रुषेव
सकृद्विकृष्टा विततेव मौर्व्वी ।
सन्धानमुत्कर्षमिव व्युदस्य
मुष्टेरसम्भेद इवापवर्गे ॥ २० ॥
अंसाववष्टब्धनतौ समाधिः
शिरोधरायारहितप्रयासः ।
धृताविकारास्त्यजता मुखेन
प्रसादलक्ष्मीः शशलाञ्छनस्य ॥ २१ ॥

तथाभूतेन । अस्य पुरुषस्य यथा यथाभूतेविशेषे वर्त्तत इति शेषः । अतोमायं किरातस्वरूपइत्यर्थः । कुतोहि यस्मात् चेष्टा व्यापारः प्रच्छन्नमपि निगूढमपि स्वरूपं ऊह्यते तर्कयते तस्य स्वभावा द्व्यभिचारादिति भावः ॥ १९ ॥

अथ चतुर्भिश्चेष्टामेवाचष्टे । धनुरिति । धनुः रुषेव प्रबन्धेना विच्छेदेन ध्वनितं । ध्वनतेः कर्त्तरि क्तः । मौर्व्वी च सकृद्विकृष्टा विततेव एकवाराकर्षणादेव विततेव स्थिता सन्धानं बाणसन्धानं उत्कर्षमुद्धरणं व्युदस्येव वर्जयित्वा किमु कृतमिति शेषः अपवर्गे बाणमोचेऽपि मुष्टेरसम्भेदोऽसम्भेदनमिव मुष्टिबन्धं विनैव बाण मोक्षः कृतइव इति हस्तलाघवोक्तिः ॥ २० ॥

अंसाविति । किञ्च अंसौ अवष्टब्धौ स्थिरावस्थापितौ च नतौ चावष्टब्धनतौ शिरोधरायाः कन्धरायाः समाधिः संस्थान विशेषश्च रहितः प्रयासोयस्य स तथोक्तः निःप्रयासइत्यर्थः ।

प्रहीयते कार्य्यवशागतेषु
स्थानेषु विष्टब्धतया न देहः ।
स्थितप्रयातेषु ससौष्ठवश्च
लक्ष्येषु पातः सदृशः शराणाम् ॥ २२ ॥
परस्य भूयान्विवरेऽभियोगः
प्रसह्य संरक्षणमात्मरन्ध्रे ।
भीष्मेऽप्यसम्भाव्यमिदं गुरौ वा
न सम्भवत्येव वनेचरेषु ॥ २३ ॥

तया विकारांस्त्यजता अस्तत्वान्निर्विकारेणेत्यर्थः । मुखेन शश लाञ्छनस्य इन्दोः प्रसादलक्ष्मीर्धृता । असम्भवत्सम्बन्धो निदर्शनालङ्कारः ॥ २१ ॥

प्रहीयतइति । तस्य देहः कार्य्यवशेन प्रयोजनवशेनागतेषु स्थानेषु आलीढादिस्थानकेषु विष्टब्धतया स्थिरतया कर्त्त्या न प्रहीयते न त्यज्यते किन्तु स्थिरइव तिष्ठतीत्यर्थः । सुष्ठु भावः सौष्ठवं लाघवं । उद्गात्रादित्वादञ्प्रत्ययः । तेन सह वर्त्तमानः ससौष्ठवः शराणां पातश्च स्थितान्यचलानि प्रयातानि चलानि तेषु स्थितप्रयातेषु विषये चलाचलेषु लक्ष्येषु सदृशः एकरूपः ॥ २२ ॥

परस्येति । किञ्च परस्य विवरे रन्ध्रे । अल्पेऽपीति शेषः । भूयान् भूयिष्ठः प्रसह्य झटिति अभियोगः शातत्वम्परस्य रन्ध्र शातत्वात् प्रहारोद्योगइत्यर्थः । आत्मरन्ध्रे विवरे अनल्पेऽपीति

अप्राकृतस्याहवदुर्म्मदस्य
निवार्य्यमस्यास्त्रबलेन वीर्य्यम् ॥
अल्पीयसोप्यामयतुल्यवृत्ते
र्म्महापकाराय रिपोर्व्विवृद्धिः ॥ २४ ॥

॥ कुलकम् ॥

स सम्प्रधार्य्येदमहार्य्यसारः
सारं विनेष्यन्सगणस्य शत्रोः ।
प्रस्वापनास्त्रं द्रुतमाजहार
ध्वान्तं घनारब्धइवार्द्धरात्रः ॥ २५ ॥

शेषः । प्रसह्य झटिति संरक्षणं गोपनं इदं द्वयमीशेऽपि गुरौ वा द्रोणे वाप्यसम्भाव्यन्दुर्व्वितर्क्कं वनेचरेषु न सम्भवत्येव अतोनायं किरातः किन्त्वेष तिरोहितवेषः कोऽप्यमानुषः अपुरुषइति भावः ॥ २३ ॥

अप्राकृतस्येति । अप्राकृतस्य उक्तरीत्या असाधारणस्य आहव दुर्म्मदस्य रणमत्तस्य अस्य किरातस्य वीर्य्यं तेजः अस्त्रबलेन दिव्यशस्त्रमहिम्ना निवार्य्यन्निवारणीयं अन्यथा अनिवार्य्यत्व मस्येति भावः । तथाहि अल्पीयसोऽपि अल्पस्यापि आमयतुल्य वृत्तेः रोगसमानविक्रियस्य । रोगव्याधिगदामयाइत्यमरः । वृद्धिः महापकाराय किन्तु अयं महानुभावइति भावः ॥ २४ ॥

स इति । अहार्य्यसारः अनिवार्य्यवीर्य्यः सोऽर्ज्जुनः एवं सम्प्रधार्य्य निर्धार्य्य सगणस्य सानुगस्य शत्रोः सारं सत्त्वं विनेष्यन् ।

प्रसक्तदावानलधूमधूम्रा
निरुन्धती धाम सहस्ररश्मेः ।
महावनानीव महातमिस्रा
छाया ततानेशबलानि काली ॥ २६ ॥
॥ युग्मम् ॥

आसादिता तत्प्रथमम्प्रसह्य
प्रगल्भतायाः पदवीं हरन्ती ।
सभेव भीमा विदधे गणाना
न्निद्रानिरासम्प्रतिभागुणस्य ॥ २७ ॥

अपनेष्यन् प्रस्वाप्यते शाय्यते अनेनेति प्रस्वापनन्तदेवास्त्रं घनारब्धः मेघावरुद्धः अर्द्धरात्रः निशीथः । अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वावित्यमरः । अर्द्धं नपुंसकमिति समासः अहः सर्वैकदेशेत्यादिना समासान्तः रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंल्लिङ्गता । ध्वान्तमिवाजहाराचकर्ष ॥ २५ ॥

प्रसक्तेति । प्रसक्तः सन्ततोयोदावानलधूमस्तद्वद्धूम्रा धूसरा सहस्ररश्मेर्धाम तेजोनिरुन्धती आवृण्वती काली कृष्णवर्णा । जानपदेत्यादिना ङीष् । छाया कान्तिः । ईशबलानि महातमिस्रा महती तमःसन्ततिः । तमिस्रा तु तमस्ततिरिति विश्वः । महावनानीव ततान व्यानशे ॥ २६ ॥

आसादितेति । तदेवासादनम्प्रथमन्तत्प्रथमं यथा तथा प्रसह्य आसादिता कल्पिता प्रगल्भतायाः व्यवहारधार्ष्ट्यस्य

गुरूस्थिराण्युत्तमवंशजत्वा
द्विज्ञातसाराण्यनुशीलनेन।
केचित्समाश्रित्य गुणान्वितानि
सुहृत्कुलानीव धनूंषि तस्थुः ॥ २८ ॥

कृतान्तदुर्वृत्त इवापरेषा
म्पुरः प्रतिद्वन्द्विनि पाण्डवास्त्रे।
अतर्कितम्पाणितलान्निपेतुः
क्रियाफलानीव तदायुधानि ॥ २९ ॥

पदवीं हरन्ती भीमा भयङ्करी निद्रा उक्तविशेषणा सभा संसदिव गणानाम्प्रतिभा प्रज्ञा शक्तिः सैव गुणः तस्य निरास म्प्रतिभाचयं विदधे चक्रे ॥ २७ ॥

गुर्व्वीति। केचिदुत्तमवंशजत्वात् वंशोवेणुः कुलं च। वंशोवेणौ कुले चेति विश्वः। गुरूणि महान्ति स्थिराणि दृढानि च गुरुस्थिराणि अनुशीलनेन परिचयवशेन विज्ञातः सारोबलं येषां तानि गर्वैर्मौर्व्वीभिः शौर्यादिभिश्चान्वितानि धनंषि सुहृत्कुलानि मित्रकुलानीव समाश्रित्य तस्थुः धनूंष्यवष्टभ्य निदध्युरित्यर्थः ॥ २८ ॥

कृतान्तेति। कृतान्तदुर्वृत्ते दैवदुश्चेष्टिते इव। कृतान्तोयम सिद्धान्तदैवाकुशलकर्मस्विति विश्वः। पाण्डवास्त्रे पुरः प्रतिद्वन्द्विनि सति प्रतिकूलवर्त्तिनि सति तदा तस्मिन्काले अपरेषां आयुधानि क्रियाफलानीव कृष्यादिफलानीव अतर्कितमविचारित मेव पाणितलान्निपेतुः ॥ २९ ॥

अंसस्थलैः केचिदभिन्नधैर्य्याः
स्कन्धेषु संश्लेषवतां तरूणाम् ।
मदेन मीलन्नयनाः सलील
नागा इव स्रस्तकरा निषेदुः ॥ ३० ॥
तिरोहितेन्दोरथ शम्भुमूर्द्धः
प्रणम्यमानं तपसां निवासैः ।
सुमेरुशृङ्गादिव बिम्बमार्कं
पिशङ्गमुच्चैरुदियाय तेजः ॥ ३१ ॥
छायां विनिर्धूय तमोमयीन्तां
तत्त्वस्य संवित्तिरिवापविद्याम् ।
ययौ विकाशं द्युतिरिन्दुमौले
रालोकमभ्यादिशती गणेभ्यः ॥ ३२ ॥

अंसेति । अभिन्नधैर्य्यास्तदानीमप्यच्युतधैर्य्याः केचित् अंसस्थलैरंसभागैः सह संश्लेषवतां तरूणां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु मदेन मीलन्ति नयनानि येषान्ते नागाः गजा इव स्रस्तकराः स्रस्तहस्ताः सन्तो निषेदुः निषण्णाः ॥ ३० ॥

तिरोहितेति । अथ तिरोहितेन्दोः किरातमायया छन्नचन्द्राच्छम्भुमूर्द्धः सकाशात्सुमेरुशृङ्गात् अर्कसम्बन्धि बिम्बमिव तपसान्निवासैः तापसैः प्रणम्यमानं अभिवन्द्यमानम्पिशङ्गन्तेजः उच्चैरूर्द्ध्वं उदियाय प्रकटीबभूव तत्र तत्राटविति भावः ॥ ३१ ॥

छायामिति । इन्दुमौलेर्द्युतिः कान्तिः तत्त्वस्य संवित्तिर्ज्ञानमात्मज्ञानं अपविद्यामविद्यामिव तान्तमोमयीञ्छायां निद्रां विनिर्धूय

त्विषान्ततिः पाटलिताम्बुवाहा
सा सर्व्वतः पूर्व्वसरीव सन्ध्या।
निनाय तेषान्द्रुतमुल्लसन्ती
विनिद्रतां लोचनपङ्कजानि ॥ ३३ ॥
पृथग्विधान्यस्त्रविरामबुद्धाः
शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे ते।
मुक्तावितानेन बलाहकानां
ज्योतींषि रम्याइव दिग्विभागाः ॥ ३४ ॥

निरस्य गणेभ्यः आलोकं वस्तुप्रकाशस्थिरं अत्यादिशती वितरन्ती विकाशं विस्तारं ययौ ॥ ३२ ॥

त्विषामिति। सर्व्वतः पाटलिताः पाटलीकृताः अम्बुवाहाः यया सा तथोक्ता त्विषान्तेजसान्ततिः पूर्व्वा सरतीति पूर्व्वसरी । पूर्व्वे कर्त्तरि इति टप्रत्यये ङीप् । सर्व्वनाम्नोवृत्तिमात्रे पुंवद्भावइति पूर्व्वाशब्दस्य पुंवद्भावः । सन्ध्या प्रातःसन्ध्येव उल्लसन्ती प्रसरन्ती तेषाङ्गणानां विलोचनपङ्कजानि द्रुतं विनिद्रितां विकासन्निनाय ॥ ३३ ॥

पृथगिति । अस्त्रविरामेण प्रस्वापनास्त्रोपरमेण बुद्धा विनिद्रास्ते गणाबलाहकानां वितानेन मेघपटलेन मुक्ताअतएव रम्या दिग्विभागादिगन्ताः ज्योतींषि नक्षत्राणीव । ज्योतिस्तारा रश्मि भाज्वालादृक्प्रकाशरमात्मस्विति वैजयन्ती । पृथग्विधानि नाना विधानि शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे जगृहुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

द्यौरुन्ननामेव दिशः प्रसेदुः
स्फुटं विसस्रे सवितुर्मयूखैः ।
क्षयङ्गतायामिव यामवत्यां
पुनः समीयाय दिनन्दिनश्रीः ॥ ३५ ॥
महास्त्रदुर्गे शिथिलप्रयत्ने
दिग्वारणेनेव परेण रुग्णे ।
भुजङ्गपाशान् भुजवीर्य्यशाली
निबन्धनाय प्रजिघाय जिष्णुः ॥ ३६ ॥

द्यौरिति । तदा यामवत्यां रात्रौ क्षयङ्गतायां विभातायामिव द्यौरन्तरिक्षमुन्ननामेव उर्द्धमुत्पपातेवेत्युत्प्रेक्षा । दिशः प्रसेदुः सवितुर्मयूखैः स्फुटं स्पष्टं विसस्रे विसृतम् । भावे लिट् । दिनश्रीः पुनः घस्रकान्तिः दिनं समीयाय सङ्गगाम । अत्र वैयधिकरण्येन गुणक्रिययोः समुच्चयेन समुच्चयोऽलङ्कारः तस्य च सम्भुन्ननामेत्यिवशब्दवाच्ययानुप्रवेशलक्षणसङ्करः । दिक्प्रसादो गुणः शेषाः क्रियाः ॥ ३५ ॥

महास्त्रेति । भुजवीर्य्यशाली जिष्णुरर्जुनो महास्त्रमस्त्रापमाख्यन्तद्दुर्गमिव तस्मिन्महास्त्रदुर्गे दिग्वारणेन दिग्गजेनेव परेण शत्रुणा शिथिलप्रयत्नमल्पप्रयासं यथा तथा रुग्णे भग्ने सति । रुजोभङ्गे कर्म्मणि क्तः ओदितश्चेति निष्ठातकारस्य नत्वम् । प्रबन्धनाय प्रकर्षेण बन्धनाय भुजङ्गा एव पाशास्तान् प्रजिघाय प्रहितवान् ॥ ३६ ॥

जिह्वेति । लसन्त्यस्तडिल्लोला विद्युच्चञ्चला विषानला विषाग्नयो येषु तानि जिह्वाशतान्यजस्रं उल्लसयन्ती चलयन्ती । भुजगे

जिह्वाशतान्युल्लसयन्त्यजस्रं
लसत्तडिल्लोलविषानलानि ।
त्रासान्निरस्तां भुजगेन्द्रसेना
नभश्चरैस्तत्पदवीं विवव्रे ॥ ३७ ॥
दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भि
र्भोगैः प्रशस्तासितरत्ननीलैः ।
रराज सर्प्पावलिरुल्लसन्ती
तरङ्गमालेव नभोऽर्णवस्य ॥ ३८ ॥
निःश्वासधूमैः स्थगितांशुजालः
फणावतामुत्फणमण्डलानाम् ।
गच्छन्निवास्तं वपुरभ्युवाह
विलोचनानां सुखमुष्णरश्मिः ॥ ३९ ॥

न्द्रसेना त्रासात् भयात् । नभश्चरैर्निरस्तां त्यक्तां तेषान्नभश्चराणां पदवीं मार्गं विवव्रे विशेषेण रुरोध ॥ ३७ ॥

दिङ्नागेति । दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भिः दिक्करिकराकारैः तथा प्रशस्तानि समीचीनान्यसितरत्नानि इन्द्रनीलमणयः तद्वन्नीलैर्भोगैः कायैरुपलक्षिता सर्प्पावलिरुल्लसन्ती प्रचुभ्यन्ती नभएव अर्णवस्तस्य तरङ्गमालेव रराज । रूपकोत्थापितेयमुत्प्रेक्षा ॥ ३८ ॥

निःश्वासेति । उष्णरश्मिरस्तङ्गच्छन्निवोन्नमितानि फणामण्डलानि येषां तेषां फणावतां सर्प्पाणां निःश्वासेषु ये धूमास्तैः

प्रतप्तचामीकरभासुरेण
दिशः प्रकाशेन पिशङ्गयन्त्यः ।
निश्चक्रमुः प्राणहरेक्षणानां
ज्वालामहोल्का इव लोचनेभ्यः ॥ ४० ॥

आच्छिन्नसम्पातमपेतशोभ
मुद्वह्निधूमाकुलदिग्विभागम् ।
वृतन्नभोभोगिकुलैरवस्था
म्परोपरुद्धस्य पुरस्य भेजे ॥ ४१ ॥

स्थगितमाच्छादितमंशुजालं यस्य स तथोक्तः अतएव विलोचनानां सुखं सुखकरं वपुरभ्युवाह ॥ ३८ ॥

प्रतप्तेति । प्राणहराणि ईक्षणानि येषान्तेषां प्राणहरेक्षणानां दृष्टिविषाणां लोचनेभ्यः । लोचनन्नयनन्नेत्रमित्यमरः । प्रतप्तं यच्चामीकरं सुवर्णन्तद्वद्भासुरेण । भञ्जभासमिदो घुरजिति घुरच् प्रत्ययः । प्रकाशेन तेजसा दिशः पिशङ्गयन्त्यः ज्वालामहोल्का इव निश्चक्रमुः निर्जग्मुः ॥ ४० ॥

आच्छिन्नेति । आच्छिन्नः प्रतिषिद्धः सम्पातः सञ्चारो यस्मिन् तत्सिद्धानाम्पक्षिणाञ्चेति शेषः अपेता शोभा यस्मात्तत् अपेतशोभं गतश्रीक उद्गतवह्निधूमाभ्यां आकुलाः दिग्विभागा दिगन्ताः यस्मिन् तत् भोगिकुलैस्सर्प्पकुलैर्वृतमावृतं नभः परोपरुद्धस्य शत्रुवेष्टितस्य पुरस्यावस्थामिवावस्थान्दशां भेजे उक्तरीत्या तत्साधर्म्यं प्राप्त मित्यर्थः । निदर्शनालङ्कारः ॥ ४१ ॥

तमाशु चक्षुःश्रवसां समूह
म्मन्त्रेण तार्क्ष्योदयकारणेन ।
नेता नयेनेव परोपजाप
न्निवारयामास पतिः पशूनाम् ॥ ४२ ॥

प्रतिघ्नतीभिः कृतमीलितानि
द्युलोकभाजामपि लोचनानि ।
गरुत्मतां सन्ततिभिर्विहायः
क्षणप्रकाशाभिरिवावतेने ॥ ४३ ॥

ततः सुपर्णव्रजपक्षजन्मा
नानागतिर्म्मण्डलयन् जवेन ।
जरत्तृणानीव वियन्निनाय
वनस्पतीनाङ्गहनानि वायुः ॥ ४४ ॥

तमिति । पशूनाम्पतिः शिवः तञ्चक्षुःश्रवसां सर्पाणां समूहन्तार्क्ष्योदयकारणेन गरुडाविर्भावहेतुना मन्त्रेण नेता नायको नयेन नीत्या परेषामुपजापम्परोपजापम्पराकृतं स्वमण्डलभेद मिव । भेदाःपजापावुपधेत्यमरः । आशु निवारयामास ॥ ४२ ॥

प्रतीति । द्युलोकभाजामपि अनिमेषाणामपि कृतं मीलनं निमेषो येषान्तानि लोचनानि दृष्टीः प्रतिघ्नतीभिः प्रतिबध्नतीभिः । हन्तेः शतरि ङीप् । गरुत्मतान्तार्क्ष्याणां संहतिभिः समूहैः क्षणप्रकाशाभिर्विद्युद्भिरिव तासां सौवर्णत्वादिति भावः । विहायो ऽन्तरिक्षं अवतेने व्याप्तम् ॥ ४३ ॥

ततइति । ततः सुपर्णव्रजानान्तार्क्ष्यकुलानाम्पक्षेभ्याजन्म यस्य स नानागतिः विचित्रगतिर्वायुर्वनस्पतीनां वृक्षाणां गहनानि

मनःशिलाभङ्गनिभेन पश्चा
न्निरुध्यमानन्निकरेण भासाम् ।
व्यूढैरुरोभिश्च विनुद्यमान
न्नभः ससर्प्पेव पुरः खगानाम् ॥ ४५ ॥

दरीमुखैरासवरागताम्रं
विकासि रुक्मच्छदधाम पीत्वा ।
जवानिलाघूर्ण्णितसानुजालो
हिमाचलः क्षीवइवाचकम्पे ॥ ४६ ॥

अरन्तृणानि जीर्णतृणानीव जवेन मण्डलयन् भ्रमयन् विय
द्व्यक्तरिचन्निनाय ॥ ४४ ॥

मनःशिलेति । मनःशिला धातुविशेषः तस्याः भङ्गः छेदः तन्निभेन तत्सदृशेन भासां निकरेण कान्तिपुञ्जेन पश्चाद्भागे निरुध्यमानमावियमाणं व्यूढैर्विशालैरुरोभिर्वक्षोभिश्च । उरो वत्सञ्च वक्षश्चेत्यमरः। विनुद्यमानम्प्रेर्य्यमाणं नभः खगानां गरुडानां पुरः ससर्प्पेव ससारेव । उत्तरोत्तरदेशतिरोधानेन गच्छतां खगानां अपूर्व्वोऽपि पुरोभागः सादृश्यात्पूर्व्ववदुपलभ्यमानतया नभस एव छेदनात्पुरः ससर्प्पेव इत्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४५ ॥

दरीति । जवानिलेन आघूर्ण्णितानि भ्रमितानि सानुजालानि यस्य स हिमाचलः आसवस्य रागोरक्तता तद्वत्ताम्रं गुणयो रेवोपमानोपमेयभावः । विकासि विकस्वरं रुक्मच्छदाः सुवर्ण पक्षास्तार्क्ष्यास्तेषां धाम तेजोदरीभिर्मुखैरिव दरीमुखैः पीत्वा क्षीवोमत्तइवाचकम्पे आचचाल उपमाव्यापितेयमुत्प्रेक्षा ॥ ४६ ॥

प्रवृत्तनक्तंदिवसन्धिदीप्तै
र्नभःस्थलं गाञ्च पिशङ्गयद्भिः।
अन्तर्हिताकैंः परितः पतद्भि
श्छायाः समाचिच्छिपिरे वनानाम् ॥ ४७ ॥
स भोगिसङ्घः शममुग्रधाम्नां
सैन्येन निन्ये विनतासुतानाम्।
महाध्वरे विध्यपचारदोषः
कर्म्मान्तरेणेव महोदयेन ॥ ४८ ॥

प्रवृत्तेति। नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवं। अचतुरेत्यादिना सप्तम्यर्थे द्वयोरप्यव्यययोर्द्वन्द्वैकवद्भावनिपाते समासान्तः। लक्षणया त्वहोरात्रमात्रवाची। प्रवृत्तः प्रादुर्भूतो यो नक्तंदिवस्य सन्धिः सन्ध्या तद्वद्दीप्तैः शोभितैः नभस्तलं गाम्भुवञ्च पिशङ्गयद्भिः पिशङ्गीकुर्व्वद्भिः अन्तर्हितः आच्छादितोऽर्कों यैस्तैः पतद्भिः पक्षिभिः परितः सर्व्वतो वनानां छायाः समाचिच्छिपिरे समाक्षिप्ता अन्तर्व्वहिश्च तेजःप्रकाशात् क्वापि अन्तर्हिता इत्यर्थः ॥४७॥

सइति। स भोगिसङ्घः सर्प्पसमूह उग्रधाम्नान्तेजस्विनां विनतासुतानान्तार्क्ष्यपक्षिणां सैन्येन महाध्वरे महाक्रतौ विध्यपचारदोषः कर्म्मस्खलनदोषः महोदयेन महासामर्थ्येन अथवा महता फलेन तन्मूलेन प्रकृतक्रियासिद्धेरिति कर्म्मान्तरेण प्रायश्चित्तेनेव शमं शान्तिं निन्ये प्रापितः ॥ ४८ ॥

साफल्यमिति। अस्त्रे सर्प्पास्त्रे भार्गे शाम्भवीये शुभे कर्म्मणीव रिपुपौरुषस्य रिपुपराक्रमस्य साफल्यं कृत्वा अपवर्ग्गमवसानं

साफल्यमस्त्रे रिपुपौरुषस्य
कृत्वा गते भाग्य इवापवर्ग्गम्।
अनिन्धनस्य प्रसभं समन्युः
समाददेऽस्त्रं ज्वलनस्य जिष्णुः ॥ ४९ ॥
ऊर्द्ध्वन्तिरश्चीनमधश्च कीर्णैं
र्ज्वालासटैर्लङ्घितमेघपङ्क्तिः।
आयस्तसिंहाकृतिरुत्पपात
प्राण्यन्तमिच्छन्निव जातवेदाः ॥ ५० ॥

समाप्तिङ्गते सति स्वनिवृत्त्या परसाफल्यात् सफलीकरणोपचारः समन्युः सक्रोधो जिष्णुरर्ज्जुनः अनिन्धनस्य इन्धनं विनैवोत्पादितस्य ज्वलनस्य ज्वलनप्रदीपकमस्त्रमाग्नेयास्त्रं प्रसभं शीघ्रं समाददे जग्राह ॥ ४९ ॥

ऊर्द्ध्वमिति। ऊर्द्ध्वन्तिरश्चीनं तिर्यक्। विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियामिति खप्रत्ययः। अधस्च कीर्णैः विसृतैः ज्वालाएव सटाः केसराः। सटा जटा केसरयोरिति विश्वः। तैर्लङ्घितमेघपङ्क्तिः अतिक्रान्तजलदालिः आयस्तस्य लङ्घनोद्यतस्य सिंहस्येवाकृतिर्य्यस्य स जातवेदाग्निः प्राण्यन्तम्प्राणिनां संहारं इच्छन्निवोत्पपात ॥५०॥

भिन्नेति। भाभिस्तेजोभिः सवितुर्मयूखान् किरणान्। किरणोस्रमयूखांशुरित्यमरः। भिन्नेव अभिहत्येव विष्वक् समन्तात् विसृताः स्फुलिङ्गायस्य सः स्फुलिङ्गोदयस्य मयूखाभिघातहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते। त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणइत्यमरः।

भित्त्वेव भाभिः सवितुर्म्मयूखान्
जज्वाल विष्वग्विहृतस्फुलिङ्गः ।
विशीर्य्यमाणाश्मनिनादधीरं
ध्वनिं वितन्वन्नकृशः कृशानुः ॥ ५१ ॥

चयानिवाद्रीनिव तुङ्गशृङ्गान्
क्वचित्पुराणीव हिरण्मयानि ।
महावनानीव च किंशुकाना
न्ततान वह्निः पवनानुवृत्त्या ॥ ५२ ॥

अकृशोऽतनुः कृशानुः वह्निः विशीर्य्यमाणस्य विदलतोऽश्मनो निनाद मिव घोरमुद्धतं ध्वनिं वितन्वन् जज्वाल ॥ ५१ ॥

चयानिति । वह्निः पवनानुवृत्त्या वायुवशेन चयानिव हिरण्मयान्प्राकारानिव । चयः समूहे प्राकारइति विश्वः । तुङ्गशृङ्गानद्रीनिव क्वचित् हिरण्मयानीति दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनात्साधुः । पुराणि नगराणीव तथा किंशुकानाम्पलाश तरूणां । पलाशे किंशुकः पर्णइत्यमरः । महावनानीव पुष्पिता नीति भावः । ततान विनस्तार तदाकारेण जज्वालेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

मुक्तैरिति । सान्द्राञ्जनश्यामरुचः घनकज्जलश्यामरुचः पयोदाः मुक्ताश्चलन्त्यश्च ताः पल्लवलोहिन्यो लोहितवर्णाश्च ताभि श्चलत्पल्लवलोहिनीभिः । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनइति ङीप् । तकारस्य नकारः । शिखिनोऽग्नेरुच्चैरुन्नताभिः शिखाभिः ज्वालाभि रवलीढाः दग्धाइत्यर्थः । अतएव तलेषु अधोभागेषु मुक्तविग्रहा

मुक्तस्खलत्पन्नवलोहिनीभि
रुच्चैः शिखाभिः शिखिनोवलीढाः ।
तलेषु मुक्ताविशदाबभूवुः
सान्द्राञ्जनश्यामरुचः पयोदाः ॥ ५३ ॥
लिलिक्षतीव क्षयकालरौद्रे
लोकं विलोलार्च्चिषि लोहिताश्वे ।
पिनाकिना हूतमहाम्बुवाह
मस्त्रं पुनः पाशभृतः प्रणिन्ये ॥ ५४ ॥
ततोधरित्रीधरतुल्यरोधस
स्तडिल्लतालिङ्गितनीलमूर्त्तयः ।
अधोमुखाकाशसरिन्निपातिनी
रपः प्रसक्तं मुमुचः पयोमुचः ॥ ५५ ॥

मौक्तिकधवलाबभूवुः जलसंशोषणादिति भावः । अधःस्वरूपयो रस्त्री तलमित्यमरः ॥ ५३ ॥

लिलिक्षतीति । क्षयकालरौद्रे कल्पान्तकालभयावहे विलोलार्च्चिषि चलज्ज्वाले लोहिताश्वे ज्वलने । लोहिताश्वोवायुस खेत्यमरः । लोकं लिलिक्षति लेढुमिच्छति सति जिघत्सति सतीव । लिहेः सन्नन्तात् शतृप्रत्ययः । पिनाकिना पुनः हूताः आहूताः आकारिताः महाम्बुवाहाः येन तत्पाशभृतोवरुणस्यास्त्रं प्रणिन्ये प्रयुक्तम् ॥ ५४ ॥

ततइति । ततोवरुणास्त्रप्रयोगानन्तरन्धरित्रीधरतुल्यरोधसः पर्व्वतसमप्रान्ताः । रोधः स्यात्प्रान्तकूलयोरिति विश्वः तडि

पराहतध्वस्तशिखे शिखावतो
वपुष्यधिक्षिप्तसमिद्धतेजसि ।
कृतास्पदास्तप्त इवायसि ध्वनि
म्पयोनिपाताः प्रथमे वितेनिरे ॥ ५६ ॥
महानले भिन्नसिताभ्रपातिभिः
समेत्य सद्यःक्वथनेन फेनताम् ।
व्रजद्भिरार्द्रेन्धनवत्परिक्षयं
जलैर्व्वितेने दिवि धूमसन्ततिः ॥ ५७ ॥

लताभिरालिङ्गितानीलमूर्त्तयोनीलाङ्गानि येषां ते पयोमुचोमेघाः अधोमुखाआकाशसरिदिव निपतन्तीत्यधोमुखाकाशसरिन्निपातिनीः। कर्त्तर्य्युपमानइति णिनिः। अपोजलानि प्रसक्तं अनुबन्धं अविच्छिन्नं यथा तथा मुमुचुः। इतः प्रभृति वंशस्थवृत्तम् ॥ ५५ ॥

पराहतेति। पराहताः अभिहताः अतोध्वस्तानिर्व्वापिताः शिखाज्वाला यस्य तस्मिन्पराहतध्वस्तशिखे। अधिक्षिप्तं प्रहारितं अतः समिद्धं झटिति प्रदीप्तन्तेजो यस्य तस्मिन् शिखावतोऽग्नेः वपुषि तप्ते अयसि लौहइव कृतास्पदाः कृतस्थितयः। आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः। प्रथमे पयोनिपाताः जलपाताध्वनिं वितेनिरे विस्तारयामासुः ॥ ५६ ॥

महानलइति। महानलेऽग्नौ भिन्नानि खण्डितानि सिता भ्राणीव पतन्तीति भिन्नसिताभ्रपातिभिः। कर्त्तर्य्युपमाने इति णिनिप्रत्ययः। अतएव सद्यः क्वथनेन पाकेन फेनतामाप्य समेत्य परिक्षयं नाशं व्रजद्भिः जलैः आर्द्रेन्धनवत् आर्द्रकाष्ठैस्तुल्यम।

खकेतुभिः पाण्डुरनीलपाटलैः
समागताः शक्रधनुःप्रभाभिदः ।
असंस्थितामादधिरे विभावसो
र्विचित्रचीनांशुकचारुतां त्विषः ॥५८॥
जलौघसम्मूर्च्छनमूर्च्छितस्वनः
प्रसक्तविद्युल्लसितैधितद्युतिः ।
प्रशान्तिमेष्यन् धृतधूममण्डलो
बभूव भूयानिव तत्र पावकः ॥ ५९ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः । दिवि गगने धूमसन्ततिः वितेने विस्तारिता फेनादिकमार्द्रेन्धनेऽपि तुल्यम् ॥ ५७ ॥

खकेतुभिरिति । पाण्डुरैर्नीलैः पाटलैश्च पाण्डुरनीलपाटलैः विचित्रैः खकेतुभिर्धूमैः समागताः सङ्गताः अतएव शक्रधनुषः प्रभाभिदोद्युतिभाजः विभावसोरग्नेः त्विषः असंस्थितामस्थिरां विचित्रस्य चीनांशुकस्य पट्टदुकूलस्य चारुतां समादधिरे दधुः ॥ ५८ ॥

जलौघेति । जलौघानां उदकप्रवाहानां सम्मूर्च्छनेन मेलनेन मूर्च्छितस्वनः प्रवृद्धघोषः । मूर्च्छनं मेलने प्रोक्तं वृद्धौ मूर्च्छित मेव वेति सज्जनः । प्रसक्तैः सङ्गतैर्विद्युतां तडिल्लतानां लसितैः स्फुरणैरेधिता वर्द्धिता द्युतिर्यस्य सः धृतधूममण्डलः जला घाताद्भूतधूमपटलः पावकः प्रशान्तिमेष्यन् तत्र देशे भूयानिव बभूव भूयस्तया स्थापितइवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५९ ॥

प्रवृद्धसिन्धूर्मिचयस्थवीयसां
चयैर्व्विभिन्नाः पयसां प्रपेदिरे ।
उपात्तसन्ध्यारुचिभिः सरूपता
म्पयोदविच्छेदलवैः कृशानवः ॥ ६० ॥

उपैत्यनन्तद्युतिरप्यसंशयं
विभिन्नमूलोनुदयाय संक्षयम् ।
तथाहि तोयौघविभिन्नसंहतिः
स हव्यवाहः प्रययौ पराभवम् ॥ ६१ ॥

प्रवृद्धेति । प्रवृद्धानां सिन्धोरूर्म्मीणाञ्चयाराशयइव । स्थवीयसां स्थूलतराणां पयसां चयैः परैर्व्विभिन्नाविश्लेषिताः कृशानवो ग्नयउपात्तसन्ध्यारुचिभिः प्राप्तसन्ध्यारागैः पयोदानां विच्छिद्यन्त इति विच्छेदाः विच्छिन्नाविक्षिप्ताः लवाः शकलास्तैः सरूपतां समानरूपतां प्रपेदिरे इत्युपमा ॥ ६० ॥

उपैतीति । अनन्तद्युतिर्म्महातेजाः अपि विभिन्नमूलः असंशयं यथा तथा अनुदयाय पुनरनुत्थानाय नाशमुपैति । तथाहि । तोयौघैर्व्विभिन्ना संहतिः सङ्घातोयस्य स तथोक्तः स हव्यवाहोऽग्निः पराभवन्नाशम्प्रययौ विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६१ ॥

अथेति । अथाग्निनिर्व्वाणानन्तरं विहितविधेयैः कृतकृत्यैः असिततमस्याञ्जनाद्रेर्नितम्बः कटकः तद्वत् श्यामभासां घनानां वितानैः पटलैर्मुक्ता हीराकाशोवल्किदाहादिवेत्युत्प्रेक्षा । विकसन्ति च तान्यमलधामानि स्वच्छकान्तीनि च तेषां नीलोत्पलानां

अथ विहितविधेयैराशु मुक्ता वितानै
रसितनगनितम्बश्यामभासाङ्गनानाम्।
विकसदमलधाम्नां प्राप नीलोत्पलानां
श्रियमधिकविशुद्धां वह्निदाहादिव द्यौः ॥६२॥
इति विविधमुदासे सव्यसाची यदस्त्र
म्बहुसमरनयज्ञः सादयिष्यन्नरातिम्।
विधिरिव विपरीतः पौरुषं न्यायवृत्तेः
सपदि तदुपनिन्ये रिक्ततां नीलकण्ठः ॥६३॥

अधिकविशुद्धानां अत्युज्ज्वलानां श्रियं प्राप इति निदर्शनालङ्कारः ॥ ६२ ॥

इतीति। बहुसमरनयान् अनेकरणोपायान् जानातीति बहुसमरनयज्ञः। आतोऽनुपसर्गे कइति कप्रत्ययः न खिगुपधेत्यादिना आकारान्तादनुपपदात्कर्मोपपदोभवति विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थशब्दमुदाहृत्य अस्यार्थशब्दस्य कर्मोपपदत्वं दर्शितम्। सव्यसाची अर्ज्जुनः अरातिं सादयिष्यन् अवसादयितुकामः सन्नित्यर्थः। क्रियार्थक्रियायां लृटि तस्य शत्रादेशः। इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण विविधं यदस्त्रमुदासे प्रयुक्तवानित्यर्थः। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यमित्यात्मनेपदम्। विपरीतोविधिः प्रतिकूलं दैवम्। विधिर्विधाने दैवेऽपीत्यमरः। नयेन नीत्या वृत्तिर्वर्त्तनं यस्य तस्य नीतिनिष्ठस्य पौरुषमिव नीलकण्ठः शिवः सपदि तदस्त्रं रिक्ततां व्यर्थतामुपनिन्ये। मल्लिनीहत्तम ॥ ६३ ॥

वीतप्रभावतनुरप्यतनुप्रभावः
प्रत्याचकाङ्क्ष जयिनीम्भुजवीर्य्यलक्ष्मीम् ।
अस्त्रेषु भूतपतिनापहृतेषु जिष्णु-
र्वर्षिष्यता दिनकृतेव जलेषु लोकः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये महाकाव्ये किरातार्ज्जुनयुद्धन्नाम षोडशस्सर्गः ॥१६॥

वीतेति । भूतपतिना शम्भुना अनुग्रहीष्यतेति शेषः । अस्त्रेषु अपहृतेषु सत्सु वर्षिष्यता उत्तरत्र सहस्रगुणं वितरिष्यता दिनकृता सूर्य्येण जलेष्वपहृतेषु सत्सु लोकइव वीतप्रभावो गतास्त्रमहिमा अन्यत्र गतशक्तिः अतएव तनुः क्षीणो वीतप्रभावतनुः तथापि अतनुप्रभावो निसर्गतः सामर्थ्यादधिकः अन्यत्रोद्योगवान् ततो जिष्णुरर्ज्जुनः जयिनीं जयनशीलाम् । जिदृक्षीत्यादिना इनि प्रत्ययः । भुजवीर्य्यलक्ष्मीम्भुजपराक्रमसम्पदम् । उभयत्रापि पुरुषकारमिति यावत् । तत्कालकुण्ठितामिति शेषः । प्रत्याचकाङ्क्ष प्रत्याहर्त्तुमियेषेत्यर्थः । यथा लोको नद्यादिजलापहारेऽपि उपायान्तरेण कूपादिना जीवितुमिच्छति तद्वत् अस्त्रबलापहारेऽपि भुजबलेनैव जेतुमियेषेति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्ज्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

अथापदामुद्धरणक्षमेषु
मित्रेष्विवास्त्रेषु तिरोहितेषु ।
धृतिं गुरुश्रीर्गुरुणाभिपुष्यन्
स्वपौरुषेणेव शरासनेन ॥ १ ॥
भूरिप्रभावेण रणाभियोगा
त्प्रीतो विजिह्मश्च तदीयवृत्त्या ।
स्पष्टोऽप्यविस्पष्टवपुःप्रकाशः
सर्प्पन्महाधूम इवाद्रिवह्निः ॥ २ ॥

अथ पञ्चभिः पार्थं विशेषयन् षड्भिः कुलकमाह । अथेत्यादिभिः । अथ जयलक्ष्मीप्रत्याकाङ्क्षानन्तरं आपदामुद्धरणक्षमेषु आपन्निवारणसमर्थेषु अस्त्रेषु प्रस्वापनादिषु तादृशेषु मित्रेष्विव तिरोहितेष्वन्तर्हितेषु सत्सु गुरुणा महता स्वपौरुषेणेव तादृशेन शरासनेन धृतिस्थैर्य्यं अभिपुष्यन्वर्द्धयन् अद्यापि धनुषि पौरुषे च सति कियानयं किरात इति धैर्य्यमवलम्बमान इत्यर्थः । अतएव गुरुश्रीः प्रवृद्धशोभासम्पत्तिः । पद्मा मा लक्ष्मीः श्रीर्निगद्यत इति शाश्वतः ॥ १ ॥

भूरीति । पुनश्च भूरिप्रभावेण महानुभावेन सह रणाभियोगात् युद्धलाभात्प्रीतः । तदीयवृत्त्या शत्रुवृत्त्या विजिह्मो विस्मयश्च तथा स्पष्टः दीप्त्या प्रज्वलन्नप्यविस्पष्टो वपुःप्रकाशो यस्य सः कुतः सर्प्पन् प्रसरन्महान् धूमो यस्य ससर्प्पन्महाधूमोऽद्रिवह्निरिव स्थितः ॥ २ ॥

तेजः समाश्रित्य परैरहार्य्य
निजम्महन्मित्रमिवोरुधैर्य्यम् ।
आसादयन्नस्खलितप्रभावं
भीमे भुजालम्बमिवारिदुर्गे ॥ ३ ॥
वंशोचितत्वादभिमानवत्या
सम्प्राप्तया सम्प्रियतामसुभ्यः ।
समक्षमादित्सितया परेण
बध्वेव कीर्त्या परितप्यमानः ॥ ४ ॥

तेजइति । पुनश्च परैररिभिरहार्य्यमभेद्यन्निजं स्वकीयं महत्तेजो वीर्य्यं मित्रमिव समाश्रित्य । अतएव भीमे भयानके अरिरेव दुर्ग्गन्तस्मिन्नरिदुर्गे शत्रुसङ्कटे अस्खलितप्रभावमचलशीलमुरु महद्धैर्य्यं भुजालम्बमिव हस्तावष्टम्भमिव आसादयन्प्राप्नुवन् ईदृशे सङ्कटेऽपि महावीर्य्यत्वात धैर्य्यमत्यजन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥

वंशेति । पुनश्चाभिमानोममताबुद्धिः तद्वत्या विषयतया कर्म्मणि कर्त्तृत्वोपचारः । अभिमानास्पदेनेत्यर्थः । अन्यत्र कुलशीलाद्यभिमानवत्या वंशोचितत्वात् स्वकुलानुरूपत्वात् असुभ्यः प्राणेभ्योऽपि सम्प्रियतां सम्प्राप्तया परेण शत्रुणा अक्ष्णोस्समीपे समक्षमग्रतः । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यइति समासान्तः टच् प्रत्ययः । आदातुं ग्रहीतुमिष्टया आदित्सितया आजिहीर्षितयेत्यर्थः । आङ्पूर्व्वाद्ददातेः सन्नन्तात् कर्म्मणि क्तः । बध्वेव कीर्त्या हेतुना परितप्यमानः । कर्त्तरि शानच् हेताविति तृतीया कन्यया शोकइतिवत् ॥ ४ ॥

पतिन्नगानामिव बद्धमूल
मुन्मूलयिष्यन् तरसा विपक्षम् ।
लघुप्रयत्नन्निगृहीतवीर्य्य
स्त्रिमार्गगावेगइवेश्वरेण ॥ ५ ॥

संस्कारवत्त्वाद्रमयत्सु चेतः
प्रयोगशिक्षागुणभूषणेषु ।
जयं यथार्थेषु शरेषु पार्थः
शब्देषु भावार्थमिवाशशंसे ॥ ६ ॥

पतिमिति । पुनश्च नगानाम्पतिं हिमवन्तमिव बद्धमूलं विपक्षं शत्रुन्तरसा बलेनोन्मूलयिष्यन् । किञ्च त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा गङ्गा । उत्तरपदसमासः । तस्याः वेगइव ईश्वरेण लघुप्रयत्नं अल्पप्रयासं यथा तथा निगृहीतवीर्य्यः प्रतिबद्धशक्तिः हृतास्त्रशक्तिरिति यावत् । पुरा किल हिमाद्रिविदलनाय गगनात्पतन्तङ्गङ्गाप्रवाहङ्गङ्गाधरो निजजटाजूटेन निजग्राहेति पौराणी कथा । तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥

संस्कारेति । एवम्भूतः पार्थः संस्कारवत्त्वात्संस्कारश्चित्तवासना अन्यत्र साधुत्वं असाधूनाम्प्रयोगनिषेधादिति भावः । अथवा संस्कारो व्युत्पत्तिः तद्वत्त्वाच्चेतोरमयत्सु प्रयोगः सन्धानमोक्षादिः शिक्षा अभ्यासो गुणस्तदाहितोऽतिशयः मौर्वी वा । अन्यत्र तु प्रयोगोभियुक्तव्यवहारः शिक्षा अभ्यासः गुणाः स्वस्थानकरणादयः श्लेषप्रसादादयोवा ते भूषणं येषान्तेषु यथा यथाभूताश्चार्था येषां तेषु यथार्थेषु । अन्यच नियतार्थेषु शृणन्ति हिंसन्तीति शराः

भूयः समाधानविवृद्धतेजा
नैवम्पुरा युद्धमिति व्यथावान् ।
स निर्ववामाखममर्षनुन्नं
विषं महानाग इवेक्षणाभ्याम् ॥ ७ ॥
तस्याहवायासविलोलमौलेः
संरम्भताम्रायतलोचनस्य ।
निर्वापयिष्यन्निव रोषतप्तं
प्रस्नापयामास मुखन्निदाघः ॥ ८ ॥

तेषु जयन्तन्निर्वाहकत्वात्तदाधारत्वविवक्षायां सप्तमी । शब्देषु उपपदेषु भावः प्रवृत्तिनिमित्तं सामान्यादिस्स एवार्थः तमिवाशशंसे आचकाङ्क्षे । शासिशंसयोराङ्पूर्व्वयोरिच्छायामात्मनेपदमुपसङ्ख्यानात् । यथा शाब्दिकाः शब्दैरर्थं साधयन्ति तद्वदयं शरैर्जयं साधयितुमियेषेत्यर्थः ॥ ६ ॥

भूयइति । भूयः पुनरपि समाधानेन युद्धाय मनोव्यवस्थापनेन विवृद्धतेजाः प्रवृद्धप्रतापः पुरा पुरातनं युद्धं एवमित्थं शक्तिसादकरन्न भवतीति हेतोर्व्यथावान् परितापवान् सोऽर्ज्जुनः ईक्षणाभ्यां दृष्टिभ्यां महानागोमहासर्प्पोविषमिव अमर्षनुन्नं क्रोधोत्थापितं अस्नं अश्रु निर्ववाम निर्जगार । सात्विकानां वीररसस्साधारण्याद्रौद्रे रसे अश्रूदयोक्तिः । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलयइत्यष्टौ सात्विकामताः ॥७॥

तस्येति । आहवायासेन युद्धायासेन विलोलमौलेः स्नस्तकेशबन्धस्य । चूडा किरीटकेशाश्च संयतामौलयस्त्रियामित्यमरः ।

क्रोधान्धकारान्तरितो रणाय
भ्रूभेदलेखाः स बभार तिस्रः ।
घनोपरुद्धः प्रभवाय वृष्टे
रूर्द्धांशुराजीरिव तिग्मरश्मिः ॥ ९ ॥

स प्रध्वनय्याम्बुदनादि चापं
हस्तेन दिङ्नागइवाद्रिशृङ्गम् ।
बलानि शम्भोरिषुभिस्तताप
चेतांसि चिन्ताभिरिवाशरीरः ॥ १० ॥

संरम्भताम्रे कोपारुणे आयते लोचने यस्य तस्य । संरम्भस्सम्भ्रमे कोपइति विश्वः । तस्यार्ज्जुनस्य रोषतप्तं मुखन्निदाघोघर्म्मः निर्व्वापयिष्यन् शिथिलीकरिष्यन्निवेत्युत्प्रेक्षा । प्रस्नापयामास सिषेच स्वेदञ्जनयामासेत्यर्थः । स्नातेर्मित्वविकल्पितत्त्वात् ह्रस्वविकल्पः॥ ८॥

क्रोधेति । क्रोधोऽन्धकारइव तेनान्तरितश्चावृतः सोऽर्ज्जुनः घनोपरुद्धोमेघावृतः तिग्मरश्मिः रविः वृष्टेः प्रभवाय वर्षणाय तिस्रः ऊर्द्धांशूनां राजीरिव अर्कस्योर्द्धांशोरेवोदयोवृष्टिलिङ्ग मित्यागमः । रणाय रणप्रवृत्तये तिस्रः त्रिसङ्ख्याः भ्रूभेदोभ्रूभङ्गः तस्य रेखाबभार ॥ ९ ॥

सइति । सोऽर्ज्जुनः अम्बुदवन्नदतीति अम्बुदनादि कर्त्तर्य्युप मानइति णिनिः । चापं दिङ्नागः दिग्गजः अद्रिशृङ्गमिव हस्तेन करेण प्रध्वनय्य प्रध्वनयन् शम्भोर्बलानि अशरीरोनङ्गः कामः चेतांसि युवमनांसि चिन्ताभिः प्रेयोजनध्यानैरिव इषुभिस्तताप तापयामास । तपतिः सकर्म्मकः । अत्रेषुशब्दः स्त्रीलिङ्गः अन्यथा

सद्वादितेवाभिनिविष्टबुद्धौ
गुणाभ्यसूयेव विपक्षपाते ।
अगोचरे वागिव चोपरेमे
शक्तिः शराणां शितिकण्ठकाये ॥ ११ ॥

उपमानोपमेययोर्भिन्नलिङ्गतादोषात् । पक्षी रोपद्रषुद्वयोरित्यमरः ॥ १० ॥

सद्वादितेति । अभिनिविष्टा शास्त्रनिविष्टा बुद्धिर्यस्य स तस्मिन् अभिनिविष्टबुद्धौ शास्त्रनिष्ठितमतौ विषये सद्वादिता प्रामाणिकार्थसमर्थकतेव न हि सम्यगभ्यस्तशास्त्रम्प्रति सद्वाद्यपि शक्नोतीति व्याचक्षते केचित्। अन्येतु अभिनिविष्टबुद्धौ आग्रहाविष्टचित्ते विषये सद्वादिता हितोपदेष्टृत्वमिव नह्याग्रही हितं गृह्णातीति भावः । विपक्षपाते वीतरागे विषय गुणाभ्यसूया गुणासहिष्णुता इव समदर्शी द्विषन्तमपि न द्वेष्टि यतइति भावः । अगोचरे अवाङ्मनसगोचरे ब्रह्मणि वागिव । यतो वाचोनिवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतेरिति भावः । शराणां शक्तिः शितिकण्ठकाये शिवशरीरे उपरेमे उपरता तस्याक्षोभ्यमहिमत्वादिति भावः । विभाषाकर्मकादित्यस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे आत्मनेपदम्। अत्र मालोपमा ॥ ११ ॥

उमेति । पाण्डुसुतेन प्रणुन्नाः प्रक्षिप्ताः शिखीमुखाबाणाः उमापतिं शिवं अभ्युत्थितस्याभ्युन्नतस्याद्रिपतेर्नितम्बकूटकं हेमन्ते भवस्य हैमनस्य । सर्वत्राण् तलोपश्चेत्यण् प्रत्ययः तकारलोपश्च । अर्कस्य पादाश्मय इव । पादारश्म्यङ्घ्रितुर्यांशा इत्यमरः ।

उमापतिम्पाण्डुसुतप्रणुन्नाः
शिलीमुखान व्यथयांबभूवुः ।
अभ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्ब
मर्कस्य पादाइव हैमनस्य ॥ १२ ॥

सम्प्रीयमाणोऽनुबभूव तीव्र
म्पराक्रमन्तस्य पतिर्गणानाम् ।
विषाणभेदं हिमवानसह्यं
वप्रानतस्येव सुरद्विपस्य ॥ १३ ॥

तस्मै हि भारोद्धरणे समर्थं
प्रदास्यता बाहुमिव प्रतापम् ।
चिरं विषेहेऽभिभवस्तदानीं
सकारणानामपि कारणेन ॥ १४ ॥

न व्यथयांबभूवुः । मध्ये स्थितस्यासुमतां समूहमर्कस्येति पाठान्तरे मध्ये स्थितस्य हैमनस्यार्कस्य पादाः किरणाः असुमतां प्राणिनां समूहमिवेति न दुःखमुत्पादयामासुरिति ॥ १२ ॥

समिति । गणानाम्पतिः शिवः तीव्रन्तस्यार्जुनस्य पराक्रमं वप्रे रोधसि आनतस्य परिणतस्य वप्रप्रहारिण इत्यर्थः । सुरद्विपस्यासह्यं विषाणभेदं दन्तप्रहारं हिमवानिव सम्प्रीयमाणः संहृष्यन् अनुबभूवानुभवति स्म । तस्याश्चोभ्यत्वादनुजिघृक्षुत्वाच्चेति भावः ॥ १३ ॥

तस्मै हीति । तस्मै पार्थाय भारस्य भूभारस्योद्धरणे उद्वहने समर्थम्प्रतापम्बाहुमिव अवष्टम्भतयेति शेषः । अन्यथा भारोद्वहन

प्रत्याहतौजाः कृतसत्त्ववेगः
पराक्रमं ज्यायसि यस्तनोति ।
तेजांसि भानोरिव निष्पतन्ति
यशांसि वीर्य्यज्वलितानि तस्य ॥ १५ ॥
दृष्टावदानाद्व्यथतेऽरिलोकः
प्रध्वंसमेति व्यथिताच्च तेजः ।
तेजोविहीनं विजहाति दर्प्यः
शान्तार्च्चिषं दीपमिव प्रकाशः ॥ १६ ॥

दुष्करत्वादिति भावः । सप्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डज मित्यमरः । प्रदास्यता वितरिष्यता कारणानां ब्रह्मादीनामपि कारणेन अनकेन देवेन सोऽर्ज्जुनोऽभिभवस्तदानीं चिरमसेहे सोढः वात्सल्यादिति भावः ॥ १४ ॥

अथ त्रिभिर्भगवदभिप्रायमाविष्कुर्वन् चतुर्भिः कलापक माह । प्रत्याहतेति । प्रत्याहतौजाः परेण प्रतिहतबलः सन्नपि कृतसत्त्ववेगः कृतोत्साहातिशयः सन् यः पुमान् ज्यायसि स्वस्मादप्यधिके पराक्रमन्तनोति तस्य पुंसः भानोरर्कस्य तेजांसीव वीर्य्येण शौर्य्येण ज्वलितानि प्रकाशितानि यशांसि निष्पतन्ति उद्भवन्ती त्यर्थः । हीनस्याधिकाभियोगो यशस्कर इति भावः ॥ १५ ॥

ततः किमित्यतआह । दृष्टेति । दृष्टमवदानं महत्कर्म यस्य तस्मात् दृष्टावदानात् दृष्टपौरुषात् अरिलोकोऽरिजनः व्यथते बिभेति । व्यथितात् भीतात् तेजः प्रध्वंसन्नाशमेति । तेजोविहीनन्दर्प्पो

ततः प्रयात्यस्तमदावलेपः
स जय्यतायाः पदवीञ्जिगीषोः।
गन्धेन जेतुः प्रमुखागतस्य
गन्धद्विपस्येव मतङ्गजौघः ॥ १७ ॥
एवम्प्रतिद्वन्द्विषु तस्य कीर्त्तिं
मौलीन्दुलेखाविशदां विधास्यन्।
इयेष पर्य्यायजयावसादां
रणक्रियां शम्भुरनुक्रमेण ॥ १८ ॥

उत्साहः शान्तार्चिषन्निर्व्वाणज्वालन्दीपम्प्रकाश इव प्रजहाति त्यजति ॥ १६ ॥

तत इति। ततोदर्पहान्यनन्तरं अस्तौ क्षयङ्गतौ मदावलेपौ मदगर्व्वौ यस्य सः सोऽरिलोकः गन्धेन मदगन्धेनैव जेतुर्जयनशीलस्य। तृच्प्रत्ययः। प्रमुखागतस्याभिमुखागतस्य गन्धद्विपस्यान्यो मतङ्गजौघः मत्तगजसमूह इव जिगीषोर्नायकस्य जय्यतायाः पदवीम्प्रयाति प्राप्नोति विजिगीषुणा जेतुं शक्योभवतीत्यर्थः। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थइति निपातः। अत्र श्लोकद्वयेन ज्यायसि पराक्रमकरणादीनां पूर्व्वपूर्व्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वकथनात् कारणमालाख्योऽलङ्कारः। लक्षणन्तूक्तम् ॥ १७ ॥

एवमिति। एवमुक्तरीत्या प्रतिद्वन्द्विषु प्रत्यरिमध्ये तस्यार्ज्जुनस्य मौलीन्दुलेखाविशदाङ्कीर्त्तिं विधास्यन् करिष्यन् अनुक्रमेण विपर्य्यासेन पर्यायेण जयोवसादोभङ्गस्य यस्यान्ताम्पर्य्यायजयावसादां

मुनेर्विचित्रैरिषुभिः स भूया
न्निन्ये वशम्भूतपतेर्ब्बलौघः।
सहात्मलाभेन समुत्पतद्भि
र्ज्जातिस्वभावैरिव जीवलोकः ॥ १९ ॥

॥ कलापकम् ॥

वितन्वतस्तस्य शरान्धकार
न्त्रस्तानि सैन्यानि रवन्निशेमुः।
प्रवर्षतः सन्ततवेपथूनि
क्षपाघनस्येव गवां कुलानि ॥ २० ॥

रर्णक्रियामियेष इच्छति स्म अयामन्तरभङ्गोभङ्गानन्तरञ्जयः इति पर्य्यायार्थः तस्य विपर्य्यासोऽन्यतरनैरन्तर्य्यं तद्भावोऽनुक्रम इत्यपीनहत्यन् ॥ १८ ॥

मुनेरिति। मुनेर्विचित्रैरिषुभिः स भूयान् अपसङ्ख्यो भूतपतेर्ब्बलौघः आत्मलाभेन जन्मना सह समुत्पतद्भिराविर्भवद्भिराजन्म सिद्धैरित्यर्थः। जातयः गोत्वमनुष्यत्वादयः स्वभावाः जातिनियताः धर्म्मास्तैर्जातिस्वभावैर्जीवलोकः प्राणिजातमिव वशं निन्ये नीतः। कर्म्मणि लिट्। प्राणिनो जातिधर्म्मानिव गणामुनिशरान्नाति क्रमितुं शेकुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

वितन्वतइति। त्रस्तानि सैन्यानि सन्ततवेपथूनि निरन्तर कम्पानि गवां कुलानि वृन्दानि प्रवर्षतोवृष्टिं कुर्वतः क्षपाघनस्य रात्रिमेघस्येव शरैर्योऽन्धकारस्तं वितन्वतः विस्तारयतः तस्य मुनेः

स सायकान्साध्वसविप्लुतानां
क्षिपन्परेषामतिसौष्ठवेन ।
शशीव दोषावृतलोचनानां
विभिद्यमानः पृथगाबभासे ॥ २१ ॥
क्षोभेण तेनाथ गणाधिपाना
म्भेदं ययावाकृतिरीश्वरस्य ।
तरङ्गकम्पेन महाह्रदाना
ञ्छायामयस्येव दिनस्य भर्त्तुः ॥ २२ ॥

सम्बन्धिनं रवं शरवर्षघोषं निशेमुः शुश्रुवुः न तु किञ्चिद्ददृशु
र्येष्टा तु दूरे आस्तामिति भावः ॥ २० ॥

स इति । अतिसौष्ठवेनातिलाघवेन सायकान् शरान् क्षिपन्
सोऽर्ज्जुनः साध्वसेन विप्लुतानां भ्रान्तानां साध्वसविप्लुतानाम्परेषां
द्विषान्दोषेण रागादिना आवृतलोचनानां दुष्टचक्षुषां शशीव
पृथग्विभिद्यमानः आबभासे । यथा सदोषचक्षुषा एकस्य श्रोणामेव
लक्ष्यते तद्वदेकोऽप्यनेकइव दृष्टइति भावः ॥ २१ ॥

क्षोभेणेति । अथ गणाधिपानां सम्बन्धिना तेन क्षोभेण कम्पेन
ईश्वरस्याकृतिराकारामूर्त्तिर्म्महाह्रदानान्तरङ्गकम्पेन छायामयस्य
प्रतिबिम्बरूपस्य दिनस्य भर्त्तुः दिवाकरस्य आकृतिरिव भेदं विकारं
ययौ प्राप स्वयं निर्विकारोऽपि प्रतिसूर्य्यवत्परसंसर्गात्तथा
प्रतीयतइत्यर्थः ॥ २२ ॥

यदि देवोऽपि विकृतस्तर्हि कोपः किम कृतस्तत्राह । प्रसेदिवांस
मिति । प्रसेदिवांसमर्ज्जुनमति प्रसन्नचित्तम्मं देवं कोपोनाप न

प्रसेदिवांसन्न तमाप कोपः
कुतः परस्मिन्पुरुषे विकारः ।
आकारवैषम्यमिदं च भेजे
दुर्लक्ष्यचिह्ना महतां हि वृत्तिः ॥ २३ ॥
विस्फार्य्यमाणस्य ततो भुजाभ्यां
भूतानि भर्त्ता धनुरन्तकस्य ।
भिन्नाकृतिं ज्यान्ददृशुः स्फुरन्तीं
क्रुद्धस्य जिह्वामिव तक्षकस्य ॥ २४ ॥

प्राप तत्राप्यनुग्रहं ययाविति भावः । तत्र हेतुः परस्मिन्पुरुषे परात्मनि देवे स्वतोनिर्व्विकारइत्यर्थः । विकारः कोपरूपः कुतः न कुतश्चिदित्यर्थः । ननु तस्य निर्व्विकारस्य कथं वहिरा कारभेदः कारणाभावादिति चेत् तन्न विग्रहत्याह । इदं पूर्व्वोक्त माकारवैषम्यञ्च भेजे किन्तु केनापि कारणेन न कुप्यतीत्यर्थः । ननु निर्व्विकारे कुतआकारभेदस्तत्राह । महतां वृत्तिश्चेष्टा दुर्लक्ष्य चिह्ना दुर्ग्रहहेतुका हि ॥ २३ ॥

विकारमेवाह । विस्फार्य्यमाणस्येति । ततोऽनन्तरम्भूतानि भर्त्ता भूतपतिना । भृञस्तृच्प्रत्ययः अतएव न लोकेत्यादिना षष्ठी प्रतिषेधः । भुजाभ्यां । कर्त्तृकरणयोस्तृतीया । विस्फार्य्यमाणस्या कृष्यमाणस्य धनुरन्तकइव तस्य धनुरन्तकस्य सम्बन्धिनीं स्फुरन्तीं चलन्तीं अतएव भिन्ना द्विधेव दृश्यमाना आकृतिर्य्यस्यास्तां ज्यां धनुर्गुणं क्रुद्धस्य तक्षकस्य नागविशेषस्य जिह्वामिव ददृशुः द्विधा भावाद्भयङ्करत्वाच्चेति भावः ॥ २४ ॥

अलङ्कृतानामृजुतागुणेन
गुरूपदिष्टां गतिमास्थितानाम् ।
सतामिवापर्व्वणि मार्ग्गणाना
म्भङ्गः स जिष्णोर्धृतिमुन्ममाथ ॥ २९ ॥
बाणच्छिदस्ते विशिखाः स्मरारे
रवाङ्मुखीभूतफलाः पतन्तः ।
अखण्डितम्पाण्डवसायकेभ्यः
कृतस्य सद्यः प्रतिकारमापुः ॥ ३० ॥

शराणां सतां साधूनामिवापर्व्वण्यग्रन्थौ अन्यत्राप्रस्ताव अकाण्ड इत्यर्थः । पर्व्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरइति विश्वः । स ईश्वरकृतोभङ्गः छेदोव्यसनञ्च जिष्णोरर्ज्जुनस्य कस्यचित् शिलरस्य । जिष्णुः शक्रे धनञ्जये शिलरइति विश्वः । धृतिर्न्धैर्य्यमुन्ममाथ जहारेत्यर्थः । अकाण्डे साधुविपत्तिदर्शनादिव शरभङ्गदर्शना द्धैर्य्यभङ्गोभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥

बाणेति । बाणच्छिदः पार्थशरच्छेदिनस्ते स्मरारेर्व्विशिखाः अवाङ्मुखीभूतफलाः विमुखाग्राः विफलाश्च सन्तः पतन्तः पाण्डव सायकेभ्यः । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । पाण्डवसायकानां कृतस्य फल भङ्गरूपस्य स्वकर्म्मणः सद्योऽखण्डितम्प्रतिकारमापुः अत्युत्कटङ्कर्म्म सद्यः फलन्दर्शयतीति भावः ॥ ३० ॥

पुनरर्ज्जुनस्य जयमाह । चिच्छेदेति ... अरातिरर्ज्जुनः अतिलाघवेन अतिशीघ्रत्वात् चिच्छेदमाणाँश्चित्रमाश्चर्य्यं कुर्व्वाणान् गमोदरिवश्चिन्तङः काक् । भवमार्ग्गणानाम्प्रमाथिनः खण्डयतः

चित्रीयमाणानतिलाघवेन
प्रमाथिनस्तान् भवमार्ग्गणानाम् ।
शङ्काकुलायानिचखान दूर
म्बाणान् ध्वजिन्या हृदयेष्वरातिः ॥ ३१ ॥
तस्यातियत्नादतिरिच्यमाने
पराक्रमेऽन्योन्यविशेषणेन ।
हन्ता पुरां भूरि पृषत्कवर्षं
निरास नैदाघमिवाम्बु मेघः ॥ ३२ ॥
अनामृशन्तः क्वचिदेव मर्म्म
प्रियैषिणानुप्रहिताः शिवेन ।
सुहृत्प्रयुक्ता इव नर्म्मवादाः
शरा मुनेः प्रीतिकरा बभूवुः ॥ ३३ ॥

तान् बाणान्। शङ्काकुलायाः शङ्कितायाः संक्षुभितायाः ध्वजिन्याः सेनायाः हृदयेषु दूरङ्गाढं निचखान निखातवान् ॥ ३१ ॥

तस्येति। तस्यार्ज्जुनस्य पराक्रमेऽतियत्नाद्धेतोरन्योन्यस्य विशेषणेनातिशयकरणेनातिरिच्यमाने अतिक्रम्यमाणे सति पुरां हन्ता त्रिपुरविजयी हरो भूरि प्रभूतम्पृषत्कवर्षं बाणवर्षम् । पृषत्क बाणविशिखाः इत्यमरः । निदाघे भवो नैदाघो मेघोऽम्बुवाहो ऽम्बु जलमिव निरास मुमोच । अस्यतेर्लिट् । निदाघग्रहणं वर्षणस्यातितीव्रत्वद्योतनार्थम् ॥ ३२ ॥

अनामृशन्त इति । प्रियैषिणा प्रियचिकीर्षुणा शिवेनानुप्रहिताः प्रयुक्ताः अत एव क्वचिदेव मर्म्म अनामृशन्तोऽस्पृशन्तः

अस्त्रैस्समानामतिरेकिणीं वा
पश्यन् रिपूणामथ तस्य शक्तिम्।
विषादवक्तव्यबलः प्रमाथी
स्वमाललम्बे बलमिन्दुमौलिः ॥ ३४ ॥

ततस्तपोवीर्य्यसमुद्धतस्य
पारं यियासोः समरार्णवस्य।
महेषुजालान्यखिलानि जिष्णो
रर्कः पयांसीव समाचचाम ॥ ३५ ॥

त शराः सुहृन्मित्रं सोऽपि प्रियैषी तेन प्रयुक्ताः उच्चारिताः नर्मवादाः प्रियवादाइव मुनेरर्ज्जुनस्य प्रीतिकराः प्रीतिजनका बभूवुः ॥ ३३ ॥

अस्त्रैरिति। अस्त्रैः स्वायुधैः समानान्तुल्यामतिरेकिणीं ततोऽधिकां वा तस्य मुनेः रिपूणामपि शक्तिं पश्यन्विषादेनोत्साह भङ्गेन वक्तव्यानि निर्वाच्यानि बलानि यस्य सः प्रमाथी शत्रुमर्दनः इन्दुमौलिर्महादेवः स्वं बलमात्मीयं बलमाललम्बे स्वसामर्थ्यमव लम्बितवान् ॥ ३४ ॥

ततइति। ततोमहिमप्रादुर्भावानन्तरं देवस्तपोवीर्य्याभ्यां समु द्धतस्य प्रगल्भस्य समरएवार्णवस्तस्य पारमन्तं यियासोर्जिगमिषो र्जिष्णोरर्ज्जुनस्याखिलानि महेषुजालानि समग्रबाणसमूहानर्कस्सूर्य्यः पयांसीव जलानीव समाचचाम संजहारेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

रिक्तइति। अथ बाणान्तर्द्धानानन्तरं अर्जुनस्य पाणिः करः रिक्ते बाणशून्येऽपि निषङ्गवक्त्रे तूणीरमुखे अन्यद्विपेन गजान्तरेण

रिक्ते सविस्रम्भमथार्ज्जुनस्य
निषङ्गवक्त्रे निपपात पाणिः ।
अन्यद्विपापीतजले सतर्षं
मतङ्गजस्येव नगाश्मरन्ध्रे ॥ ३६ ॥
च्युते स तस्मिन्निषुधौ शरार्था
ध्वस्तार्थसारे सहसेव बन्धौ ।
तत्कालमोघप्रणयः प्रपेदे
निर्व्वाच्यताकामइवाभिमुख्यम् ॥ ३७ ॥

आपीतजले पीततोये नगस्याचलस्याश्मरन्ध्रे शिलागर्त्ते कन्दर इत्यर्थः । सतर्षं सतृष्णं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । मतङ्गजस्य पाणिः लक्षणया करइव सविस्रम्भं सन्त्येव बाणाइति सविश्वासन्निपपात ॥ ३६ ॥

च्युतइति । शरा एवार्थोधनं यस्य तस्मात् च्युते भ्रष्टे तस्मिन्निषुधौ निषङ्गे सहसा झटिति ध्वस्तार्थसारे अकाण्डे नष्टधनसारे बन्धाविव तत्काले मोघः वितथः प्रणयः प्रीतिर्यस्य स प्रणयेनार्थप्रार्थनात् पूर्व्वं कृतार्थएवेति भावः । स पाणिर्निर्व्वाच्यतां कृतघ्नत्वादपवादराहित्यं कामयतइति निर्व्वाच्यताकामः । शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्योणः । इइवेत्युत्प्रेक्षा । आभिमुख्यम्प्रपेदे । यथा कश्चित्कृतज्ञः तत्कालानुपकृतमपि बन्धुम्पूर्व्वोपकारस्मरणात् पुनः पुनः स्पृशति तद्वदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

आघट्टयामासेति । अस्य मुनेः अग्रं चासावङ्गुलिश्चेति अग्राङ्गुलिः हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदादिति वामनः । विधेयमार्गे

आघट्टयामास गतागताभ्यां
सावेगमग्राङ्गुलिरस्य तूणौ ।
विधेयमार्ग्गे मतिरुत्सुकस्य
नयप्रयोगाविव गाञ्जिगीषोः ॥ ३८ ॥

बभार शून्याकृतिरर्ज्जुनस्तौ
महेषुधी वीतमहेषुजालौ ।
युगान्तसंशुष्कजलौ विजिह्मः
पूर्व्वापरौ लोकइवाम्बुराशी ॥ ३९ ॥

कर्त्तव्यान्वेषणे उत्सुकस्य प्रवृत्तस्य गां भुवञ्जिगीषोर्नायकस्य मतिर्बुद्धिः नयः षाड्गुण्यः प्रयोगउपायः तौ नयप्रयोगाविव तूणौ निषङ्गौ सावेगं ससम्भ्रमं । इष्टानिष्टागमाज्ञानमावेगश्चित्त सम्भ्रमइति शाश्वतः । गतागताभ्यां यातायाताभ्यां आवापोद्वापाभ्यां चाघट्टयामास । अन्यत्र तु वितर्कयामास । शरग्रहणाय पुनः पुनस्तूणयोः पाणिं व्यापारयामासेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

बभारेति । शून्याकृतिरिष्टनाशात् निस्तेजस्करूपोऽर्ज्जुनः तौ वीतमहेषुजालौ वीतानि रिक्तानि महत्षुजालानि ययोस्तौ महेषुधी महानिषङ्गौ विजिह्मः शून्योलोकः युगान्ते संशुष्क जलौ । शुष्कः कइति निष्ठातकारस्य ककारः । पूर्व्वापरावम्बुराशी समुद्राविव बभार ॥ ३९ ॥

तेनेति । पार्थस्तयोस्तूणयोः रिक्ततया हेतुना यथा अनुतेपे शुशोच तथा तेन अनिमित्तेन बाणक्षयरूपेण दुर्निमित्तेन न

तेनानिमित्तेन तथा न पार्थ
स्तयोर्यथा रिक्ततयानुतेपे ।
स्वामापदम्प्रोज्झ्य विपत्तिमग्नं
शोचन्ति सन्तो ह्युपकारिपक्षम् ॥ ४० ॥
प्रतिक्रियायै विधुरः स तस्मा
त्कृच्छ्रेण विश्लेषमियाय हस्तः ॥
पराङ्मुखत्वेऽपि कृतोपकारा
त्तूणीमुखान्मित्रकुलादिवार्य्यः ॥ ४१ ॥

ऽनुशोच । तथाहि सन्तः स्वामापदं प्रोज्झ्य विसृज्य विपत्ति मग्नं उपकारिणां पक्षं वर्गं शोचन्ति । स्वव्यसनापेक्षया परकीय व्यसनमेव सतामनुतापकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रतीति । प्रतिक्रियायै विधुरः प्रतिकर्त्तुमसमर्थः । तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी । अर्ज्जुनस्य स हस्तः पाणिः पराङ्मुखत्वेऽपि तत्कालवैमुख्येऽपि कृतोपकारात्तस्मात् तूणीमुखान्मित्रकुलादार्य्यः साधुः कृतज्ञइव । आर्य्यः साधुकुलीनयोरिति विश्वः । कृच्छ्रेण महाकष्टेन विश्लेषमियाय । गौरादित्वात्तूणशब्दात् ङीष् ॥ ४१ ॥

पश्चादिति । तदानीमभर्त्तुः स्वामिनः । कर्त्तरि षष्ठी । पश्चात् क्रिया पृष्ठतः करणं तूणयुगस्योपकारिणीव उपकारिकेव जज्ञे जाता । तथाहि । सम्भावनायां स्वयोग्यतायां अधरीकृताया मफलीकृतायाम्पत्युः स्वामिनः पुरोऽग्रे आसितव्यमासंस्थितं ।

पश्चात्क्रिया तूणयुगस्य भर्त्तु
र्जज्ञे तदानीमुपकारिणीव ।
सम्भावनायां विफलीकृतायां
मृत्युः पुरः साहसमासितव्यम् ॥ ४२ ॥
तं शम्भुराक्षिप्तमहेषुजालं
लौहैः शरैर्मर्म्मसु निस्तुतोद ।
हृतोत्तरन्तत्त्वविचारमध्ये
वक्तेव दोषैर्गुरुभिर्विपक्षम् ॥ ४३ ॥
जहार चास्मादचिरेण वर्म्म
ज्वलन्मणिद्योतितहैमलेखम् ।
चण्डः पतङ्गान्मरुदेकनील
न्तडित्वतः खण्डमिवाम्बुदस्य ॥ ४४ ॥

बहुलग्रहणाद्भावे तव्यप्रत्ययः । साहसं न योग्यं । भर्त्ता सम्भावितस्य अवसरे अनुपकर्त्तुरनुजीविनः तस्मान्मृत्युमनुचित मित्यर्थः ॥ ४२ ॥

तमिति । शम्भुराक्षिप्तानि आहृतानि महेषुजालानि यस्य तं मुनिन्तत्त्वविचारमध्ये वादमध्ये हृतोत्तरं निरुत्तरीकृतं विपक्ष प्रतिवादिनं वक्ता वादी गुरुभिर्दोषैर्निग्रहस्थानैरिव लौहैर्लोह मयैः शरैर्म्मर्म्मसु निस्तुतोद व्यथयामास ॥ ४३ ॥

जहारेति । किञ्च अस्मान्मुनेः अचिरेण शीघ्रं ज्वलद्भि र्मणिभिर्द्योतिताहैम्यः सौवर्ण्यः लेखाः यस्य तत्तथोक्तं । वर्म्म

विकोषनिर्द्धूततनोर्म्महासेः
फणावतस्त्वचि विच्युतायाम् ।
प्रतिद्विपाबद्धरुषः समक्षं
नागस्य चाक्षिप्तमुखच्छदस्य ॥ ४५ ॥
विबोधितस्य ध्वनिना घनानां
हरेरपेतस्य च शैलरन्ध्रात् ।
निरस्तधूमस्य च रात्रिवह्ने
र्व्विना तनुत्रेण रुचिं स लेभे ॥ ४६ ॥
॥ युग्मकम् ॥

कवचखण्डोमरुत् पवनः पतङ्गात् सूर्य्यात् एकनीलं केवलं कृष्णवर्षम् । एके मुख्यान्यकवलादृत्यमरः । तडिलतस्तडिद्युक्तस्याम्बुदस्य खण्डमिव जहार । तदा भगवन्मायया मुक्तकञ्चुकोमुनिर्मेघनिर्मुक्तः सूर्य्यइव दिदीपइति भावः ॥ ४४ ॥

अथ युग्मेनाह । विकोषेति । सोऽर्ज्जुनः तनुन्त्रायतइति तनुत्रं वर्म । आतोऽनुपसर्गे कइति कप्रत्ययः । तेन विना त्रिकोषाः कोषादुद्धृतः निर्धूततनुः शाणोल्लीढमूर्त्तिः । ततोविशेषणसमासः । तस्य विकोषनिर्द्धूततनोर्म्महासेः महाखड्गस्य तथा त्वचि विच्युतायां सत्यां फणावतस्य मुक्तकञ्चुकस्याहेस्य प्रतिद्विपे प्रतिगजे आबद्धरुषोबद्धकोपस्य समक्षम्प्रतिगजस्याग्रे आक्षिप्तमुखच्छदस्य निरस्तमुखावरणस्य नागस्य गजस्य च ॥ ४५ ॥

विबोधितस्येति । घनानां ध्वनिना गर्ज्जितेन विबोधितस्य शैलरन्ध्रात् कन्दरादपेतस्य निष्क्रान्तस्य हरेः सिंहस्य च तथा

अचित्ततायामपि नाम युक्ता
मनूर्द्धतामाप्य तदीयकक्षे।
महीकृतौ ताविषुधी तदानीं
विवव्रतुश्चेतनयेव योगम् ॥ ४७ ॥
स्थितं विशुद्धे नभसीव सत्त्वे
धाम्ना तपोवीर्य्यमयेन युक्तम्।
शस्त्राभिघातैस्तमजस्रमीशं
त्वष्टा विवस्वन्तमिवोल्लिलेख ॥ ४८ ॥

निरस्तधूमस्य रात्रिवह्नेरिव रुचिं शोभाम्भेजे। एतेनास्य तीक्ष्णता वैरनिर्य्यातनत्वरणदुर्मदत्वमनस्वित्वतेजस्वित्वान्युक्तानि । अत्र रुचिमिव रुचिमिति साहश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो निदर्शना लङ्कारो मालया संसृष्टः॥ ४६ ॥

अचित्ततायामिति । तदानीङ्कवचपतनसमये महीकृतौ इषुधी निषङ्गौ अचित्ततायामपि अचेतनत्वेऽपि तदीयकक्षे स्वामिव्यसने युक्ता योग्याम् नाम किल अकिञ्चित्करत्वादिति भावः । अनूर्द्धतामवाङ्मुखत्वमाप्य चेतनया प्राणिसाधारण्यात्मनेव योगश्चैतन्यसम्बन्धं विवव्रतुरित्युत्प्रेक्षा । अचेतनत्वे अवाङ्मुखत्वादिचेतनधर्म्मयोगादिति भावः ॥ ४७ ॥

स्थितमिति । विशुद्धे निर्म्मले नभसीव सत्त्वे सत्त्वगुणे स्थितन्तपोवीर्य्यमयेन तपोवीर्य्याभ्याकृतेन धाम्ना तेजसा युक्तं तमर्ज्जुनमीशस्त्वष्टा विश्वकर्म्मा विवस्वन्तमिवाजस्रं शस्त्राभिघातैः शस्त्रकर्षणैरुल्लिलेख ततक्ष ॥४८ ॥

संरम्भवेगोज्झितवेदनेषु
गात्रेषु चाधैर्य्यमुपागतेषु ।
मुनेर्बभूवागणितेषुराशे
र्लौहस्तिरस्कार इवात्ममन्युः ॥ ४९ ॥
ततोनुपूर्व्वायतवृत्तबाहुः
श्रीमान् क्षरल्लोहितदिग्धदेहः ।
आस्कन्द्य वेगेन विमुक्तनादः
क्षितिं विधुन्वन्निव पार्ष्णिघातैः ॥ ५० ॥

संरम्भेति। संरम्भवेगेन सम्भ्रमातिशयेन उज्झितवेदनेषु त्यक्त दुःखेषु गात्रेषु चाधैर्य्यं स्तैमित्यं उपागतेषु सत्सु न गणिताः इषुराशयो येन तस्य अगणितेषुराशेः मुनेरर्ज्जुनस्य आत्ममन्युः स्वकोपो लोहस्य विकारो लौहः कार्ष्णायसः तिरस्क्रियते आच्छाद्यते ऽनेनेति तिरस्कारः कञ्चुक इव बभूव। रोषवशात् न किञ्चिज्ज्ञातदुःखमज्ञासीदित्यर्थः । क्रोधैकवर्म्मणां वीराणां किमन्यैर्लौहभारैरित्यर्थः ॥ ४९ ॥

अथ युग्मेनाह। तत इति । ततोऽनन्तरं अनुपूर्व्वौ पूर्व्वमनुगतौ गोपुच्छाकारौ आयतौ दीर्घौ वृत्तौ वर्त्तुलौ बाहू यस्य सः श्रीमान् शोभावान् क्षरल्लोहितदिग्धदेहः स्रवद्रुधिरलिप्तगात्रः पार्ष्णिघातैश्चरणतलाघातैः । तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ स्त्रियां स्यात्पार्ष्णिरधस्तयोरित्यमरः । क्षितिं विधुन्वन् प्रकम्पयन् इव वेगेनास्कन्द्याभिद्रुत्य विमुक्तनादः सोऽर्ज्जुनः ॥ ५० ॥

साम्यङ्गतेनाशनिना मघोनः
शशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेण ।
शम्भुं बिभित्सुर्धनुषा जघान
स्तम्बं विषाणेन महानिवेभः ॥ ५१ ॥

॥ युग्मम् ॥

रयेण सा सन्निदधे पतन्ती
भवोद्भवेनात्मनि चापयष्टिः ।
समुद्धता सिन्धुरनेकमार्गा
परं स्थितेनौजसि जह्नुनेव ॥ ५२ ॥

साम्यमिति । मघोनः इन्द्रस्य अशनिना वज्रेण सह साम्यं गतेन वज्रकल्पेन शशाङ्कस्य खण्डं शकलन्तस्येव आकृतिर्यस्य तद्वद्वक्रमित्यर्थः । पाण्डुरश्च तद्वदेवेति भावः । तेन शशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेण धनुषा शम्भुं बिभित्सुः भेत्तुमिच्छुः सन्महानिभोगजः विषाणेन दन्तेन स्तम्बमिव जघान ॥ ५१ ॥

रयेणेति । रयेण वेगेन पतन्ती सा चापयष्टिः भवस्य संसारस्य उद्भवः उत्पत्तिर्य्यस्मात् तेन भवोद्भवेन ईश्वरेण परे ओजसि परमे ज्योतिषि स्थितेन जह्नुना राजर्षिणा समुद्धता अत्युत्कटा अनेकमार्गा त्रिस्रोताः सिन्धुर्गङ्गेव आत्मनि सन्निदधे सम्यक् निहिता अन्तर्निहितेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

विकार्मुकइति । विकार्मुकोऽभग्नचापः अतएव परिच्युतौदार्य्यो दानवर्ज्जितउपचारः सत्कारइव कर्मसु रणक्रियासु लक्ष्येषु च

विकार्म्मुकः कर्म्मसु शोचनीयः
परिच्युतौदार्य्यइवोपचारः ।
विचिक्षिपे शूलभृता सलीलं
स पत्त्रिभिर्दूरमदूरपातैः ॥ ५३ ॥
उपोढकल्याणफलोभिरक्षन्
वीरव्रतम्पुण्यरणाश्रमस्थः ।
व्रतोपवासैरिव संयतात्मा
तेपे मुनिस्तैरिषुभिः शिवस्य ॥ ५४ ॥

शोचनीयः शोच्योऽपूज्यश्च सत्वावष्टम्भनात् भग्नचित्तत्वाच्च सो ऽर्ज्जुनः शूलभृता शिवेन सलीलं यथा तथा अदूरपातैरनिगाढ प्रहारैः पत्त्रिभिः शरैः दूरं अत्यन्तं विचिक्षिपे नुन्नः ॥ ५३ ॥

उपोढेति । उपोढमासन्नं कल्याणफलं अस्त्रलाभरूपं

स्वर्गादिकञ्च यस्य सः वीरव्रतमाहवादनिवृत्तिरूपन्तीव्रन्तपश्चाभि रक्षन् पालयमानः पुण्योयोरणएवाश्रमः तत्र तिष्ठतीति पुण्यरणा श्रमस्थः संयतात्मा नियमितचित्तः मुनिरर्ज्जुनः कश्चित्तपस्वी च तैः शिवस्य महादेवस्य इषुभिश्शरैर्व्रतोपवासैरिव तेपे तप्तः । तपतेः कर्म्मणि लिट् ॥ ५४ ॥

ततइति । ततस्तापान्तर्द्धानानन्तरं सोऽर्ज्जुनः अग्रभूमिं विपदि गन्तव्यस्थानं शरणमित्यर्थः कुतः व्यवसायसिद्धेः युद्धो द्योगसिद्धेः सीमानमवधिं साधकतममित्यर्थः । अन्यैः परैः अति दुस्तरं दुरतिक्रमन्तेजःश्रियां प्रतापसम्पदामाश्रयं हेतुमित्यर्थः ।

ततोऽग्रभूमिं व्यवसायसिद्धेः
सीमानमन्यैरतिदुस्तरं सः ।
तेजःश्रियामाश्रयमुत्तमासिं
साक्षादहङ्कारमिवाललम्बे ॥ ५५ ॥

शरानवद्यन्ननवद्यकर्म्मा
चचार चित्रम्प्रविचारमार्गैः ।
हस्तेन निस्त्रिंशभृता स दीप्तः
सार्कांशुना वारिधिरूर्म्मिणेव ॥ ५६ ॥

यथा निजे वर्त्मनि भाति भाभि
श्छायामयस्याप्सु सहस्ररश्मिः ।
तथा भ्रमन्नाशु रणस्थलीषु
स्पष्टद्विमूर्त्तिर्द्ददृशे स भूतैः ॥ ५७ ॥

उत्तमासिं महाखड्गं । सन्महदित्यादिना समासः । साक्षादहङ्कारं सविग्रहमभिमानमिवाललम्बे जग्राह ॥ ५५ ॥

शरानिति । अनवद्यकर्म्माऽगर्ह्यकर्म्मा । अवद्यपण्येत्यादिना निपातः । शरान् अवद्यन् खण्डयन् वीरोनिस्त्रिंशभृता खड्गयुक्तेन हस्तेन सार्कांशुना अर्कांशुसहितेन ऊर्म्मिणा तरङ्गेण वारिधिरिव दीप्तोदीपितः सोऽर्ज्जुनः प्रविचारमार्गैः खड्गिनाकृतिभेदैश्चित्रं यथा तथा चचार ॥ ५६ ॥

यथेति । भाभिर्द्दीप्तिभिरुपलक्षितः । भाः प्रभा रुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तय इत्यमरः । सहस्ररश्मिरर्कोयथा निजे वर्त्मनि

शिवप्रणुन्नेन शिलीमुखेन
त्सरुप्रदेशादपवर्ज्जिताङ्गः।
ज्वलन्नसिस्तस्य पपात पाणे
र्घनस्य वप्रादिव वैद्युतोऽग्निः ॥ ५८ ॥
आक्षिप्तचापावरणेषुजाल
श्छिन्नोत्तमासिः स मृधेऽवधूतः।
रिक्तः प्रकाशश्च बभूव भूमे
रुत्सादितोद्यानइव प्रदेशः ॥ ५९ ॥

गर्भस्य छायामयः प्रतिबिम्बरूपः सन् अप्सु भाति रणस्थलीषु च स्पष्टे द्वे मूर्त्ती यस्य स स्पष्टद्विमूर्त्तिः सन् सोऽर्ज्जुनः भ्रमन् तथा भूतैर्गणैर्ददृशे दृष्टः । यथैकोऽर्कोनभस्यप्सु च अनेकइव दृश्यते । तथा सोऽपि दिवि भुवि चाप्सु सञ्चाराद्यौगपद्यभ्रमादेवैकोऽप्यनेक इव गणैर्दृष्टइत्युत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

शिवेति। शिवेन प्रणुन्नः चिप्तः तेन शिलीमुखेन त्सरुप्रदेशात् मुष्टिप्रदेशमवधिं कृत्वा । त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः । अपवर्ज्जिताङ्गोलूनविग्रहः । असिः खड्गस्तस्यार्ज्जुनस्य पाणेः करात् घनस्य मेघस्य वप्रात्तटात्। वैद्युतोविद्युत्सम्बन्धी अग्निरिव ज्वलन्पपात ॥ ५८ ॥

आक्षिप्तेति । आक्षिप्तान्यपहृतानि चापावरणेषुजालानि धनुर्वर्मबाणसमूहायस्य सः छिन्नोत्तमासिः लूनमहाखड्गः मृधे रणे। मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यमित्यमरः । अवधूतोनिरस्तः सोऽर्ज्जुनः

स खण्डनाम्प्राप्य परादमर्षवान्
भुजद्वितीयोऽपि विजेतुमिच्छया ।
ससर्ज्ज वृष्टिं परिरुग्णपादपा
न्द्रवेतरेषां पयसामिवाश्मनां ॥ ६० ॥

नीरन्ध्रम्परिगमिते चयम्पृषत्कै
र्भूतानामधिपतिना शिलाविताने ।
उच्छ्रायस्थगितनभोदिगन्तरालं
चिक्षेप क्षितिरुहजालमिन्द्रसूनुः ॥ ६१ ॥

उत्सादितं उत्पाटितमुद्यानं यस्य सः भूमेः प्रदेशोभूमिभागइव रिक्तः शून्यः प्रकाशोनिस्सम्बन्धश्च बभूव ॥ ५९ ॥

स इति । परात्परस्माच्छत्रोः । पूर्व्वादिभ्योनवभ्योवेति विकल्पात् न स्मादादेशः । खण्डनाभङ्गम्प्राप्य अमर्षवान् सोऽर्जुनः भुजद्वितीयो भुजमात्रसहायः सन्नपि विजेतुमिच्छया द्रवेभ्यः इतराणि तेषा न्द्रवेतरेषाङ्कठिनानाम्पयसामित्र करकाणामिवेत्यर्थः । अश्मनां सम्बन्धिनीं परिरुग्णभग्नाः पादपाः यस्याः सा तां वृष्टिं ससर्ज्ज । अश्मभिर्जघानेत्यर्थः ॥ ६० ॥

नीरन्ध्रमिति । शिलाविताने शिलाजाले भूतानामधिपतिना शिवेन पृषत्कैर्बाणैः चयं गमिते नीते सति इन्द्रसूनुरर्ज्जुनः उच्छ्रायेणोत्सेधेन स्थगितं आच्छादितं नभोदिशामन्तरालञ्च येन तत् नीरन्ध्रं सान्द्रं रोहन्तीति रुहाः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । क्षितौ रुहाव्क्षास्तेषां जालञ्चिक्षेप प्रेरयामास उच्छ्रायक्रमितवनीति प्रामादिकः पाठः ॥ ६१ ॥

निःशेषं शकलितवल्कलाङ्गसारैः
कुर्वद्भिर्भुवमभितः कषायचित्राम् ।
ईशानः सकुसुमपल्लवैर्नगैस्तै
रातेने बलिमिव रङ्गदेवताभ्यः ॥ ६२ ॥

उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया
वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः ।
गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्या
माजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥ ६३ ॥

निःशेषमिति । ईशानः शिवः । शानच्प्रत्ययः । निःशेषं यथा तथा शकलितानि वल्कलानि त्वचः अङ्गानि शाखाः सारोमज्जा च येषान्तैर्भुवमभितः कषायोऽरागः स्वरागेण रञ्जनमिति यावत् रागे क्वाथे कषायोऽस्त्रीति वैजयन्ती । तेन चित्रां विचित्रवर्णां कुर्व्वद्भिः सकुसुमपल्लवैः तैर्नगैर्वृक्षैरङ्गे रणरङ्गे यादेवतास्ताभ्यो बलिम्पूजामिवातेने ॥ ६२ ॥

उन्मज्जन्निति । गाण्डीवी अर्ज्जुनउन्मज्जन् उत्तरन् मकरो जलधाहविशेषः अमरापगायाइव बाणनद्याः बाणप्रवाहात् वेगेन प्रतिमुखमभिमुखमेत्यागत्य कनकशिलानिभङ्कनकग्रहणङ्काठिन्याति शयद्योतनार्थम् । विषमविलोचनस्य त्र्यम्बकस्य वक्षो हृदयं भुजाभ्यामाजघ्ने ताडितवान् । अत्रात्मनेपदं विचार्य्यम् । आङो यमहनइत्यत्राकर्म्मकाधिकारात् स्वाङ्गकर्म्मकाच्चेति वक्तव्यत्वात् । न च शिवस्य प्रतिमुखमित्यन्वयात् कनकशिलानिभङ्कनकनिकषतुल्यं

अभिलषत उपायं विक्रमं कीर्त्तिलक्ष्म्यो
रसुगममरिसैन्यैरङ्कमभ्यागतस्य ।
जनकइव शिशुत्वे सुप्रियस्यैकसूनो
रविनयमपि सेहे पाण्डवस्य स्मरारिः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये महाकाव्ये सप्तदशस्सर्गः ॥ १७ ॥

स्थाम स्ववक्षआजघ्ने इत्यर्थः इति वाच्यम् । अनौचित्याचरणात् न हि गुरुाय मल्लयुद्धनिपुणा अपि मल्लाः स्ववक्षस्ताडनमाचरन्ति किन्तु स्वभुजास्फालनम् । किञ्च अनन्तरं वक्ष्यमाणभवकर्तृकाविनय सहनविरोधात् वक्षएवेत्यन्वयस्याव्यवधानाच्च पूर्वैरेव दूषितत्वात् अतोव्याकरणान्तरात् द्रष्टव्यम् । केचित्तु व्यतिकरस्य वक्षः प्राप्येत्यध्याहारं स्वीकृत्य अकर्म्मकत्वात् आत्मनेपदमाहुः ॥ ६३ ॥

अभिलषतइति । कीर्त्तिलक्ष्म्योरुपायं साधनभूतं अरिसैन्यैरसुगमम्दुरासदं विक्रममभिलषतः । स्वल्पे यत्किञ्चिन्महत्फल मार्थयमानस्येत्यर्थः । अतएव अङ्कमन्तिकमभ्यागतस्य उत्सङ्गमारूढस्य च पाण्डवस्य अविनयं स्मरारिरनेन भक्तवात्सल्यमेव सहनकारणमिति सूच्यते । शिशुत्वे शैशवे सुप्रियस्य परम प्रेमास्पदस्य कुतः एकएव सूनुस्तस्यैकसूनोरविनयञ्जनकइव सेहे सोढवान् ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्ज्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

ततउदग्रइव द्विरदे मुनौ
रणमुपेयुषि भीमभुजायुधे ।
धनुरपास्य सबाणधि शङ्करः
प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥ १ ॥
हरपृथासुतयोर्ध्वनिरुत्पत
न्नमृदुसंवलिताङ्गुलिपाणिजः ।
स्फुटदनल्पशिलारवदारुणः
प्रतिननाद दरीषु दरीभृतः ॥ २ ॥

ततइति । ततोमुनिमुष्टियुद्धानन्तरं उदग्रे महति द्विरदे गजे इव भीमे भुजावेव आयुधे यस्य तथाभूते रणमुपेयुषि मुनौ शङ्करः स्वयमपि सबाणधि सतूणं धनुरपास्य त्यक्त्वा मुष्टिभिर्घनैर्लौहमुद्गरैरिव प्रतिजघान प्राङ्मुनिकृताघातस्य प्रतिघातं कृतवानित्यर्थः । घनाः कठिनसङ्घातमेघकाठिन्यमुद्गराद्इति वैजयन्ती । घनस्तु लोहमुद्गरइति विश्वः । यद्यपि मुष्टिशब्दः मुष्टा तु बद्धया सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना इत्यमरे उभयथा प्रयोगाद्द्विलिङ्गस्तथाप्यत्रोपमान साहृप्यात्पुंल्लिङ्गोग्राह्यः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १ ॥

हरेति । हरपृथासुतयोरमृदु निविडं यथा तथा संवलिताः सङ्गहिताः अङ्गुलयोयेषान्ते मुष्टीकृताइत्यर्थः तेषु पाणिषु जातस्तथोक्तः । स्फुटन्तीनां विदलन्तीनामनल्पशिलानामारवइव दारुणोभीषणोध्वनिरुत्पतन् उद्गच्छन् । दरीभृतोगिरेः दरीष गुहासु प्रतिननाद प्रतिदध्वान ॥ २ ॥

शिवभुजाहतिभिन्नपृथुक्षतोः
सुखमिवानुबभूव कपिध्वजः ।
क इव नाम बृहन्मनसाम्भवे
दनुकृतेरपि सत्त्ववतां क्षमः ॥ ३ ॥

व्रणमुखच्युतशोणितशीकर
स्थगितशैलतटाभभुजान्तरः ।
अभिनवौषसरागभृता बभौ
जलधरेण समानमुमापतिः ॥ ४ ॥

शिवेति । कपिध्वजः शिवस्य भुजाहतिभिर्मुष्टिघातैर्भिन्ना विदीर्णाः याः पृथवो महत्यः क्षतयः प्रहाराः व्रणास्ताः सुखमिवानुबभूव दुःखकरीरपीति भावः । क्षतीर्दुःखन्नाजीगणदित्यर्थः । ननु कुतस्तद्दुःखवेगेषु कथमगणनेत्यत्राह । क इति । क इव नाम को नु खलु सत्त्ववतां सत्त्वाधिकानां बृहन्मनसान्तेजस्विनां अनुकृतेरनुकरणस्यापि क्षमो भवेत् । मनस्विनाश्चरितन्नटवदनुकर्त्तुमपि न कश्चिदीष्टे तस्याचरणन्तु दूरापास्तम् । रौद्ररसाविष्टमनस्विनां कुतः सुखगणनेति भावः ॥ ३ ॥

व्रणेति । व्रणमुखेभ्यः च्युतस्य क्षरितस्य शोणितस्य शीकरैः स्थगितमावृतं शैलतटाभं शिलाभम्भुजान्तरं वक्षो यस्य स तथोक्तः उमापतिः अभिनवमौषसरागं सन्ध्यारागं बिभर्त्तीति तथोक्तेन जलधरेण समानं तुल्यं यथा तथा बभौ इत्युपमा ॥ ४ ॥

उरसीति । शूलभृतः शिवस्योरसि प्रहताः प्रयुक्ताः अर्ज्जुनस्य मुष्टयः पृथुनि विशाले सह्यमहीभृतः सह्याद्रेः रोधसि तटे

उरसि शूलभृतः प्रहिता मुहुः
प्रतिहतिं ययुरर्ज्जुनमुष्टयः ।
भृशरया इव सह्यमहीभृतः
पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मयः ॥ ५ ॥
निपतितेऽधिशिरोधरमायते
सममरत्नियुगेऽयुगचक्षुषः ।
त्रिचतुरेषु पदेषु किरीटिना
लुलितदृष्टि मदादिव चस्खले ॥ ६ ॥

भृशरयास्तीव्रवेगाः सिन्धोः समुद्रस्य महोर्मयइव मुष्टयः प्रतिहतिं ययुः ॥ ५ ॥

निपतितइति । अयुगानि चक्षूंषि यस्य तस्यायुगचक्षुषः त्रिलोचनस्य आयते दीर्घे अरत्नियुगे अरत्न्योर्बद्धमुष्ट्योर्हस्तयो र्युगे युग्मे । मुष्ट्या तु बद्धया सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिनेत्यमरः । प्रकृते तु मुष्टिमात्रविवक्षया प्रयोगः । शिरो धरायामधीति अधिशिरोधरमधिकन्धरं समं युगपन्निपतिते सति । किरीटिना अर्जुनेन मदादिव त्रीणि चत्वारि वा त्रिचतुराणि । सङ्ख्ययाव्ययासन्नेत्यादिना बहुव्रीहिः । चतुरोऽच् प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसङ्ख्यानमिति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । त्रिचतुरेषु पदेषु लुलितदृष्टि घूर्णितनेत्रं यथा तथा चस्खले स्खलितम् । भावे लिट् ॥ ६ ॥

अभिभवेति । अभिभवेनोक्तरूपेण उदित उत्पन्नो यो मन्युः क्रोध स्तेन विदीपितः प्रज्वलितः सोऽर्ज्जुनः भृशमत्यर्थं समभिसृत्य

अभिभवोदितमन्युविदीपितः
समभिसृत्य भृशञ्जवमोजसा ।
भुजयुगेन विभज्य समाददे
शशिकलाभरणस्य भुजद्वयम् ॥ ७ ॥
प्रववृतेऽथ महाहवमल्लयो
रचलसञ्चलनाहरणोरणः ।
करणशृङ्खलसङ्कुलनागुरु
र्गुरुभुजायुधगर्व्वितयोस्तयोः ॥ ८ ॥

समभिसृत्य ओजसा बलेन शशिकलाभरणस्येन्दुमौलेः शिवस्य भुजद्वयं भुजयुगेन विभज्य वियोज्य समाददे जग्राह ॥ ७ ॥

प्रववृतइति । अथ महाहवे महारणे मल्लयोर्बलीयसोः । मल्लः पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसीति विश्वः । गुरुभुजावेवायुधन्तेन गर्व्वितयोस्तयोः शिवार्ज्जुनयोः करणानि करचरणबन्धनान्येव शृङ्खलानि येषां तेषां सङ्कुलना सङ्घट्टना तया गुरुः दुस्तरः तथा अचलस्य हिमाद्रेः सञ्चलनकम्पः तस्याहरणः आरोपकः । कर्त्तरि ल्युट् । रणः प्रववृते प्रावर्त्तत ॥ ८ ॥

अयमिति । अयम्पुरोवर्त्ती पुमान् असौ भगवान् प्रसिद्धोदेवः तदुक्तम् । इदमः प्रत्यक्षरूपं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपं । अदसस्तु विप्रकृष्टन्तदिति परोक्षे विजानीयादिति । उत पाण्डवः अयं स्थितिद्वयावस्थायां भ्रमइति वेदितव्यम् । अथ पतनावस्थायामाह । मुनिना अवाक् अधःस्थितं उत शशिमौलिना अजेन देवेन म

अयमसौ भगवानुत पाण्डवः
स्थितमवाङ्मुनिना शशिमौलिना ।
समधिरूढमजेन नु जिष्णुना
स्विदिति वेगवशान्मुमुहे गणैः ॥ ९ ॥

प्रचलिते चलितं स्थितमास्थिते
विनमिते नतमुन्नतमुन्नतौ ।
वृषकपिध्वजयोरसहिष्णुना
मुहुरभावभयादिव भूभृता ॥ १० ॥

समधिरूढं उपरि स्थितं अथ जिष्णुना स्विदर्ज्जुनेन वा समधिरूढ मित्येवङ्गणैर्वेगवशान्मुमुहे भ्रान्तं । मुहवैचित्ये भावे लिट् ॥ ९ ॥

प्रचलिते इति । असहिष्णुना तयोर्भरमसहमानेन भूभृता शैलेन अभावभयाद्विनाशभयादिव मुहुः वृषस्य कपिश्च ध्वजे ययोस्तयोः वृषकपिध्वजयोः प्रचलिते चलने सति चलितं प्रचेले आस्थिते तूष्णीमवस्थाने स्थितन्तथैव तस्थे विनमिते सति सम्यगा क्रमणे सति नतं नम्रोभूतं अनामीति यावत् । उन्नतावुन्नमने सति उन्नतमुद्नामि । सर्व्वत्र भावे क्तः ॥ १० ॥

करणेति । करणानि करचरणबन्धविशेषाः तान्येव शृङ्खलानि तेभ्यो निःसृतयोर्मुक्तयोरबन्धयोरित्यर्थः । कृताभुजध्वनिः भुजा स्फोटनशब्दोयस्मिन् कर्म्मणि तत्तथा वल्गु सुन्दरञ्च यथा तथा विवल्गतोरुत्प्लवमानयोस्तयोर्हरपार्थयोश्चरणपातैः पादक्षेपै र्निपातितानि रोधांसि यासान्ताः सरितोनद्यः परितः स्थलीः परितः स्थलीषु प्रसस्रुपुः प्रसृताः । अभितः परितइत्यादिना

करणशृङ्खलनिःसृतयोस्तयो-
र्हृतभुजध्वनि वल्गु विवल्गतोः ।
चरणपातनिपातितरोधसः
प्रससृपुः सरितः परितः स्थलीः ॥ ११ ॥

वियति वेगपरिप्लुतमन्तरा
समभिसृत्य रयेण कपिध्वजः ।
चरणयोश्चरणानमितक्षिति-
र्विजगृहे त्रिपुरञ्जयिनं पुरम् ॥ १२ ॥

विस्मितः सपदि तेन कर्म्मणा
कर्म्मणां क्षयकरः परः पुमान् ।
क्षेप्तुकाममवनौ तमक्षमं
निष्पिपेष परिरभ्य वक्षसा ॥ १३ ॥

द्वितीया श्रितेत्यादिना समासः ...। कूलपातशोभाद्युदक भरिता: सरितः स्थलानि प्राप्ता इत्यर्थः । एतेन तयोर्भारवत्ता. ॥ ११ ॥

वियतीति । वियत्यन्तरिक्षे वेगेन परिप्लुतमुत्पतितन्त्रिपुरा-ञ्जयिनं त्रिपुरान्तकम् । जिदृक्षीत्यादिना इनिप्रत्ययः । कपिध्वजोऽर्ज्जुनश्चरणाभ्यां पादाभ्यामानमितक्षितिः सन् रयेण वेगेन समभिसृत्य अभिद्रुत्य अन्तरा मध्यमार्गे चरणयोः पदयो र्विजगृहे निगृहीतवानित्यर्थः । उत्पतितस्य भगवतश्चरणौ स्वकराभ्यां अग्राहीत्यर्थः ॥ १२ ॥

विस्मित इति । तेन कर्म्मणा चरणग्रहणकर्म्मणा सपदि विस्मितः सविस्मयः कर्म्मणां क्षयकरो मोक्षप्रद इत्यर्थः । परः पुमान् हरः

तपसा तथा न मुदमस्य ययौ
भगवान्यथा विपुलसत्त्वतया ।
गुणसंहतेः समतिरिक्तमहो
निजमेव सत्त्वमुपकारि सताम् ॥ १४ ॥

अथ हिमशुचिभस्मभूषितं
शिरसि विराजितमिन्दुलेखया ।
स्ववपुरतिमनोहरं हर-
न्दधतमुदीक्ष्य ननाम पाण्डवः ॥ १५ ॥

अवनौ चितौ धेनुक्लामोयस्य तम् । तुक्लाममनभोरपीति मकार लोपः । अक्षमं अक्लान्तम्पार्थं वक्षसा परिरभ्य निष्पिपेष गाढ मालिलिङ्गेत्यर्थः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ १३ ॥

तपसेति । भगवान्देवोऽस्य अर्जुनस्य विपुलसत्त्वतया महा सत्त्वसम्पदेत्यर्थः । यथा मुदं ययौ तथा तपसा मुदन्न ययौ । तथा हि सताङ्गुणसंहतेस्तपःसेवादिगुणसङ्घातात्समतिरिक्तमतिशयित निजं सत्त्वमेवोपकारि उपकारकमहो । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ १४ ॥

अथेति । अथ हिमशुचिना हिमशुभ्रेण भस्मना भूषितं शिरसीन्दुलेखया विराजितं शोभितं अतिमनोहरं सुन्दरं स्ववपुर्दधतम् । किरातरूपं विहाय निजविग्रहन्दधानं हरमुदीक्ष्य पाण्डवो ननाम प्रणतवान् । अपरवक्त्रं वृत्तम् । अयुजि ननरला गुरुः समे नजमपरवक्त्रमिदन्ततोजरौविति लक्षणात ॥ १५ ॥

सह शरधि निजन्तथा कार्म्मुकं
वपुरतनु तथैव संवर्म्मितम्।
निहितमपि तथैव पश्यन्नसिं
वृषभगतिरुपाययौ सविस्मयम्॥ १६ ॥
सिषिचुरवनिमम्बुवाहाः शनैः
सुरकुसुममियाय चित्रं दिवः।
विमलरुचि भृशन्नभोदुन्दुभे
र्ध्वनिरखिलमनाहतस्यानशे ॥ १७ ॥

सहेति। वृषभस्येव गतिर्यस्य सोऽर्जुनः तस्मिन् समये सह शरधिभ्यां वर्त्तत इति सहशरधि सनिषङ्गं। वोपसर्जनस्येति विकल्पात् सह शब्दस्य न सभावः। निजं कार्मुकं गाण्डीवन्तथैव पूर्व्ववदेव संवर्म्मितं सम्यक् कवचितं अतनु महत् निजं वपुः तथैव निहितं यथा पूर्व्वं स्थापितम्। असिमपि खड्गञ्च तथैव पश्यन् विस्मयमुपाययौ। क्वचित्तु वृषभगतिमिति पाठः तत्र वृषभगतिं शिवञ्च पश्यन् विस्मयं ययावित्यर्थः। प्रमुदितवदना वृत्तम् प्रमुदितवदना भवेत् नौ रलाविति लक्षणात्॥ २६ ॥

सिषिचुरिति। अम्बुवाहाः शनैरवनिं सिषिचुः उक्षाञ्चक्रुः दिवोन्तरिक्षाच्चित्रं विचित्रं सुरकुसुमं मन्दारकुसुमानि। जातावेकवचनं। इयाय जगाम अनाहतस्याताडितस्य दुन्दुभेः। जातावेकवचनम्। ध्वनिः शब्दो विमलरुचि प्रसन्नमखिलन्नभो भृशमानशे व्याप। अताडिता एव दुन्दुभयो नेदुरित्यर्थः। सर्व्वं मिदमस्य सर्व्वलोकहितार्थत्वादिति वेदितव्यम्॥ १७ ॥

आसेदुषाङ्गोत्रभिदोनुवृत्त्या
गोपायकानाम्भुवनत्रयस्य ।
रोचिष्णुरत्नावलिभिर्विमानै
र्द्यौराचिता तारकितेव रेजे ॥ १८ ॥

हंसा बृहन्तः सुरसद्मवाहाः
संह्रादिकण्ठाभरणाः पतन्तः ।
चक्रुः प्रयत्नेन विकीर्य्यमाणै
र्व्योम्नः परिष्वङ्गमिवाग्रपक्षैः ॥ १९ ॥

आसेदुषामिति । गोत्रभिद इन्द्रस्य अनुवृत्त्या अनुसरणेन आसेदुषामासन्नानां भुवनत्रयस्य गोपायकानां रक्षकाणां लोकपालादीनां । गुपूधूपेत्यादिना आयप्रत्ययः तदन्तात् ण्वुल् । रोचिष्णवः प्रकाशनशीलाः रत्नावलयो येषान्तैः । अलङ्कृञित्यादिना इष्णुच् प्रत्ययः । विमानैः पुष्पकैः आचिता व्याप्ता द्यौः तारकिता सञ्जात तारकेव रेजे । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १८ ॥

हंसा इति । बृहन्तः महान्तः सुरसद्मानि विमानानि वहन्तीति सुरसद्मवाहाः । कर्मण्यण् । संह्रादीनि निर्ह्रादीनि मुखराणि कण्ठाभरणानि किङ्किण्यो येषान्ते पतन्तो धावन्तो हंसाः प्रयत्नेन विकीर्य्यमाणैर्विक्षिप्यमाणैरग्रपक्षैः पक्षाग्रैः व्योम्नः परिष्वङ्गमालिङ्गनञ्चक्रुरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १९ ॥

मुदितेति । अथ मरुद्भायुर्जलदे मेघ इव वृषे निषेदिवांसं उपविष्टं ईश्वरं मुदितामधुलिहोम्लङ्गायाभिसाः वितानोन्नताः

मुदितमधुलिहोवितानीकृताः
स्रज उपरि वितत्य सान्तानिकीः ।
जलद इव निषेदिवांसं वृषे
मरुदुपसुखयांबभूवेश्वरम् ॥ २० ॥
कृतधृति परिवन्दितेनोच्चकै
र्गणपतिभिरभिन्नरोमोद्गमैः ।
तपसि कृतफले फलज्यायसी
स्तुतिरिति जगदे हरेः सूनुना ॥ २१ ॥

उल्लोचाकाराः कृताः । अस्त्री वितानमुल्लोचइत्यमरः । सान्तानिकीः सन्तानकुसुमविकाराः स्रजोमन्दारमाला इत्यर्थः । सन्तानशब्दा द्विकारार्थे ठक् । सन्तानः कल्पवृक्षस्तेत्यमरः । उपरि वितत्य विस्तार्य्य उपसुखयांबभूव प्रह्लादयामास ॥ २० ॥

कृतेति । अभिन्नरोमोद्गमैरविरलरोमाञ्चैर्गणपतिभिः प्रमथ मुख्यैः उच्चकैः परिवन्दितेन साधु साध्विति संस्तुतेन । वदि अभि वादनस्तुत्योः कर्म्मणि क्तः । हरेः सूनुना अर्जुनेन तपसि कृतं फल म्भगवत्साक्षात्कारलक्षणं येन तस्मिन् कृतफले सतीत्यर्थः कृतधृति कृतसन्तोषं यथा तथा फलज्यायसी फलाधिका इति वक्ष्यमाणा स्तुतिर्जगदे कथिता ॥ २१ ॥

शरणमिति । हे अजित हे अपराजित हे भव अतिकारुणिकमतिदयालुम् । तदस्य प्रयोजनमिति ठक् । भक्तिगम्यं भक्तिमात्रसुलभम्भवन्तं शरणं रक्षकमधिगम्य जितमृत्यवोजनाः

शरणं भवन्तमतिकारुणिक
मव भक्तिगम्यमधिगम्य जनाः ।
जितमृत्यवोऽजित भवन्ति भये
ससुरासुरस्य जगतः शरणम् ॥ २२ ॥
विपदेति तावदवसादकरी
न च कामसम्पदभिकामयते ।
न नमन्ति चैकपुरुषम्पुरुषा
स्तव यावदीश न नतिः क्रियते ॥ २३ ॥

न च तथिवं किन्तु ससुरासुरस्य जगतः भये आपदि शरणं स्वयं रक्षितारोभवन्ति । शरणं गृहरक्षित्रोरिति विश्वः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ २२ ॥

विपदिति । हे ईश यावत्तव नतिः प्रणामोन क्रियते पुरुषेणेति शेषः तावदेव एकम्पुरुषं एकाकिनं सन्तमवसादकरी क्षयकरी विपदेति प्राप्नोति । कामसम्पन्मनोरथसम्पच्च नाभिकामयते नेच्छति पुरुषास्त्वन्ये लोकाः तमेकम्पुरुषं तव स्तुतिमकुर्व्वाणं न नमन्ति न वशे वर्त्तन्ते नानिष्टनिवृत्तिर्नापीष्टप्राप्तिरित्यर्थः । यदा तु त्वां प्रणमन्ति तदैव सर्व्वं लभ्यतइति भावः ॥ २३ ॥

संसेवन्तइति । दानं शीलं स्वभावोनिजधर्मोयेषान्ते दान शीलाः त्वामेवोद्दिश्य दानं कुर्व्वन्तइत्यर्थः । तस्माद्दानं परमं वदन्तीति श्रुतेरिति भावः । कुतोयतोजन्मदुःखं सम्पश्यन्तोऽनु भवन्तः पुमांसोविमुक्तै मोक्षाय संसेवन्ते भवन्तमिति शेषः ।

संसेवन्ते दानशीलाविमुक्त्यै
सम्पश्यन्तोजन्मदुःखम्पुमांसः ।
यन्निःसङ्गस्त्वम्फलस्यानतेभ्यः
तत्कारुण्यं केवलं न स्वकार्य्यम् ॥ २४ ॥
प्राप्यते यदिह दूरमगत्वा
यत्फलत्यमरलोकगताय ।
तीर्थमस्ति न भवार्णववाह्यं
सार्व्वकामिकमृते भवतस्तत् ॥ २५ ॥

आनतेभ्यः प्रणतेभ्यः निःसङ्गोनिःस्पृहस्त्वं यत्फलमपि फलं ददासि तेषां फलार्थित्वादिति भावः तत्केवलं निरुपाधिककारुण्य करुणा । स्वार्थे ष्यञ् । कारुण्यं करुणा घृणेत्यमरः । न स्वकार्य्यं एतदेव चित्रं केवलम्परार्थत्वादिति भावः । शालिनी वृत्तम् ॥ २४ ॥

प्राप्यतइति । यत्तीर्थमिहास्मिन् लोके दूरमगत्वा प्राप्यते अतिमात्रसुलभमित्यर्थः । गङ्गादिकन्तु न तथेति भावः । यत्तीर्थममरलोकगताय फलति फलमर्पयच्छति । अत्रापि स्मरणमात्रदेवेति भावः । भवः संसारः सएवार्णवः ततोवाह्यं वहिर्भवं संसारातीतं मोक्षप्रदमित्यर्थः । वहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति ष्यप्रत्ययः । सर्व्वे कामाः प्रयोजनमस्येति सार्वकामिकम् । तदस्य प्रयोजनमिति ठक् । तस्माद्दृक् तरत्यनेनेति तीर्थन्तारकं भवतः त्वदृते । अन्यारादित्यादिना पञ्चमी । अम्यत्नास्ति । रथोद्धता वृत्तम् ॥ २५ ॥

व्रजति शुचि पदं त्वयि प्रीतिमान्
प्रतिहतमतिरेति घोरां गतिम्।
इयमनघ निमित्तशक्तिः परा
तव वरद न चित्तभेदः क्वचित् ॥ २६ ॥
दक्षिणांप्रणतदक्षिणमूर्त्ति
स्त्वत्तः शिवकरीमविदित्वा।
रागिणाऽपि विहिता तव भक्त्या
संस्मृतिर्भव भवत्यभवाय ॥ २७ ॥

व्रजतीति। हे वरद त्वयि प्रीतिमान्नरः शुचि निर्म्मलं पद
ङ्कैवल्यं व्रजति। प्रतिहतमतिरुपहतबुद्धिः त्वद्वेषीत्यर्थः। घोरां
गतिन्तीव्रं नरकमेति प्राप्नोति। न चैतावता तव रागद्वेषकलङ्कपङ्क
इत्याह। इयमिति। हे अनघ निष्कलङ्क इयम्भक्ताभक्तयोरिति
शेषः। विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता। परा दुस्तरा निमित्त
शक्तिः निमित्तभूता शक्तिः स्वचेष्टितमहिमा तव क्वचिद्भक्ते द्वेषिणि
वा कुत्रापि चित्तभेदो बुद्धिवैषम्यं नास्ति स्वकर्म्मणैव जन्तुस्तरति
पतति वा त्वं साचितया सर्व्वत्र समइत्यर्थः ॥ २६ ॥

दक्षिणामिति। हे भव हे प्रणतदक्षिण प्रणतेषु दाक्षिण्य
सम्पन्न दाक्षिण्यम्परछन्दानुवर्त्तित्वं। दक्षिणः सरलावामपर
च्छन्दानुवर्त्तिषु इति विश्वः। शिवकरीं श्रेयस्करीम्। कृञोहे
त्वित्यादिना टप्रत्यये ङीप्। तव दक्षिणां मूर्त्तिन्तत्त्वतोयाथार्थ्येन
अविदित्वापि रागिणा रागद्वेषवतापि भक्त्या विहिता तव संस्मृति
स्संस्मरणमभवाय संसारनिवृत्तये। प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास

दृष्ट्वा दृश्यान्याचरणीयानि विधाय
प्रेक्षाकारी याति पदं मुक्तमपायैः ।
सम्यग्दृष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्त्वां
यश्चोपास्ते साधु विधेयं स विधत्ते ॥२८॥

युक्ताः स्वशक्त्या मुनयः प्रजानां
हितोपदेशैरुपकारवन्तः ।
समुच्छिनत्सि त्वमचिन्त्यधामा
कर्म्माण्युपेतस्य दुरुत्तराणि ॥ २९ ॥

दृश्यते । भवति तत्त्वज्ञानं विनापि भक्तिपूर्व्विका तव संस्मृति रेव मुक्तिनिदानमित्यर्थः । स्वागता वृत्तम् ॥ २७ ॥

दृष्ट्वेति । प्रेक्षया बुद्ध्या करोतीति प्रेक्षाकारी विमृश्यकारी दृश्यानि द्रष्टव्यानि दृष्ट्वा ज्ञात्वा आचरणीयानि विधाय कर्त्तव्यानि च कृत्वा अपायैर्मुक्तम्पदं याति । अविद्यया मृत्युन्तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते इति श्रुतेः । ज्ञानकर्म्मभ्यां मुक्तिरित्यर्थः । किन्तु ते अपि ज्ञानकर्म्मणी त्वद्विषये एव मुक्तिसाधनं नान्यविषये इत्याशयेनाह । सम्यगिति । यः परन्त्वाम्पश्यति तस्य सम्यग्दृष्टिः सम्यक् ज्ञानम् । यश्च त्वां उपास्ते सेवते सएव साधु विधेयं विधत्ते साधु कारीत्यर्थः । मत्तमयूरं वृत्तम् । लक्षणन्तूक्तम् ॥ २८ ॥

युक्ताइति । मुनयोव्यासादयः स्वशक्त्या निजयोगमहिम्ना युक्ताः तथा हितोपदेशैर्विधिनिषेधवाक्यैः स्मृतीतिहासपुराण मखेन प्रजानामुपकारवन्तः कृतोपकाराश्च । मोक्षप्रदस्तु तेषामन्येषां

सन्निबद्धमपहर्त्तुमहार्य्यं
भूरि दुर्गतिभयम्भुवनानाम् ।
अद्भुताकृतिमिमामतिमाय
त्वं बिभर्षि करुणामय मायाम् ॥ ३० ॥

च त्वमेवेत्याह । त्वमिति । अचिन्त्यधामा अचिन्त्यमहिमा त्वमेवोपेतस्य शरणमागतस्य प्रपन्नस्य सम्बन्धीनि दुरुत्तराणि सुदुस्तराणि कर्म्माणि बन्धकानि पुण्यपापानि समुच्छिनत्सि नाशयसि ते त्वत्रासमर्था एवेति भावः ॥ २९ ॥

सन्निबद्धमिति । अतिक्रान्तोमायामन्यरूपामतिमायः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया चेति समासः । हे करुणामय हे कृपालो सन्निबद्धं स्वकर्म्मणा दृढबद्धं अतएवाहार्य्यं अन्यैरनुच्छेद्य भूरि प्रभूतम्भुवनानां दुर्गतिभयन्नरकभयम् । स्यान्नारकस्तु नरकोनिरयोदुर्गतिः स्त्रियामित्यमरः । अपहर्त्तुमद्भुताकृतिं विचित्ररूपामिमां मायां दृश्यमानां लीलाविग्रहरूपां बिभर्षि । अन्येषाङ्कर्म्मानुबन्धी विग्रहपरिग्रहः । भवतस्तु परोपकारार्थ इत्यर्थः ॥ ३० ॥

न रागीति । हे देव चेतस्तव चित्तं रागि रागयुक्तं न परम योगित्वादिति भावः । तथापि परमा निरतिशया विलासिता शृङ्गारादिचेष्टाशीलता भिक्षाटनादिषु विहरणेन तौर्य्यत्रिक व्यसनितया चेति भावः । किञ्च शरीरे अर्द्धाङ्गे वधूः प्रसिद्धैवेत दिति भवः । तथापि मन्मथः कामस्य नास्ति तस्य भस्मीकरणादिति भावः । किञ्च प्रातः उषसि सन्ध्यायामातुर्ब्रह्मणोनमस्क्रिया वन्दनं

न रागि चेतः परमा विलासिता
वधूः शरीरेऽस्ति न चास्ति मन्मथः।
नमस्क्रिया चोषसि धातुरित्यहो
निसर्गदुर्ब्बोधमिदन्तवेहितम् ॥ ३१ ॥
तवोत्तरीयङ्करिचर्म्म साङ्गजं
ज्वलन्मणिः सारशनं महानहिः।
स्रगास्यपङ्क्तिः शवभस्म चन्दनं
कला हिमांशोश्च समञ्चकासति ॥ ३२ ॥

स्वयं जगद्वन्द्यस्यापीत्यर्थः। इतीत्थं विरुद्धं इदमुक्तमीहितञ्चेष्टितं निसर्गतो दुर्बोधन्दुराकलनीयं दुर्ग्रहमित्यर्थः। अदृष्टपूर्व्वत्वादिति भावः। वंशस्थं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

तवेति। हे देव तव साङ्गजं सलोमकङ्करिचर्म्म उत्तरीयं संव्यानम्। संव्यानमुत्तरीयञ्चेत्यमरः। दुःस्पर्शमिति भावः। ज्वलन्मणिः ज्वलद्रत्नो महानहिः सारशनं कटिभूषाविशेषः। योऽन्येषां प्राणहर इत्यर्थः। क्लीवे सारशनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिष्वित्यमरः। आस्यपङ्क्तिः कपालमाला। स्रक् माल्यं शवभस्म चन्दनं उभयत्रापि अस्पृश्यममङ्गलञ्चेति भावः। किञ्च एतानि वस्तूनि हिमांशोः कला च समं तुल्यतया चकासति दीप्यन्ते तदाश्चर्य्यमहादरम्यस्यापि रम्यतेति किमशक्यन्तवेति भावः ॥ ३२ ॥

अविग्रहस्येति। अविग्रहस्य वस्तुतोऽशरीरस्यापि सतः अतुलेन दुर्बोधत्वादसदृशेन हेतुना केनापि कारणेनेत्यर्थः।

अविग्रहस्याप्यतुलेन हेतुना
समेतभिन्नद्वयमूर्त्ति तिष्ठतः ।
तवैव नान्यस्य जगत्सु दृश्यते
विरुद्धवेषाभरणस्य कान्तता ॥ ३३ ॥
आत्मलाभपरिणामनिरोधै-
र्भूतसङ्घ इव न त्वमुपेतः ।
तेन सर्व्वभुवनातिग लोके
नोपमानमसि नाप्युपमेयः ॥ ३४ ॥

भिन्ना सङ्गता विलक्षणा च द्वयी द्विविधा स्त्रीपुंसात्मिका मूर्त्ति र्यस्मिन् कर्म्मणि तत्समेत्य भिन्नद्वयमूर्त्ति यथा तथा तिष्ठतोऽशरीरस्य शरीरमेव विरुद्धन्तदपि नारीनरात्मकमिति किमत श्चित्रमस्तीति भावः । एवंविधस्य तवैव जगत्सु विरुद्धे वेषाभरणे पूर्व्वोक्ते यस्य तस्य विरुद्धवेषाभरणस्यापि सतः कान्तता रमणीयता दृश्यते अन्यस्य न दृश्यते. तस्मादचिन्त्योऽसौ तवं महिमेति भावः ॥ ३३ ॥

आत्मेति । हे देव त्वं भूतसङ्घइव शरीरादिसङ्घातइव आत्मलाभपरिणामनिरोधैर्जन्मजरामरणैरुपेतो युक्तो नासि । तेन कारणेन हे सर्व्वभुवनातिग सर्व्वलोकोत्तर उपमीयतेऽनेनेति उपमानं नासि । उपमीयते यत्तदुपमेयमपि नासि न कश्चित् त्वादृशो स्ति त्वमपि नान्यसदृशः अनन्यसाधारणत्वादित्यर्थः । इत्यनुक्तम् ॥ ३४ ॥

त्वमन्तकः स्थावरजङ्गमाना
न्त्वया जगत्प्राणिति देव विश्वम्।
त्वं योगिनां हेतुफले रुणत्सि
त्वं कारणं कारणकारणानाम् ॥ ३५ ॥
रक्षोभिः सुरमनुजैर्दितेः सुतैर्वा
यल्लोकेष्वविकलमाप्तमाधिपत्यम्।
पाविन्याः शरणगतार्त्तिहारिणे तें
माहात्म्यं भव भवते नमस्क्रियायाः ॥ ३६ ॥

त्वमिति। हे नाथ त्वं स्थावरजङ्गमानामन्तकः संहर्त्ता । त्वया हेतुना विश्वं सर्व्वञ्जगत् प्राणिति जीवति। त्वं योगिनां हेतुः प्रवर्त्तकं कर्म्म फलं भोगश्च ते हेतुफले रुणत्सि निवर्त्तयसि । तेषान्त्व मेव बन्धविमोचकस्त्वर्थः । किञ्च त्वं कारणानि भूतानि तेषां कारणानि भूतसूक्ष्माणि परमाणवोवा तेषां कारणकारणानां कारणं प्रकृत्यादिद्वारा उत्पत्तिस्थानं । अत्र सर्व्वत्र यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसं विशन्ति इति श्रुतिः प्रमाणमिति भावः ॥ ३५ ॥

रक्षोभिरिति। रक्षोभी राक्षसैः सुराश्च मनुजाश्च तैर्दितेः सुतै र्दैत्यैर्वा लोकेषु यदविकलं सम्पूर्णमाधिपत्यमाप्तं प्राप्तन्तत् हे भव शरणगतानामार्त्तिहारिणे ते भवते तुभ्यं नमस्क्रियायाः । नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । पाविन्याः पापहारिण्याः माहात्म्यं सामर्थ्यं न कस्य उन्नत्यै भवति भिरसस्त्वय्यवनतिरिति भावः। प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ३६ ॥

तरसा भुवनानि यो बिभर्त्ति
ध्वनति ब्रह्म यतः परम्पवित्रम्।
परितो दुरितानि यः पुनीते
शिव तस्मै पवनात्मने नमस्ते ॥ ३७ ॥
भवतः स्मरतां सदासने
जयिनि ब्रह्ममये निषेदुषाम्।
दहते भवबीजसन्ततिं
शिखिनेऽनेकशिखाय ते नमः ॥ ३८ ॥

अथाष्टमूर्त्तिषु काश्चित् स्तुवन् वायुमूर्त्तिन्तावदाह । तरसेति । यः पवनः तरसा बलेन । तरसा बलरंहसोरिति विश्वः । भुवनानि बिभर्त्ति प्राणात्मना धारयति । यतो यत्प्रेरणात्पवित्रम्परम्परमं ब्रह्म वर्णात्मकं ध्वनति नदति । सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान्सञ्जनयतीति वचनात् । यः पवनः परितो दुरितानि पातकानि पुनीते शोधयति नाशयतीति यावत् । हे शिव तस्मै पावयतीति पवनो वायुः स एव आत्मा यस्य तस्मै पवनात्मने ते तुभ्यन्नमः । वृत्तमुक्तम् ॥ ३७ ॥

अथाग्निमूर्त्तिं स्तौति । भवतइति । जयिनि विजयशीले सर्वोत्कृष्टे ब्रह्ममये ब्रह्मप्रधाने सदासने सम्यगासने योगासने इत्यर्थः । निषेदुषामुपविष्टानाम्भवतः स्मरताम्भवन्तं ध्यायताम् । अधीगर्थेत्यादिना शेषे कर्म्मणि षष्ठी । भवबीजसन्ततिं संसारनिदानसमूहं भवनिदानकर्मसङ्घातन्दहते भस्मीकुर्वते अनेकशिखाय बहुज्वालाय शिखिने वह्निमूर्त्तये ते तुभ्यन्नमः ॥ ३८ ॥

आबाधामरणभयार्चिषा चिराय
प्लुष्टेभ्योभव महता भवानलेन ।
निर्वाणं समुपगमेन यच्छते ते
वीजानां प्रभव नमोऽस्तु जीवनाय ॥३९॥
यः सर्व्वेषामावरीता वरीया
न्सर्वैस्व त्वं नावृतोनादिनिष्ठः ।
मार्गातीतायेन्द्रियाणां नमस्ते
ऽविज्ञेयाय व्योमरूपाय तस्मै ॥ ४० ॥

अथ जलमूर्त्तिं स्तौति । आबाधेति । हे भव वीजानाम्प्र भव कारणभूत । जीवानामिति पाठे तेषां तत्प्रतिबिम्बत्वादिति भावः । आबाधा आध्यात्मिकादिदुःखं मरणम्पञ्चत्वं ताभ्या म्भयन्तदेवार्च्चिर्यस्य तेन महता भवानलेन संसाराग्निना चिराय चिरं प्लुष्टेभ्योदग्धेभ्यः समुपगमेन संसेवया निर्वाणं सन्तापप्राप्तिं यच्छते ददते जीवयतीति जीवनस्तस्मै जीवनाय जलात्मने ते तुभ्यं नमः ॥ ३९ ॥

इदानीं नभोमूर्त्तिं स्तौति । यइति । भवेत्यनुवर्त्तते । भव त्यस्मादयं प्रपञ्चइति भवस्तत्सम्बुद्धौ सकलजगज्जनकेति यावत् । वरीयान् उरुतरोविभुरित्यर्थः । प्रियस्थिरेत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । यस्त्वं सर्व्वेषां वस्तूनामावरीता आच्छादयिता । वृणोतेस्तृच्प्रत्ययः । सर्व्वैर्भावैः पदार्थैर्नावृतः केनापि कदाचि दप्यनावृतः स्वयं व्यापकत्वादिति भावः । अविद्यमाने आदिनिष्ठे उत्पत्तिनाशौ यस्यासौ अनादिनिष्ठोनित्यः । निष्ठानिष्पत्ति

अणीयसे विश्वविधारिणे नमो
नमोऽन्तिकस्थाय नमो दवीयसे ।
अतीत्य वाचां मनसाञ्च गोचरं
स्थिताय ते तत्पतये नमोनमः ॥ ४१ ॥
असंविदानस्य ममेश संविदा
न्तितिक्षितुं दुश्चरितन्त्वमर्हसि ।
विरोध्य मोहात्पुनरभ्युपेयुषा
ङ्गतिर्भवानेव दुरात्मनामपि ॥ ४२ ॥

नाशान्तादित्यमरः । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां मार्गातीताय अतीन्द्रियाय । अतएवाविज्ञेयाय अपरिच्छेद्याय तस्मै व्योमरूपाय ते तुभ्यं नमः ॥ ४० ॥

अणीयसइति । भवेत्यनुवर्त्तते हे भव अणीयसे सूक्ष्मतराय तथापि विश्वविधारिणे जगद्धारकाय ते तुभ्यं नमः । अन्तिकस्थाय अन्तर्यामितया सन्निकृष्टाय सते । तथापि दवीयसे दूरतराय दुर्ग्रहाय ते तुभ्यं नमः । वाचां मनसाञ्च गोचरं विषयमतीत्य स्थिताय अवाङ्मनसगोचराय । तत्पतये तेषां वाङ्मनसानामध्यक्षाय । तदध्यक्षस्यैव न दृश्यतइति विरोधः ते तुभ्यं नमो नमः । चापलं हे भवतइति वक्तव्यमिति द्विरुक्तिः सम्भ्रमेण प्रवृत्तिस्थापलमिति काशिका । अनुप्रासश्च सम्भ्रमोविरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ४१ ॥

असंविदानस्येति । संविदां ज्ञानानामीश । ईशानः सर्व्वविद्यानामिति श्रुतेरिति भावः । प्रेक्षोपलब्धिश्चित् संविदित्यमरः ।

आस्तिक्यशुद्धमवतः प्रियधर्म्म धर्म्म
न्धर्म्मात्मजस्य विहितागसि शत्रुवर्गे ।
सम्प्राप्नुयां विजयमीश यया समृद्धा
तां भूतनाथ विभुतां वितराहवेषु ॥ ४३ ॥

असंविदानस्य अजानतः । समोगमृच्छीत्यादिना विदेः सम्पूर्वा दकर्म्मकाच्छानच्प्रत्ययः । मम दुश्चरितं शस्त्रप्रयोगरूपं दुश्चेष्टितं तितिक्षितुं सोढुं । तिजेः सन्नन्तात्तुमुन्प्रत्ययः । त्वमर्हसि योग्योऽसि । ननु तव महानपराधः कथं सोढव्यस्तत्राह । विरोध्येति । मोहादज्ञानाद्विरोध्य वैरमुत्पाद्य पुनरभ्युपेयुषामस्मा च्छरणागतानान्दुरात्मनामपि भवानेव गतिः त्वं हि शरणागताना मपराधं न गणयसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सम्प्रति वरं याचते । आस्तिक्येति । हे प्रियोधर्म्मोयस्येति प्रियधर्म्म । समासान्तोविधिरनित्यइति न समासान्तोऽच् प्रत्ययः । परलोके मतिरस्तीति आस्तिकः पारलौकिकः । अस्ति तस्मिन् दिष्टमिति ठक् । तस्य भावआस्तिक्यं विश्वासः तेन शुद्धं विमलन्धर्म्मं वैदिकाचारमवतः पालयतोधर्म्मात्मजस्य युधिष्ठिरस्य विहितागसि कृतापकारे शत्रुवर्गविषये हे ईश यया समृद्धा आत्मास्ववैभवेन विजयं सम्प्राप्नुयां भजेयं हे भूतनाथ आहवेषु तां विभुतां विभूतिं शस्त्रविद्यां वितर देहि ॥ ४३ ॥

इतीति । इत्युपैर्निगदितवत्सम्प्रणतशिरसं मघोनः इन्द्रस्य सूनुमर्ज्जुनं ईशोमहादेवः सादरं यथा तथा सान्त्वयित्वा उपसान्त्व्य असौ अर्ज्जुनाय ज्वलतामलेन तेजसा दीप्त्या परीतं व्याप्तं

इति निगदितवन्तं सूनुमुच्चैर्मघोनः
प्रणतशिरसमीशः सादरं सान्त्वयित्वा ।
ज्वलदनलपरीतं रौद्रमस्त्रन्दधानं
धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश ॥ ४४ ॥
स पिङ्गाक्षः श्रीमान् भुवनमहनीयेन महसा
तनुम्भीमां बिभ्रत् त्रिगुणपरिवारप्रहरणः ।
परीत्येशानं त्रिः स्तुतिभिरुपगीतः सुरगणैः
सुतम्पाण्डोर्वीरञ्ज्वलदमिव भास्वानभिययौ ॥ ४५ ॥

रौद्रं रुद्रदेवताकम्पाशुपतमस्त्रन्दधानन्धनुरुपपदन्धनुःशब्दोपपदं वेदन्धनुर्वेदमित्यर्थः । अभ्यादिदेश अध्यापयामासेत्यर्थः । धनुरुपपदं वेदमित्यत्र धनुरुपपदत्वं वेदशब्दस्य न तु संज्ञिनः तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञिगतलाभावात् अवाच्यवचनदोषमाङ्करालङ्कारिकाः । तदुक्तम् यदेवावाच्यवचनं अवाच्यवचनं हि तम् । समाधाने तु धनुःशब्दविशेषितेन वेदशब्देन शब्दपरेणेत्यर्थः । परोपदेशयोग्योधनुर्वेदोलक्ष्यः ॥ ४४ ॥

स इति । पिङ्गाक्षः पिङ्गलाक्षः श्रीमान् शोभावान् भुवनमहनीयेन लोकपूज्येन महसा तेजसा भीमान्तनुं बिभ्रत् । त्रिगुणः त्रिशिखः परिवारस्त्राकारोयस्य तत् त्रिगुणपरिवारं त्रिशूलं तदेव प्रहरणमायुधं यस्य स तथोक्तः । सूर्य्यपक्षे तु गुणत्रयपरिवारः त्रय्यात्मकइति योज्यं । स धनुर्वेदः सुरगणैः स्तुतिभिरुपगीतः सन् ईशानन्देवन्त्रिस्त्रिवारम् । दक्षिणतुर्ध्वः स्तुविति

अथ शशधरमौलिरभ्यनुज्ञामवाप्य
त्रिदशपतिपुरोगाः पूर्णकामाय तस्मै ।
अवितथफलमाशीर्व्वादमारोपयन्तो
विजयि विविधमस्त्रं लोकपाला वितेरुः ॥ ४६ ॥

असंहार्य्योत्साहञ्जयिनमुदयम्प्राप्य तरसा
धुरं गुर्व्वीं वोढुं स्थितमनवसादाय जगतः ।
स्वधाम्ना लोकानान्तमुपरि कृतस्थानममरा
स्तपोलक्ष्म्या दीप्तन्दिनकृतमिवोच्चैरुपजगुः ॥ ४७॥

सुप्रत्ययः । परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य वीरम्पाण्डोः सुतमर्ज्जुनं आस्थान् सूर्य्याजलदमित्राभिययौ । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४५ ॥

अथेति । अथ शशधरमौलिवरप्रदानानन्तरन्त्रिदशपतिपुरोगाः इन्द्रादयो लोकपालाः शशधरमौलेः शम्भोः अभ्यनुज्ञामवाप्य पूर्णकामाय तस्मै पाण्डवाय अवितथफलममोघफलं आशीर्व्वादमारोपयन्तः प्रयुञ्जानाः विजयि जयशीलं विविधं नानाविधं अस्त्रं ऐन्द्रादिकं वितेरुः ददुः । मालिनी वृत्तम् ॥ ४६ ॥

असंहार्य्योत्साहमिति । तरसा बलेन वेगेन च जयिनञ्जयशीलं उदयमस्त्रलाभरूपं अभ्युदयं अन्यत्र उदयाद्रिञ्च प्राप्य असंहार्य्योत्साहं संहर्त्तुमशक्योत्साहञ्जगतोऽनवसादाय क्षेमाय गुर्व्वीन्धुरं दुष्टनिग्रहलक्षणोपसंहाररूपं च भारं वोढुं स्थितं । स्वधाम्ना स्वतेजसा लोकानामुपरि कृतासनं कृतस्थितिं कृतपदमन्यत्रोपरि वर्त्तमानं तपोलक्ष्म्या दीप्तन्तम्पाण्डवं अमराः इन्द्रादयः । दिनकृतं सूर्य्य

व्रज जय रिपुलोकम्पादपद्मानतः सन्
गदित इति भवेन श्लाघितो देवसङ्घैः।
निजगृहमथ गत्वा सादरम्पाण्डुपुत्त्रो
धृतगुरुजयलक्ष्मीर्द्धर्म्मसूनुन्ननाम ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये महाकाव्ये धनञ्जयास्त्रलाभोनामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

॥ शुभमस्तु श्रीरस्तु ॥

मिवोच्चैरुपजगुः साधु महाभाग्योऽसीति तुष्टुवुः। शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४७ ॥

व्रजेति। शिवेन व्रज स्वपुरं गच्छारिलोकं जयेति गदितः उक्तः यतः पादपद्मानतः शिवपादपङ्कजानतः सन्। तथा देवसङ्घैः श्लाघितः स्तुतोऽतएव धृता गुर्व्वी जयलक्ष्मीर्येन स पाण्डुपुत्रोऽर्ज्जुनः निजगृहं स्वाश्रमङ्गत्वा प्राप्याथ सादरं यथा तथा धर्म्मसूनुं राजानन्ननाम नमनञ्चकार ॥ ४८ ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्ज्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायामर्ज्जुनवरप्रदानोनामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

॥ अथ टीकायां पाणिनिव्याकरणानयायिन्यां प्रमापकाः ॥

मनुः	सज्जनः	यादवकोषः
पाणिनिः	क्षीरस्वामी	केशवकोषः
वार्त्तिकम्	अमरकोषः	मार्त्तण्डकोषः
भाष्यकारः	हेमचन्द्रकोषः	काव्यप्रकाशः
कैयटः	विश्वप्रकाशकोषः	अलङ्कारसर्व्वस्वम्
शाकटायनः	हलायुधकोषः	दण्डिः
न्यासोद्योतः	शाश्वतकोषः	वृत्तरत्नाकरः
काशिका	वैजयन्तीकोषः	नीतिवाक्यामृतम्
वामनः	शब्दार्णवकोषः	कामन्दकः

॥ इति टीकाप्रमापकाः ॥